

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS  
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**J.Sh.Tuxtabayev, A.X.Eshbayev, N.X.Bekmurodov, A.A.Ismailov**

## **RISK MENEJMENTI**

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi  
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.

**Toshkent – 2021**

**UO‘K: 331.56.**  
**KBK 65.9(2)261.3.**

**Risk meymenti. O‘quv qo‘llanma. T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021. - 156 b.**

**ISBN 978–9943–**

O‘quv qo‘llanmada risk menejmentining nazariy asoslari va ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan mavzular yoritilgan. Ushbu mavzularda “Risk menejmenti” faniga kirish, riskning mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari, risklarning turlari va tasniflari, fors-major holatlardagi risklar va boshqa turdagi risklar, risk chegaralari, iqtisodiy va huquqiy asoslari, risk menejmenti usullari va instrumentlari, moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va sug‘urtalash, risklarning miqdoriy ko‘rsatkichlari va ularni baholash usullari, strategik biznes darajasidagi risk menejmenti, investitsion loyihalarda risklar tahlili va risklarni kamaytirish usullari ochib berilgan. O‘quv qo‘llanmada keltirilgan mavzularda mamlakatimizda risklarni oldini olish va ularni bartaraf etishni ta‘minlashning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan 5A232401–“Iqtisodiy xavfsizlik” magistratura ta‘lim mutaxassisligi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan, shuningdek, risk menejmenti bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar, professor-o‘qituvchilar, izlanuvchilar va shu sohaga qiziquvchi ko‘p sonli kitobxonlarga mo‘ljallangan.

**UO‘K: 331.56.**  
**KBK 65.9(2)261.3.**

#### **Mualliflar**

**J.SH. TUXTABAYEV, A.X. ESHBAYEV, N.X.**  
**BEKMURODOV, A.A. ISMAILOV.**

#### **Taqrizchilar:**

**B. Adilov** - i.f.n., O‘zbekiston Milliy Universiteti “Mintaqaviy iqtisodiy va menejment” kafedراسi dotsenti;

**A. Yadgarov** – i.f.n., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Iqtisodiy xavfsizlik” kafedراسi dotsenti.

**ISBN 978–9943–**

**© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.**

## KIRISH

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishida “Risk menejmenti” fani alohida o‘ringa ega bo‘lib, uning holati turli ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim o‘rin tutadi. Bizga ma’lumki, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning dolzarbligi uning risklarni oldini olish, barqarorlikni ta’minlash masalalari, jahon hamjamiyatining zamonaviy sharoitlarida asosiy tahdid va iqtisodiy tizimdagi har qanday o‘zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo‘lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun risklarni oldini olishni ta’minlash, unda bo‘ladigan tahdidlarni bartaraf etish masalasi yuzaga keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2017-yil 7-fevralda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”dagi PF-4947-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan dasturning “Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish” nomli uchinchi yo‘nalish 3.2-bandida “Tarkibiy o‘zlashtirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish” vazifalari belgilangan. Shundan kelib chiqib qayd etish lozimki, mamlakatimizda risklarni olini olishni ta’minlashning ilmiy va amaliy asoslarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan, mazkur o‘quv qo‘llanmada risklarni bartaraf etishni ta’minlashning institutsional yo‘nalishlari bo‘yicha maqsad va vazifalar bayon etilgan.

Risk menejmenti fanining maqsadi korxonalar va tashkilotlarda boshqaruv jarayonini samarali tashkil etish va bu asosda ishlab chiqarishni jadallashtirish borasida ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanishda risk haqida umumiy tushunchaga, risk turlari va uni oldini olish hamda to‘g‘ri tadbiriq etish va ta’sir darajasini kamaytirish yo‘nalishlarini bilishlarini ta’minlashdan iborat.

Ushbu fanning vazifasi talabalarga nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirishdan iborat. Talaba:

- “Risk menejmenti” fanining maqsad va vazifalarini; fanning predmeti va obyektini; iqtisodiy xatar ko‘rsatkichlarini;
- risklarni boshqarishga ta’sir etadigan ichki va tashqi omillarni;

- riskni kamaytirish yo‘llarini aniqlab, boshqaruv faoliyatini to‘g‘ri olib borishni o‘rgatishdan iborat;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish yo‘llarini;
- bozor iqtisodiyotiga o‘tishning umumiy strategiyasining nazariy va uslubiy asoslarini bilishi va ulardan foydalana olishi;
- risklarni boshqarishning umumiy tamoyillari va usullari;
- respublika iqtisodiyoti taraqqiyotining xarakterli xususiyatlari;
- mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari;
- risklarni baholash mezonlari yo‘llari haqida tasavvurga ega bo‘lishi;
- risklarni samarali boshqarishning xorijiy tajribasini qo‘llay olishi;
- korxonalar faoliyatini rivojlantirishda ichki va tashqi risklarni tahlilini amalga oshirishni;
- risk ko‘rsatkichlari va alarni aniqlash hamda baholash usullarini;
- aholining turmush darajasiga bevosita ta‘sir etuvchi ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilish va zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish bo‘yicha ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.

Ushbu o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasida risk menejmenti bo‘yicha amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning mazmun va mohiyatini hamda uni qo‘llashda O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlariga, farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslanadi.

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi talablari va Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi yo‘nalishlari bo‘yicha o‘quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan hamda 5A232401 – “Iqtisodiy xavfsizlik” ta‘lim yo‘nalishlarining “Risk menejmenti” fanining o‘quv dasturi asosida yozilgan bo‘lib, ushbu o‘quv qo‘llanmada o‘qitishning yangi ta‘lim texnologiyasidan foydalanilgan holda har bir mavzu bo‘yicha maqsad, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo‘yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar, glossariylar va foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati keltirilgan.

“Risk menejmenti” fanining o‘quv qo‘llanmasi, asosan, oliy o‘quv yurtlarining magistratura ta’lim yo‘nalishining 5A232401 – “Iqtisodiy xavfsizlik” talabalari uchun mo‘ljallangan. Bundan tashqari, risk menejmenti muammolari bilan shug‘ullanuvchi professor-o‘qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlovchi soha xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu o‘quv qo‘llanma risk menejmenti bilan bog‘liq muammolar, masalalar va ularni joriy etish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz.

Mualliflar “Risk menejmenti” fanining o‘quv qo‘llanmasi sifatida unga bildirilgan fikr, mulohazalar hamda takliflarni minnatdorlik bilan qabul qiladilar va nashrlarga tayyorlash va chop etish jarayonida yordam berganlarning barchasiga samimiy minnatdorchilik bildiradilar.

## **I-BOB. “RISK MENEJMENTI” FANIGA KIRISH, RISKNING MOHIYATI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

### **1.1. “Risk menejmenti” fanining mazmuni va maqsadi**

Umumjahon amaliyotida qabul qilingan tadbirkorlik va ishbilarmonlik faoliyati to‘g‘risidagi qonunchilik tadbirkorlik, bu mulkiy mas‘uliyat va o‘zining tavakkalchiligi bilan amalga oshiriluvchi, daromad olishga yo‘naltirilgan fuqarolar va ular guruhning mustaqil tashabbus faoliyati deb belgilanadi. Ko‘p hollarda tadbirkorlik; mustaqillik, tashabbuskorlik, mas‘uliyatlilik, faol izlanuvchanlik, jo‘shqinlik, chaqqonlik kabi xislatlar bilan tavsiflanadi. Bu xislatlarning yagona jamlamasi iqtisodiy faoliyatiga xos bo‘lib, to‘liq asosli holda tadbirkorlik yoki biznes deyiladi. Tadbirkor uzluksiz ravishda o‘z xatti-harakatlarini (mazmunan mehnat yutuqlarini ta‘minlash uchun) takomillashtirib boradi, chunki yutuqlar mahsulotlarini, texnologiyalarni tovar sifatini o‘zgartirishga, tabiiyki narx iste‘molchilar doirasi va ko‘pgina boshqa omillarga bog‘liq.

Muammolarni yechimini turli yo‘llarini topish, tanlash va o‘zgartirish faqat muqobil variantlar mavjudligidagina mumkin bo‘ladi. Shuning uchun tadbirkorlikning zaruriy sharti izlanish va xilma-xillik holatida iqtisodiy faoliyatning usullarini tanlashda, erkinlikda ko‘rinadi. Biznesni tavakkalchiliksiz tasavvur etish mumkin emas. Tavakkalchilikning kuchayishi – bu mohiyatan tadbirkorlik erkinligining aksi bo‘lib, bu o‘ziga xos to‘lov hamdir. Bozor munosabatlari sharoitida yashab qolish uchun, texnikaviy yangilanish va dadillik, jo‘shqin harakatga tayaniladi, bu esa o‘z navbatida tavakkalchilikni kuchaytiradi. Demak, bunda tadbirkor tavakkalchilikdan qochmasligi, balki uning darajasini baholay bilishi va tavakkalchilikni pasaytirish maqsadida uni boshqara bilishi lozimligi kelib chiqadi.

Tadbirkorlikning bosh xislati: “Tavakkalchilikdan qochmaslik, balki, uni oldindan ko‘ra bilishda va uning eng past darajagacha pasaytira olishda” namoyon bo‘ladi, deyiladi. Ta‘kidlanganlardan mazkur o‘quv qo‘llanmaning asosiy maqsadi va vazifalari kelib chiqib, ularni quyidagicha ifodalash mumkin:

– zamonaviy iqtisodiyotga xos bo‘lgan omillardan biri bu – tavakkalchilikni hisobga olgan holda iqtisodiy jarayonlarni sifat va miqdoriy xususiyatlari to‘g‘risidagi bilimlarini chuqurlashtirish va kengaytirish;

– tavakkalchilikni inobatga oluvchi iqtisodiy matematik modellarni tuzish, tahlil qilish va foydalanish usul va uslublarni o‘zlashtirish;

– qarorlarni qabul qilish jarayonida iqtisodiy tavakkalchilikni hisobga oluvchi va modellashtiruvchi bir qator namunaviy uslublarni o‘rganish;

– xilma-xil muammolarning yechimini topishda, amalda qo‘llash maqsadida tegishli apparatlarni (qurollarni) o‘zlashtirish;

Mazkur qo‘llanmaning asosiy qismlarini bayon etishdan oldin, uning mazmun va mohiyatiga ma‘lum darajada qo‘shimcha izoh beramiz.

Tavakkalchilikni boshqarish, baholash va tahlil qilish bo‘yicha shu kungacha o‘zimizdagi mavjud va xorijiy materiallarni har tomonlama keng o‘rganish, bir tizimga keltirib, tahlil qilish ayni paytda quyidagilarni ko‘rsatmoqda:

– “risk” – tushunchasini hamma uchun bir xil qabul qilingan ta‘rifi mavjud emas;

– har qanday amaliy va nazariy tasodiflar, holatlar uchun qo‘llaniluvchi tavakkalchilikning kengaytirilgan ko‘rsatkichlarini aniq hisoblash usublari ishlab chiqilmagan;

– aniq vaziyatga tavakkalchilikning ma‘lum darajasini “mos kelishi”ni aniqlash bo‘yicha ilmiy asoslangan qo‘llanmalar mavjud emas;

– tavakkalchilikni holatini miqdoriy baholashga asoslanuvchi qoida va me‘yorlarni shakllantirish imkonini beruvchi me‘yoriy-huquqiy konsepsiya ishlab chiqilmagan.

Shuni ham nazardan qochirmaslik lozimki, tavakkalchilikning qadr-qimmatini belgilash, aniq vaziyatlarda qabul qilinishi zarur bo‘lgan qarorlarga bog‘liq bo‘ladi.

## 1.2. “Risk”, “xatar”, “tasodif”, “tavakkalchilik” tushunchalari talqini

Mavjud adabiyotlarda tavakkalchilikning xislati, xususiyati va elementlari, obyektiv va subyektiv jihatlari, o‘zaro munosabatlari, uni mazmunini anglash turlicha tavsiflangan. Tavakkalchilikning mohiyati to‘g‘risidagi xilma-xil fikrlar ko‘p hollarda bu hodisaning serqirraligi, amalda mavjudligidir. Xo‘jalik faoliyati qonuniyatlarida uni to‘liq tan olinmasligi, real iqtisodiy amaliyotida va boshqaruv faoliyatida yetarlicha qo‘llanilmasligi bilan sharhlanadi. Undan tashqari, tavakkalchilik bu – bir biriga mos kelmaydigan, ba’zida hatto qarama-qarshi real holatlar yig‘indisidan iborat murakkab jarayondir. Tavakkalchilik tushunchasi rus tilidagi «Risk» so‘ziga ekvivalent sifatida olindi. Endi “Risk” toifasidagi tushunchaga nisbatan mavjud ba’zi bir yondashuvlarni qarab chiqamiz.

“Risk” termini grekcha “ridsikon”, “ridsa”, – so‘zlarida tik qoya, qoyatosh mazmunini anglatga, italyancha “risiko” – so‘zida xavfli, xavf-xatar, qoyalarga chap bermoq mazmunini anglatadi. Fransuzcha “risdoe” tahlila, xavf-xatar, qo‘rqinch, (tik qoyadan aylanib o‘tishda go‘yoki tavakkal qilish) mazmunini anglatadi. Vebster lug‘atida “risk” zarar yoki ziyon ko‘rish imkoniyati, xavf-xatari deyilsa, Ojegov lug‘atida “risk” so‘ziga “xavf-xatar holati imkoniyati” yoki “muvaqqatli harakat” deb ta’rif beriladi. Shunisi diqqatga sazovorki, maxsus lug‘atlarda (falsafa, harbiy, iqtisodiy va h.k.) – “risk” tushunchasi umuman uchramaydi. U hatto katta sovet ensiklopediyasi va sovet ensiklopedik lug‘atining oxirgi nashrlarida, besh tomli falsafiy ensiklopediya va falsafiy ensiklopedik lug‘atida hamda “Ilmiy-texnik taraqqiyot” lug‘ati va boshqalarda ham uchramaydi. Tahlillar, adabiyotlarda “risk” to‘g‘risidagi tushunchaga omadsizlik yoki xavf-xatarga (xavf-xatar holati) imkoniyat degan ta’rif keng tarqalganini ko‘rsatadi. Iqtisodiy adabiyotlarda ham shu hol ko‘rinadi.

“Moliyaviy menejment” kitobida unga quyidagicha ta’rif beriladi: “Risk” – tavakkalchilik – bu bashorat qilinayotgan variantlarga nisbatan daromad ololmaslik yoki zararlarini paydo bo‘lish ehtimoliyatidir. “Zamonaviy biznesda tavakkalchilik” kitobida:



tavakkalchilik deganda, ma'lum bir ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatni amalga oshirish natijasida qo'shimcha xarajatlarni paydo bo'lishi yoki daromadning olinmasligi hamda tashkilot tomonidan o'z resurslarini yo'qotish ehtimoliyatini anglash tushuniladi" – deb ta'rif beriladi. Yuqorida keltirilgan barcha ta'riflardan: "tavakkalchilikni xavf-xatar, zarar ko'rish holati" – degan xususiy xislatini ajratib ko'rsatish mumkin bo'ladi. Lekin keltirilgan ta'riflar tavakkalchilikning barcha mazmuni, mohiyatini to'liq ifodalay olmaydi.

"Tavakkalchilik"ning ta'rifini to'liq belgilash uchun, oldin "tavakkalchilik vaziyati" tushunchasiga ta'rif berishimiz kerak, chunki u bevosita "tavakkalchilik" termini mazmuni bilan uzviy bog'liq. Biz rus lug'atida qabul qilingan gap "Risk" – so'zini "tavakkalchilik" deb tarjima qildik. Bu termini yana o'zbek tilida "qaltislik" va "risk"ni o'zini ekvivalenti sifatida ishlatish kerak degan fikrlar bor. Chunki "Tavakkalchilik" so'zi "Risk"ni to'la mazmunini o'zbek tilida ifodalay olmaydi. Kelajak o'zbek tilida qaysi so'zni tanlashni ko'rsatib beradi. "Vaziyat" tushunchasi u yoki bu faoliyat uchun imkoniyat yaratuvchi turli holat va shart-sharoitlar jamlanmasining birikuvi deb tarif berish mumkin. Bunday holda vaziyat mazkur faoliyatini amalga oshirish uchun imkoniyat yaratishi yoki unga to'sqinlik qilishi mumkin.

Har xil vaziyat turlari ichida, tavakkalchilik vaziyati alohida o'rin tutadi. Aksariyat iqtisodiy jarayonlarni amal qilish va rivojlanishi noaniqlik, ya'ni mavhumlik elementlariga tayanadi. Bu esa bir xil yechimi bo'lmagan vaziyatlarni yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Agar u yoki bu vaziyatni ehtimoliyati darajasini miqdor va sifat jihatdan aniqlash imkoniyati mavjud bo'lsa, u tavakkalchilik vaziyati bo'ladi. Bu yerda tavakkalchilik vaziyati statistik jarayonlarga bog'liq bo'lib, unga mavjud bo'lgan uchta shart hamrohlik qiladi degan xulosa kelib chiqadi. Ularga:

- noaniqlikning (mavhumlikning) mavjudligi;
- muqobil (alternativ) tanlovning zarurligi (bu holda, shuni ham nazarda tutish kerakki, tanlovdan voz kechish bo'yicha tanlash ham tanlov xilma-xilligiga doir bo'ladi);
- tanlangan muqobil variantni amalga oshirish ehtimoliyatini baholash imkoni borligi. Shuni qayd etish lozimki, tavakkalchilik vaziyati sifat jihatdan noaniklik (mavhumlik) vaziyatidan keskin farq qiladi.

Noaniqlik vaziyati amalda o‘rnatish imkoni bo‘lmagan hodisa va qarorlar natijalarini hosil bo‘lish ehtimoliyatidir. Shunday qilib, tavakkalchilik vaziyatini aniqlanishi mumkin bo‘lgan va amalga oshuvchi hodisalar ehtimoliyatidagi noaniqliklar xilma-xilligi deb ta’rif berish mumkin. Ya’ni, bu holda, taxminan, sheriklarning ishlab chiqarishdagi hamkorligidagi faoliyati, raqiblarning qarshi harakati, iqtisodiyot taraqqiyotiga tabiiy muhitning ta’siri, ishlab chiqarishga ilmiy texnik yutuqlarni joriy etish natijasida paydo bo‘luvchi hodisalar ehtimolini obyektiv baholash imkoniyati mavjud bo‘ladi.

Tavakkalchilikni bir necha turlarga bo‘lish mumkin:

– ixtiyoridagi bir nechta muqobillikdan tanlovchi subyekt bashorat qilinayotgan natijalarni olish uchun obyektiv ehtimoliyatiga (statistik tadqiqotlar natijalariga asoslanuvchi) ega bo‘ladi;

– kutilayotgan natijalarni ro‘y berish ehtimoli faqatgina subyektiv baholash orqali olinadi ya’ni, subyektiv ehtimollik bilan ish ko‘radi;

– alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida obyektiv va subyektiv ehtimollikka ega bo‘ladi;

– kutilayotgan natijalarni ro‘y berish ehtimoli faqatgina subyektiv baholash orqali olinadi ya’ni, subyekt, subyektiv ehtimollik bilan ish ko‘radi;

– alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida obyektiv va subyektiv ehtimolliklarga ega.

Bu va boshqa hollarda tavakkalchilik aniq ziddiyatlarni noaniq vaziyatda rivojidadagi qarama-qarshi intilishlari orqali amaliy yechimini topish usuli bilan subyekt tomonidan noaniqliklarni olish modelini ifodalaydi. Tavakkalchilik – bu omadsizlik holatida vaqtincha tanlovga qadar bo‘lgan holdan ham yomon vaziyatda bo‘lish imkoniyati mavjud bo‘lganida tanlov sharoitida amalga oshiriluvchi faoliyat (xatti-harakat)dir. Bu ta’rifda omadsizlik xavf-xatar holati bilan bir qatorda, alternativlik (muqobillik) kabi xislat ham ishtirok etadi. Tavakkalchilik – bu muqarrar tanlov vaziyatidagi noaniqliklarni bartaraf etish bilan bog‘lik jarayonda ko‘zlangan natijalarga erishish omadsizlik va maqsaddan chekinish ehtimolini miqdor va sifat jihatdan baholash imkoniyati mavjud holdagi faoliyatidir.

### 1.3. Risk menejment tizimining tarkibiy elementlari

“Risk” – hodisasida uning mohiyatini tashkil etuvchi va o‘zaro bog‘liq bo‘lgan quyidagi asosiy elementlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- tanlangan muqobillikni (alternativni) amalga oshirish maqsadida ko‘zlagan maqsaddan chekinish mumkinligi;
- ko‘zlagan natijaga erishishning ehtimolligi;
- ko‘zlagan maqsadga erishish uchun ishonchsizlik (ishonchning yo‘qligi);
- alternativni noaniq sharoitdagi tanlovni amalga oshirish bilan bog‘lik moddiy, ma’naviy va boshqa yo‘qotishlarning mavjudligi.

Riskning muhim elementlaridan biri – bu tanlangan maqsaddan chekinish ehtimolining borligidir. Bunday holdagi farqlanish ijobiy va salbiy xislatda bo‘lishi mumkin. Ko‘rsatib o‘tilgan elementlar, ularning o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’sirchanligi riskning mazmun mohiyatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda riskka uning mohiyatini anglash imkonini beruvchi bir qancha xislatlar xosdir. Unga quyidagi jihatlar kiradi.

- qarama-qarshilik (zidlik);
- alternativlik (muqobillik);
- noaniqlik (mavhumlilik).

Qarama-qarshilik riskning muhim jihatlaridan biri bo‘lib, u turli qarashlarda namoyon bo‘ladi. Risk faoliyatining xilma-xilligini ifodalaydigan, bir tomondan tanlov muqarrarlik vaziyatida va noaniqlik sharoitidaligi murakkab uslublar bilan umum ahamiyatga moyil natijalarni olishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda u konservatizm, dogmatizm, qoloqlik kabi jamiyat taraqqiyotidagi ruhiy to‘siqlarni bartaraf etadi. Yangi istiqbolli faoliyat turlarini joriy etishga qarshilik jamiyat taraqqiyotiga to‘sqinlik qiluvchilarga qarshi muvaffaqiyatni ta’minlashga yo‘naltirilgan yangi istiqbolli faoliyat turlarini joriy etishga tashabbuskor ijtimoiy eksperimentlarni, yangi g‘oyalarni amalga oshirishni ta’minlaydi.

Tavakkalchilikning bu xususiyati muhim iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy ruhiy oqibatga sabab bo‘ladi, chunki u jamiyat va texnika

taraqqiyotini ta'minlaydi, jamoatchilikning fikirlash doirasiga ijobiy ta'sir etadi. Ikkinchi tomondan, tavakkalchilik avanturizm, valyuntarizm, subyektivizimga, ijtimoiy taraqqiyotni to'xtatishga olib keladi. Riskning qarama-qarshi tabiati mavjud tavakkal harakatlarning to'qnashuvida namoyon bo'ladi. Masalan, u yoki bu harakatni amalga oshirish uchun maqbul yo'lni tanlagan kishi o'zini tavakkal ish qilgan deb hisoblasa, boshqa odamlar tomonidan u ehtiyotkorlik har qanday riskdan xolis yoki aksincha deb baholash mumkin.

Riskning muqobillik xususiyati ikki va undan ortiq variantdagi imkoniyatlar, yo'nalishlar, harakatlar orasidan o'ziga mos keluvchi variantni tanlash zaruratidan kelib chiqadi. Tanlov imkoniyatining mavjud bo'lmasligi, risk holatini inkor etadi. Qayerdagi tanlov bo'lmasa, u yerda risk harakatidagi vaziyat yuzaga kelmaydi, demak risk mavjud bo'lmaydi. Risk vaziyatning aniq mazmuniga bog'lik holda alternativlik turli darajada murakkablikka ega bo'ladi va u turli usullarda hal etiladi. Agar oddiy vaziyatlarda tanlov amalda to'plangan tajriba va ichki his-tuyg'uga asoslansa, murakkab vaziyatlarda qo'shimcha maxsus usul va uslublardan foydalanish zarur. Riskning mavjudligi bevosita o'z ma'zmun shaklining xilma-xiligi bilan farqlanuvchi noaniqliklar bilan bog'liq.

Riskning bu jihatiga risk manbalarini o'rganayotganimizda batafsil to'xtalamiz. Bu yerda biz faqat "Risk"ni ishonchsiz va bir xillikni inkor etuvchi, noaniqlikni "bartaraf etish" usullari sifatida qarab chiqamiz. Riskni bu xislatiga e'tiborni qaratishimizning muhimligi shundan iboratki, u noaniqlikning obyektiv va subyektiv manbalarini inkor etadi va boshqaruv jarayonlarini amalda optimallashtiradi, qolaversa, gap qandaydir noaniqliklarni to'liq bartaraf etish ustida emas (amalda mumkin bo'lmagan), balki ratsional alternativni tanlash maqsadida riskni hisobga olish zarurati ustida ketmoqda.

#### **1.4. Risklarni turlariga ajratish**

Risk – bu mumkin bo'lgan noaniqliklarda ma'lum hajmdagi faoliyatni bajarish ya'ni, bajariladigan ishlar natijasiga zarar yetkazuvchi har xil ziyonlar yoki katta hajmda daromad olish imkoniyatidir. Ko'p hollarda tadbirkor ma'lum bir risk asosida ishlab chiqarishga majbur. Majburiy riskda riskni boshqarish uchun mumkin

bo'lgan noaniqliklarni bartaraf etishga intilinadi. Qarorlar qabul qilishda biz ikki turdagi riskka yo'l qo'yamiz:

1. Riskni hisobga olgan holda umumdavlat qarorlarini qabul qilish;

2. Mahalliy ahamiyatga molik qarorlar qabul qilish.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishida talab va taklif munosabatlari orasida ham ma'lum bir riskka tayaniladi. Noaniq qarshiliklar natijasida yuzaga keluvchi risk "Fors – major" deyiladi. Ko'p hollarda noaniqliklar va tavakkalchilikni sinash tushunchalari deyiladi. Lekin risk uchun noaniqliklar ba'zi hollarda risk sifatida ko'rinadi yoki ba'zi bir noma'lum hodisalar yoki bizga noaniq vaziyat ehtimoli ko'rinishida paydo bo'ladi. Amalda uzoq muddatli va qisqa muddatli risk mavjud. Uzoq muddatli risk qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlarini rivoji bilan bog'liq bo'lib, ko'p hollarda butun xalq xo'jaligi darajasida qabul qilinadi. Qisqa muddatli risk konyunkturali hisoblanadi, ya'ni ma'lum vaqt davomida bajariladigan ma'lum turdagi ishlarni bajarishda qabul qilinadi.

Risk turlari quyidagi sinflarga bo'linadi:

1) xo'jalik riski;

2) inson tabiati bilan bog'liq risk;

3) tabiiy omillar bilan bog'liq risk.

Xo'jalik risk muvafaqqiyat va obyektiv riskdan tashkil topadi. Muvafaqqiyat risk bu – ishlab chiqarish jarayonida yo'naltirilgan mahsulot keraksiz bo'lib qolishidir. Obyektiv risk bu – mazkur mahsulot mazkur hududda sotilmay qolishidir. Tadbirkorlar o'z faoliyatlari davomida quyidagi vaziyatlarda tavakkalchilikni hisobga olishlari lozim.

1) Ishlab chiqarish sohasida: boshqaruv, taqsimot, texnologiya, texnika va ob-havo bilan bog'liq risk;

2) vositachilik sohasida: fuqarolik mas'uliyati imkoniyatlari, mulk, pul vositalari va daromadni yo'qotish bilan bog'liq risk;

3) savdo sohasida: tovarning sotilmasligi, mahsulotni o'z vaqtida yetkazib bera olmaslik bilan bog'liq risk;

4) moliya sohasida: baho bilan bog'liq, nelikvidlik, depozit, bank operatsiyalari, valyuta, sug'urta, mulkchilik, kredit bilan bog'liq risk.

## **Asosiy tayanch tushunchalar**

Risk, moliya, baho, valyuta, likvidlik, depozit, bank, sug'urta, kredit, risk, texnologiya, qaror, talab, taklif, bozor, menejment, fors-major, xo'jalik riski.

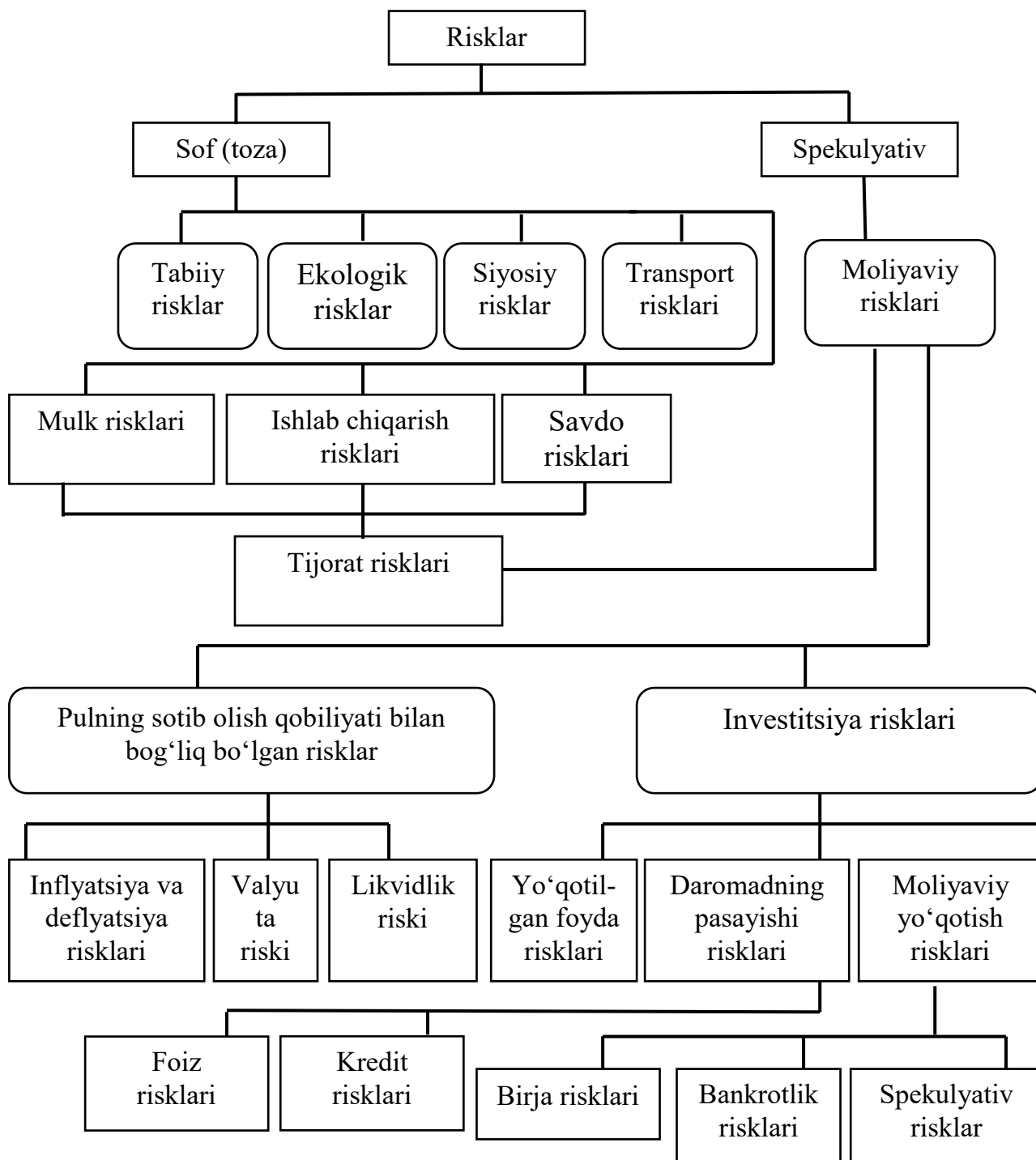
### **Takrorlash uchun savollar**

1. "Risk nazariyasi" fani necha davrga ega?
2. "Daromad yoki kutilayotgan daromad davlat qimmatli qog'ozlarni foiz ko'rsatkichlari bilan aniqlanishi zarur, bu jarayon risk darajasi bilan bog'langan bo'lib, kutilayotgan risk darajasi qanchalik katta ekanligini aniqlab beradi" bu fikrni kimlar bildirgan?
3. "Risk" so'zining ispancha-portugalcha ma'nolarini tasniflang?
4. "Risk" so'zining rus tilidagi ma'nosini tasniflang?
5. "Risk – bu "salbiy, yomon mahsulot bo'lib, uni sotish yoki sotib olish mumkin" – bu fikrni kim bildirgan?
6. Biznes Oksford lug'atida riskga qanday ta'rif berilgan?
7. Noaniqlik qanday omillar harakati tufayli yuzaga keladi?
8. "Risk – bu moliyaviy yo'qotish darajasini belgilaydi" degan fikrni kim bergan?
9. Risk qanday moliyaviy yo'qotish darajalarini belgilaydi?
10. Riskni nimalar bilan bog'langan holda qarash lozim?

## II-BOB. RISKLARNING TURLARI VA TASNIFLARI

### 2.1. Risklarning turlari

Risklarning barcha asosiy turlari quyidagi rasmda keltirilgan.



**Sof (toza) risk** – manfiy yoki nol natija olishni anglatadi. Spekulyativ risklar ijobiy va salbiy natijalarga erishishni anglatadi.

Tijorat risklari (aslida, tadbirkorlik) moliyaviy-xo‘jalik faoliyati jarayonida yo‘qotish riskini keltirib chiqaradi.

**Spekulyativ risk** – bu qulay va neytral oqibatlarga qo‘shimcha ravishda, qulay oqibatlarga olib keladigan (foyda, yutuq) imkoniyatlarni ham nazarda tutadigan xavf. Spekulyativ tavakkal holatida subyekt nafaqat yutqazish (yo‘qotish), balki foyda olish (yutish) imkoniyatiga ham ega.

**Tabiiy xatarlarga** tabiatning tabiiy kuchlarining namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq xatarlar kiradi: zilzilalar, toshqinlar, bo‘ronlar, yong‘inlar, epidemiyalar va boshqalar.

**Ekologik xavf** – bu atrof-muhitdagi salbiy o‘zgarishlarning kelib chiqishi yoki bu o‘zgarishlarning uzoq muddatli salbiy oqibatlarining atrof-muhitga salbiy ta‘siridan kelib chiqishi.

**Siyosiy xavf** – bu hukumat siyosati natijasida foydani yo‘qotish yoki kamaytirish ehtimoli.

**Transport risklari** – transport vositalarida yuklarni tashish bilan bog‘liq bo‘lgan xatarlar. Bular: avtomobil, dengiz, daryo, temiryo‘l, samolyot va boshqalar

**Mulkiy risk** – bu ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatni amalga oshirish jarayonida korxonaning o‘z mol-mulkingning bir qismini yo‘qotishi, zarar yetkazishi va daromadlarini yo‘qotishi.

**Ishlab chiqarish xavfi** – bu ishlab chiqarish jarayonlarining uzilishi yoki to‘xtashi, operatsiyalarni bajarish texnologiyasining buzilishi, xomashyoning past sifati yoki xodimlarning ishi va boshqalar bilan bog‘liq yo‘qotish yoki qo‘shimcha xarajatlar ehtimoli.

**Savdo xatarlari** – bu to‘lovlarning kechikishi, tovarlarni tashish paytida to‘lashdan bosh tortish, tovarlarni yetkazib bermaslik va hokazolar sababli yo‘qotish bilan bog‘liq xatarlar bo‘lib, moliyaviy xatarlar moliyaviy resurslarni yo‘qotish ehtimoli bilan bog‘liq.

**Tijorat riski** – bu tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan yoki sotib olingan tovarlar va xizmatlarni sotishdan kelib chiqadigan risk.

**Moliyaviy risk** – moliyaviy resurslarni (naqd pul) yo‘qotish ehtimoli bilan bog‘liq risk.

Moliyaviy risklar pul muomalasi paydo bo‘lishi bilan va turli xil pul munosabatlarining paydo bo‘lishi bilan bir vaqtda yuzaga keldi: investor – emitent, qarz beruvchi – qarz oluvchi, sotuvchi – xaridor, eksport qiluvchi – import qiluvchi va boshqalar. Moliyaviy risklar



bozor sharoitida tadbirkorlik faoliyatining ajralmas qismidir. Adam Smit tadbirkorlik foydasining mohiyatini o'rgangan va tahlil qilgan holda, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash shaklida "risk uchun to'lov" kabi tarkibiy qismni tadbirkorlik daromadlari tarkibida alohida ta'kidladi.

**Pulning sotib olish qobiliyati bilan bog'liq bo'lgan risklarga** quyidagi risk turlari kiradi: inflyatsion va deflyatsion risklar, valyuta risklari, likvidlik risklari. Inflyatsiya pulning qadrsizlanishini va shunga mos ravishda narxlarning ko'tarilishini anglatadi.

**Inflyatsiya riski** – bu inflyatsiya tufayli aktiv qiymatining yo'qolishi yoki daromad miqdorining pasayishidagi moliyaviy riskidir.

**Deflyatsion risk** – bu deflyatsiya ko'tarilishi bilan narxlarning pasayishi, bu esa tadbirkorlikning iqtisodiy sharoitlarining yomonlashishiga va daromadlarning pasayishiga olib keladi.

**Valyuta riski** deganda, valyutaning yomon tushish riski tushuniladi. Milliy valyuta kursi to'lov valyutasiga nisbatan oshganda eksportchi zarar ko'radi, chunki u pastroq haqiqiy qiymatga ega bo'ladi. Import qiluvchi uchun narxning to'lov valyutasiga nisbatan kursi ko'tarilsa, valyuta xavfi paydo bo'ladi.

**Likvidlik risklari** – bu qimmatli qog'ozlar yoki boshqa tovarlarni sotish paytida ularning sifati va iste'mol qiymatini baholashdagi o'zgarishlar tufayli yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq risklar.

**Investitsiya riski** – investitsiyalarning pasayishi yoki davlat hokimiyati organlarining harakatlariga nisbatan noaniqlik yoki korporativ boshqaruvdagi xatolar natijasida daromadni yo'qotish ehtimoli.

**Yo'qotilgan moliyaviy foyda riski** – bu biron bir chorani ko'rmaslik (masalan, sug'urta) yoki biznesni to'xtatish natijasida bilvosita (garov) moliyaviy zarar (yo'qolgan foyda) riski.

**Daromadning pasayishi riski** – (yoki risk korxonaning moliyaviy rivojlanish balansining buzilishi). Nomukammal kapital tuzilishi (ishlatilgan qarz mablag'larining haddan tashqari ulushi), bu pul oqimi hajmi bo'yicha korxonaning ijobiy va salbiy muvozanatini keltirib chiqaradi. Risk darajasi bo'yicha ushbu risk turi moliyaviy risklar tarkibida yetakchi rol o'ynaydi.

**Moliyaviy yo‘qotish riski** – moliyaviy resurslarni (naqd pul) yo‘qotish ehtimoli bilan bog‘liq risk. Moliyaviy risklar pul muomalasi paydo bo‘lishi bilan va turli xil pul munosabatlarining paydo bo‘lishi bilan bir vaqtda yuzaga keldi: investor – emitent, qarz beruvchi – qarz oluvchi, sotuvchi – xaridor, eksport qiluvchi – import qiluvchi va boshqalar.

**Foiz risklari** – foiz stavkalarining noqulay o‘zgarishi sababli moliyaviy yo‘qotish (yo‘qotish) riski (ehtimoli).

**Kredit riski** – bu mijozning moliyaviy majburiyatlarini to‘lamaganligi yoki o‘z vaqtida to‘lamaganligi natijasida zarar yetkazilish ehtimoli.

**Birja risklari** – birja operatsiyalaridan kelib chiqadigan zararlar riskini anglatadi. Ushbu risklarga tijorat operatsiyalari bo‘yicha to‘lovni to‘lamaslik, brokerlik firmasi yig‘imini to‘lamaslik riski va boshqalar kiradi.

**Bankrotlik** – zarar keltiradigan kompaniyani qarzlarni maksimal darajada yopish bilan tugatish usuli.

**Bankrotlik riski** – korxonada tugatish tartibisiz hal qilib bo‘lmaydigan vaziyat yuzaga kelishi ehtimoli.

**Spekulyativ risk** – bu salbiy va neytral oqibatlardan tashqari, qulay oqibatlarga olib keladigan (foyda, yutuq) imkoniyatlarni ham o‘z ichiga olgan xavf. Spekulyativ risk holatida subyekt nafaqat yutqazish (yo‘qotish), balki foyda olish (yutish) imkoniyatiga ham ega.

## 2.2. Risklarning tasnifi

Risklarning tasnifi risklar to‘plamlarini umumiy tushunchalarga birlashtirishga imkon beradigan ba’zi belgilar va mezonlarga asoslangan risklar to‘plamini tizimlashtirishni anglatadi.

Risklarni tasniflashning asosiy elementlari quyidagilardir:

- paydo bo‘lish vaqti;
- vujudga kelishining asosiy omillari;
- buxgalteriya hisobining mohiyati;
- oqibatlarning mohiyati;
- kelib chiqish sohasi va boshqalar.

Vujudga kelish vaqtiga ko‘ra risklar retrospektiv (o‘tmishdagi), joriy va istiqbolli risklarga bo‘linadi. Retrospektiv risklarni tahlil qilish, ularning mohiyati va ularni kamaytirish usullari hozirgi va kelgusi risklarni aniqroq bashorat qilishga imkon beradi.

**Vujudga kelish omillari bo‘yicha risklar quyidagilarga bo‘linadi.**

**Siyosiy risklar** – bu siyosiy vaziyatning o‘zgarishi natijasida tadbirkorlik faoliyatiga ta’sir qiluvchi risklar (chegaralarni yopish, tovarlarni eksport qilishni taqiqlash, mamlakat hududidagi harbiy harakatlar va boshqalar).

**Iqtisodiy (tijorat) risklar** – bu korxonada iqtisodiyoti yoki mamlakat iqtisodiyotidagi noqulay o‘zgarishlardan kelib chiqadigan risklar. Xususiy risklar jamlangan iqtisodiy riskning eng keng tarqalgan turi – bu bozor konyunkturasining o‘zgarishi, muvozanatsizlikliklik (to‘lov majburiyatlarini o‘z vaqtida bajara olmaslik), boshqaruv darajasining o‘zgarishi va boshqalar. Xarakteri bo‘yicha xatarlar quyidagilarga bo‘linadi:

**Tashqi risklarga** – korxonada faoliyati yoki uning aloqador auditoriyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan (ijtimoiy guruhlar, yuridik va (yoki) muayyan korxonada faoliyatiga potensial va (yoki) haqiqiy qiziqish ko‘rsatadigan jismoniy shaxslar) bilan bog‘liq bo‘lmagan risklar kiradi. Tashqi risklar darajasiga juda ko‘p sonli omillar – siyosiy, iqtisodiy, demografik, ijtimoiy, geografik va boshqalar ta’sir ko‘rsatadi.

**Ichki risklarga** – korxonaning o‘zi va uning aloqador auditoriyasi faoliyati bilan bog‘liq risklar kiradi. Ularning darajasiga korxonada rahbariyatining ishbilarmonlik faoliyati, optimal marketing strategiyasini tanlashi, siyosati va taktikasi va boshqa omillar ta’sir qiladi: ishlab chiqarish salohiyati, texnik jihozlar, ixtisoslashuv darajasi, mehnat unumdorligi darajasi, xavfsizlik choralari.

**Oqibatlar mohiyati bo‘yicha risklar quyidagilarga bo‘linadi.**

**Sof risklar** – (ba’zida ular oddiy yoki statik deb ham yuritiladi), ular deyarli har doim tadbirkorlik faoliyati uchun zarar yetkazishi bilan tavsiflanadi. Riskning aniq sabablari tabiiy ofatlar, urushlar, baxtsiz hodisalar, jinoiy harakatlar, tashkilotning qobiliyatsizligi va boshqalar bo‘lishi mumkin.

**Spekulyativ risklar** – (ba’zan ularni dinamik yoki tijorat deb ham atashadi), ular tadbirkor uchun kutilgan natijaga nisbatan zarar va qo‘shimcha foyda keltirishi bilan tavsiflanadi. Spekulyativ riskning sabablari bozor konyunkturasi o‘zgarishi, valyuta kurslarining o‘zgarishi, soliq qonunchiligidagi o‘zgarishlar va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Faoliyat sohasiga asoslangan vujudga kelish sohasi bo‘yicha risklarni tasnifi eng ko‘p sonli guruhdir. Tadbirkorlik faoliyati sohaslariga muvofiq, ular, odatda, quyidagilarga ajratiladi: ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy va sug‘urta riski.

**Ishlab chiqarish riski** – korxonaning tashqi muhitning salbiy ta’siri natijasida mahsulot, mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va boshqa ishlab chiqarish faoliyatining rejalari va majburiyatlarini bajarmaganligi, shuningdek, yangi texnika va texnologiyalar, asosiy va aylanma mablag‘lar, xomashyo, ish vaqti. Sanoat riski paydo bo‘lishining eng muhim sabablari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ishlab chiqarishning taxminiy hajmining pasayishi, moddiy yoki boshqa xarajatlarning oshishi, ajratmalar va soliqlarning ko‘payishi, yetkazib berish intizomining pastligi, yo‘qotish yoki jihozlarning shikastlanishi va boshqalar.

**Tijorat riski** – bu tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan yoki sotib olingan tovarlar va xizmatlarni sotishdan kelib chiqadigan risk. Tijorat riskining sabablari quyidagilardir: bozor konyunkturasi o‘zgarishi yoki boshqa holatlar tufayli sotish hajmining pasayishi, tovarlarni sotib olish narxining oshishi, muomalada tovarlarning yo‘qolishi, tarqatish xarajatlarning oshishi va boshqalar.

**Moliyaviy risk** – firmaning moliyaviy majburiyatlarini bajarmaganligi bilan bog‘liq. Moliyaviy riskning asosiy sabablari quyidagilardir: valyuta kurslarining o‘zgarishi sababli investitsiya va moliyaviy portfelning eskirishi, to‘lovlarni amalga oshirmaslik.

**Sug‘urta riski** – bu sug‘urta hodisalari sodir bo‘lish riski, buning natijasida sug‘urtalovchi sug‘urta tovonini (sug‘urta summasi) to‘lashi shart. Riskning natijasi sug‘urta shartnomasi tuzilishidan oldingi bosqichda va keyingi bosqichlarda – qayta sug‘urtalash, sug‘urta zaxiralarini shakllantirish va hokazolarda samarasiz sug‘urta faoliyati natijasida yuzaga keladigan zararlardir. Sug‘urta riskining

asosiy sabablari quyidagilardir: noto‘g‘ri belgilangan sug‘urta tariflari, sug‘urtalanuvchining qimor o‘ynash uslubi.

**Ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq tasnifni shakllantirishda, quyidagi risklarni ajratish mumkin:**

**Tashkiliy risklar** – bu kompaniya rahbariyati, uning xodimlarining xatolari bilan bog‘liq bo‘lgan risklar; ichki nazorat tizimining muammolari, yomon ishlab chiqilgan ish qoidalari, ya‘ni kompaniya ishini ichki tashkil etish bilan bog‘liq risklar.

**Bozor risklari** – bu iqtisodiy muhitning beqarorligi bilan bog‘liq bo‘lgan risklar: tovarlar narxining o‘zgarishi natijasida moliyaviy yo‘qotish riski, mahsulotga talabning pasayishi riski, translyatsion valyuta riski, likvidlikni yo‘qotish riski va boshqalar.

**Kredit risklari** – kontragent o‘z majburiyatlarini o‘z vaqtida to‘liq bajarmaslik riski. Ushbu risklar banklar uchun ham (kreditni qaytarmaslik riski) ham, debitorlik qarzi bo‘lgan korxonalar va qimmatli qog‘ozlar bozorida faoliyat ko‘rsatadigan tashkilotlar uchun ham mavjud.

**Yuridik risklar** – bu qonunchilik umuman hisobga olinmaganligi yoki bitim tuzish davrida o‘zgartirilganligi bilan bog‘liq bo‘lgan zararni keltirib chiqaradigan risklar; turli mamlakatlar qonunlariga mos kelmaslik riski; noto‘g‘ri tuzilgan hujjatlar riski, buning natijasida kontragent shartnoma shartlarini bajarmaslik holatida va boshqalar.

**Texnik va ishlab chiqarish risklari** – atrof muhitga zarar yetkazish riski (ekologik risk); baxtsiz hodisalar, yong‘inlar, buzilishlar riski; loyihalash va montaj qilishdagi xatolar, bir qator qurilish risklari va boshqalar sababli obyektning ishlashiga xalaqit berish riski.

**Yuqoridagi tasniflardan tashqari, risklarni oqibatlari bo‘yicha tasniflash mumkin:**

**Yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan risk** – bu korxonada foydasini yo‘qotish bilan tahdid qilinadigan qarorni bajarish riski. Ushbu zona doirasida tadbirkorlik faoliyati o‘zining iqtisodiy hayotiylikini saqlab qoladi, ya‘ni zararlar yuzaga keladi, ammo ular kutilgan foydadan oshmaydi.

**Kritik xavf** – bu korxonaga daromadni yo‘qotish bilan tahdid qilish riski; kritik risk zonasi, kutilgan foydadan oshib ketadigan zararlar riski bilan tavsiflanadi va o‘ta og‘ir holatlarda korxonada tomonidan loyihaga kiritilgan barcha mablag‘larning yo‘qolishiga olib kelishi mumkin.

**Katastrofik risk** – korxonaning to‘lov qobiliyatiga ega bo‘lish riski. Zararlar korxonaning mulkiy holatiga teng qiymatga yetishi mumkin. Shuningdek, ushbu guruhga inson hayoti uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri risk yoki ekologik ofatlar kelib chiqishi bilan bog‘liq har qanday risk kiradi.

## 2.3. Tashqi va ichki risklar

### Tashqi risklar

**Risk** – bu kelajakda obyekt holatining mumkin bo‘lgan sifatli yoki miqdoriy yomonlashishi. Biz faqat kelajak haqida taxmin qilishimiz mumkin, shuning uchun risk har doim obyektning holati kelajakda o‘ziga xos qadriyatlarga yomonlashishi ehtimoli darajasi bilan o‘lchanadi.

**Tadbirkorlik (ishbilarmonlik) riski** – bu biznes yuritish, tadbirkorlik, biznes yuritishning yomonlashishi. Tadbirkorlik faoliyati doimo foyda olish imkoniyati borligini taxmin qiladi, ammo zararga uchrash riski ham mavjud. Bu yerda tavakkalchilik miqdorni pasayishi va biznesning sifat ko‘rsatkichlarining yomonlashishi deb ta‘riflanishi mumkin.

**Risk** – bu muqarrar ravishda tanlangan vaziyatda noaniqlikni bartaraf etish bilan bog‘liq faoliyat, bu vaqtda kutilgan natijaga erishish, muvaffaqiyatsizlik va maqsaddan chetga chiqish ehtimolini miqdoriy va sifat jihatdan baholash mumkin. Faoliyat davomida tadbirkorlar bir-biridan yuzaga kelgan joyi va vaqti, ularning darajasiga ta‘sir qiluvchi tashqi va ichki omillar majmuasi bilan ajralib turadigan har xil turdagi risklar majmuiga duch kelishadi. Kompaniyalar faoliyati va faoliyatiga ta‘sir qiluvchi ko‘plab omillar mavjud. Tadqiqotchilar ularni 2 ta katta guruhga ajratadilar: tashqi va ichki omillar.

**Tashqi risk omillari** – bu shunday hodisalarki, tashkilotlar va odamlar biznesga tashqi ta'sir ko'rsatadigan va yo'qotishlarni keltirib chiqaradigan sabablardir. Tashqi risk omillarini hisobga olish va ularni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Raqobat omillari.
2. Mintaqaviy iqtisodiy vaziyat omillari.
3. Milliy iqtisodiy vaziyat omillari.
4. Texnogen vaziyatlarning omillari.
5. Tabiiy ofatlarning omillari.
6. Ijtimoiy vaziyat omillari.
7. Siyosiy vaziyat omillari.
8. Moliya bozorlaridagi vaziyat omillari.
9. Tadbirkorlik sohasidagi huquqiy vaziyat omillari.
10. Jinoyat xarakteridagi omillar va boshqalar.

**Ichki risk omillari** - bu tadbirkorlik faoliyatida bo'lgan tadbirkorlik yo'qotishlarining sabablari. Tadbirkorlik riskining ichki sabablari ko'pincha kompaniyaning nomukammal tuzilishi, biznesni boshqarishda yo'l qo'yilgan xatolar, xodimlar orasida vijdonan ishlashga intilishning yetishmasligi va hattoki ishchilarni buzish, o'g'irlik va xiyonat qilishdir. Ichki riskning quyidagi ichki guruhlari ajratiladi:

1. Operatsion va texnologik omillar.
2. Ma'muriy va boshqaruv omillari.
3. Muhandislik va ilmiy omillar.
4. Tashkiliy va tarkibiy omillar.
5. Jinoyat xarakteridagi omillar.

6. Inson omillari ichki risk omillarning eng murakkab va muhim guruhidir. Shundan kelib chiqqan holda, vujudga kelish sohasi bo'yicha, risklar, odatda, tashqi va ichki risklar sifatida ko'rsatilishi mumkin. Kelib chiqish sohasi tadbirkorlik firmasiga nisbatan ko'rib chiqiladi. Boshqacha qilib aytganda, tashqi xatarlar tadbirkorning firmasi bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, lekin tashqi muhitda yuz bergan o'zgarishlar natijasida yuzaga keladigan, masalan, qonunchilikda, mamlakat siyosatida yuzaga keladigan risklar deb hisoblanadi, shuningdek, ish tashlashlar yoki harbiy harakatlar natijasida. Tashqi risklar darajasiga ko'plab tashqi omillar ta'sir qiladi.

**Ichki risklar** – tadbirkorning firmasining o‘zida paydo bo‘lishi bilan birga (masalan, kompaniya menejerlarining malakasiz ishlashi, samarasiz marketing siyosati va umuman olganda, tadbirkor firma ichki tashkilotining nomukammalligi va ishchi kuchining pastligi tufayli) kechadi. Tashqi risklar korxonada faoliyati bilan qanday bog‘liq? Shuni ta’kidlash kerakki, tashqi risk toifalari o‘z-o‘zidan korxonadan mustaqil bo‘lishiga qaramay, ular korxonada faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir:

**Tashqi iqtisodiy risk.** U chet ellik ishbilarmon sheriklar bilan o‘zaro munosabatlar jarayonida vujudga kelishi va sherikning ichki sabablari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin: ishlab chiqarishning uzilishi, ishlab chiqarish tannarxining o‘zgarishi sababli narxlarning keskin ko‘tarilishi yoki pasayishi va boshqalar.

**Bozor sharoitidagi o‘zgarishlar riski.** Ikki tomonlama aloqaga ega. Bu bir tomondan korxonaning narxlardagi bozor konyunkturasini shakllantirishdagi ishtiroki, boshqa tomondan korxonaning uskunalar, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar yetkazib beruvchilari, tayyor mahsulot xaridorlari bilan o‘zaro aloqasi.

**Tabiiy va iqlimiy risk.** U ishlab chiqarish texnologiyasi (uning talablari) yoki tashqi muhitga yetkazilgan zararni moliyaviy qoplash zarurati bilan bog‘liq ishlab chiqarish natijalari orqali ichki bo‘ladi.

**Axborot riski.** Axborot oqimlarini korxonada ichida tashkil etish korxonada va undan tashqarida xodimlarning aybi bilan olingan noto‘g‘ri ma’lumotlar paydo bo‘lganda kechadi. Bu, shuningdek, alohida ahamiyatga ega bo‘lgan yoki kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soluvchi ma’lumotlarni oshkor qilishni o‘z ichiga olishi kerak.

**Ilmiy va texnik risk.** Bu ham korxonaning innovatsion faoliyatiga, ham patentlar, litsenziyalar, yangi texnika va texnologiyalarni olishga tegishli.

**Tartibga solish riski.** Bu tashkilot ichida chiqarilgan buyruqlar, qarorlar, standartlar, buyruqlar bo‘yicha ichki hisoblanadi. Ko‘rib turganimizdek, tashqi iqtisodiy risklarni keltirib chiqaradigan sabablar korxonaning ichki muhitida bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, tashqi risklarning hech biri “mutlaqo tashqi” emas.

Ichki risklar haqida nima deyish mumkin? Ichki risk toifalari xarajatlar markazlari tomonidan shakllantiriladi. Xarajat markazlari -



bu xarajatlarni taqsimlash mumkin bo'lgan alohida biznes birliklari. Demak, risklarni: transport, yetkazib berish, ishlab chiqarish, tayyor mahsulotni saqlash riski, sotish va boshqarish kabi turlarga ajratish mumkin. Tashqi deb tasniflangan risklarda bo'lgani kabi, ushbu turdagi ichki risklar ham qisman korxonadan tashqaridagi sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin:

**Transport riski.** Agar korxonada uchinchi tomon transport tashkilotlarining xizmatlaridan foydalansa, bu qisman tashqi hisoblanadi.

**Ta'minot riski.** Bu yetkazib beriladigan resurslarning muddati, hajmi, assortimenti, narxi yoki sifati bajarilmagan taqdirda, moddiy resurslar va jihozlarni yetkazib beruvchilarning aybi bilan paydo bo'lganda tashqi bo'ladi.

**Sotish riski.** Bu xaridor mahsulotni ishlab chiqaruvchisining aybi bilan rad etganda, ishlab chiqarish kompaniyasidan tashqarida sodir bo'ladi. Bu yerda u tashqi risk toifasiga kiradi.

### **Asosiy tayanch tushunchalar**

Risk, sof risklar, spekulyativ risklar, ekologik risklar, inflyatsiya, siyosiy risklar, deflyatsiya, investitsiya, valyuta, kredit, birja, bankrot, ichki risk, sug'urta, tashqi risk.

### **Takrorlash uchun savollar**

1. Sof risk nima?
2. Spekulyativ riskni tushuntirib bering.
3. Ekologik risk nima?
4. Ishlab chiqarish riskini tushuntirib bering.
5. Inflyatsiya nima?
6. Deflyatsiya nima?
7. Likvidlikni tushuntirib bering.
8. Tashqi risklar nima?
9. Ichki risklar nima?
10. Iqtisodiy risklarni tushuntirib bering.

## **III-BOB. FORS-MAJOR HOLATLARIDAGI RISKLAR VA BOSHQA TURDAGI RISKLAR**

### **3.1. Fors-major holati tushunchasi va tasnifi**

Quyidagi holatlar favqulodda va muqarrar bo'lgan holatlardir:

**Favquloddalik** – bu ko'rib chiqilayotgan vaziyatning eksklyuzivligi, muayyan sharoitlarda yuzaga kelishi g'ayrioddiy. Bu odatiy holatdan tashqariga chiqmoqda, bu hayot riskiga tegishli emas va hech qanday sharoitda hisobga olinmaydi.

**Muqarrarlik** – qarzdorga o'xshash faoliyatni amalga oshiradigan har qanday fuqarolik muomalasining ishtirokchisi ushbu holat yuzaga kelishidan yoki uning oqibatlaridan qochib qutula olmaydi. Kamaytirmaslik subyektiv emas, obyektiv bo'lishi kerak.

Shunday qilib, biznes amaliyotida fors-major yoki fors-major holatlari deb ham ataladigan bunday holatlarning ta'siri tashqaridan paydo bo'ladi va odamlarning xohishiga bog'liq bo'lmaydi. Agar kelishuvda biron bir holat favqulodda vaziyat deb ataladigan bo'lsa, bu har doim ham yuzaga kelgan nizoni hal qilganda uning shunday tan olinishini anglatmaydi.

Har ikkala holatda ham ushbu holat favqulodda va muqarrar emasligini, qarzdor biror narsani o'zgartirishi, oqibatlaridan qochishi mumkinmi yoki yo'qligini aniqlaydi. Fors-majorlar tabiiy, favqulodda holat, jamoat hayotining hodisasi bo'lishi mumkin. Masalan, quyidagilar fors-major holati deb topiladi: bo'ronli ob-havo; favqulodda vaziyat rejimini joriy etishni talab qiladigan; anomal atmosfera yog'inlari.

Quyida tashqi savdo shartnomalari uchun fors-major holatlarining taxminiy ro'yxati keltirilgan. Unga tabiiy ofatlar (zilzilalar, toshqinlar, bo'ronlar), yong'in, ommaviy kasalliklar (epidemiylar), ish tashlashlar, jangovar harakatlar, terroristik harakatlar, sabotaj, yo'l harakati cheklovlari, davlatlarning taqiqlovchi choralari, savdo operatsiyalarini taqiqlash va boshqa tomonlar nazorati ostida bo'lmagan narsalar kiradi. Tadbirkorlar o'rtasidagi nizolarni hal qilishda fors-major holatlari bilan bir xil holatlarni tan olish mumkin. Koronavirus bilan bog'liq vaziyatni fors-major holati deb tan

olish to'g'risidagi qaror, agar siz faoliyat ko'rsatayotgan mintaqaning me'yoriy-huquqiy hujjatlarida boshqacha tasdiqlanmagan bo'lsagina qabul qilinadi.

Agar sizning kelishuvingiz tashqi savdo operatsiyalari bilan bog'liq bo'lmasa, unda quyidagi hujjatlar dalil sifatida ishlatilishi mumkin: Favqulodda vaziyatlar yuzaga kelishi faktlari. Ular rasmiylar tomonidan chiqarilgan hujjatlar, Ichki ishlar vazirligi, meteorologik (seysmologik) xizmat va boshqalar tomonidan berilgan hujjatlar bo'lishi mumkin; Sodir bo'lgan voqeaning favqulodda va muqarrar tabiati (sodir bo'lgan narsa bu sharoitda yuz bermasligi kerak edi va sizning o'ringizda hech kim undan qochib qutula olmas edi). Ortiqcha statistik ma'lumotlar, kontragent bilan yozishmalar, hattoki gazetalar kesimlari bo'lmaydi. Ammo shuni yodda tutishimiz kerakki, haddan tashqari va muqarrarligini isbotlash juda qiyin. Shartnomada belgilangan fors-major holatlari to'g'risida kreditorga xabar berish tartibiga rioya qilish va kreditorga yetkazilgan zararni kamaytirish uchun boshqa asosli choralarni ko'rish. Agar qarzdor buni qilmasa, u kreditorga yetkazilgan zararni qoplashi shart.

Savdo-sanoat palatasiga murojaat qilish va agar shartnomada ushbu hujjat yordamida fors-major holatlarini tasdiqlash nazarda tutilgan bo'lsa, fors-major holatlari to'g'risidagi guvohnomani olishdan bosh tortish. Shuni anglash kerakki, bunday kelishuvga binoan Savdo-sanoat palatasi fors-major holatlari to'g'risida guvohnoma bermaydi, chunki bu Savdo-sanoat palatasi tomonidan favqulodda vaziyatlarga guvoh bo'lish tartibi to'g'risidagi qoidalarga zid. Biroq, Savdo-sanoat palatasi bilan bog'lanish faktini qayd etish yaxshiroqdir. Aks holda, sud tartibga rioya qilmaganligi uchun kontragent tarafini olishi mumkin. Shunday qilib, fors-major holatlarining mavjudligi to'g'risidagi xulosa Savdo-sanoat palatasi tomonidan korxonaning (tashkilotning) moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq emas, balki faqat ma'lum bir kelishuvdan (shartnomadan) kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan chiqarilishi mumkin.

### **3.2. Fors-major holatidagi risklar (tashkiliy, resurs, portfel, tizimli va innovatsiya)**

**Tashkiliy risk** – bu ishni tashkil etishdagi kamchiliklardan kelib chiqadigan risk.

**Tashkiliy risklar** – operatsion, huquqiy va soliqlar – mos ravishda tashkiliy xarakterdagi ichki va tashqi omillar majmuiga bog‘liq. Ichki omillar, albatta, bozor ishtirokchisining vakolatiga kiradi va boshqa narsalar qatorida operatsiyalar ularning shartlari (bitimlari)ning professional ekspertizasini tashkil etish, shartnomaviy bazani standartlashtirish va o‘zaro faoliyat qoidalarini rasmiylashtirish kabi usullar bilan boshqarilishi mumkin, xususan, nostandart vaziyatlar doirasida. Tashqi omillar, mos ravishda, umumiy bozor darajasida amalga oshiriladi va tartibga solinadi. Boz ustiga, bozor rivojlanib borishi bilan, qoida tariqasida, qonunchilik va uslubiy baza, infratuzilma, shuningdek, g‘alati darajada individual protseduralar, shartnoma bazasi va bozor ishtirokchilarining analitik apparatlari standartlashtirilmoqda. Ushbu jarayonlar tizim darajasida, qoida tariqasida, xavfni kamaytirish bilan birga – ham individual ishtirokchilar uchun, ham umumiy bozor uchundir.

Riskni o‘z ichiga olgan qarorning maqbulligini baholash uchun foydalaniladigan kutilayotgan zarar riski o‘lchovlarining tavsiflovchi xususiyatlari mavjud. Riskning ushbu darajalarida, mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar darajasiga qarab, ular quyidagi juda shartli zonalarni aniqlash orqali amalga oshiriladi.

1) minimal risk maydoni sof foyda miqdoridan oshmaydigan zararlar darajasi bilan tavsiflanadi.

2) riskning oshishi maydoni taxmin qilingan foyda hajmidan oshmaydigan zararlar darajasi bilan tavsiflanadi.

3) kritik risk zonasi ushbu zonaning chegaralarida yo‘qotishlar bo‘lishi mumkinligi bilan tavsiflanadi, ularning qiymati taxmin qilingan foyda miqdoridan oshib ketadi, ammo kutilgan daromad miqdoridan oshmaydi.

4) qabul qilinmaydigan risk sohasi shundaki, ushbu hudud chegaralarida kutilayotgan zararlar operatsiyadan kutilayotgan

daromad hajmidan oshib ketishi va tadbirkorning butun mulkiga teng qiymatga yetishi mumkin.

### **Tashkiliy risk sabablari**

Tashkiliy tavakkalchilikning asosiy sabablari:

a) past darajadagi tashkilotchilik:

- rejalashtirish va loyihalashdagi xatolar;
- ishni muvofiqlashtirishning yetishmasligi;
- zaif tartibga solish;
- noto'g'ri yetkazib berish strategiyasi;
- kadrlarni tanlash va joylashtirishdagi xatolar.

b) marketing faoliyatini tashkil etishdagi kamchiliklar:

- mahsulotlarni noto'g'ri tanlash (sotish);
- past sifatli mahsulot;
- savdo bozorini noto'g'ri tanlash;
- bozor sig'imining noto'g'ri ta'rifi;
- noto'g'ri narx siyosati (tovarlarni saqlash).

v) beqaror moliyaviy ahvol.

Va nihoyat, tashkiliy risklar, birinchi navbatda, quyidagilarga bog'liq:

- yuqori darajali menejmentning loyihaga jalb qilinmasligi;
- buxgalteriya hisobi va boshqaruv tizimini joriy etishga korxonaning tashkiliy jihatdan tayyor emasligi (norasmiy biznes jarayonlari, korporativ standartlarning yetishmasligi va boshqalar);
- inson omili (xususan, xodimlarning qarshiligi, loyihadagi psixologik charchoq va boshqalar);
- samarasiz aloqa vositalari.

## Resurs risklari

Resurs riskini tahlil qilishning maqsadi – loyihaning ishlaymay qolish ehtimolini oshiradigan manbalar va topshiriqlarni aniqlash. Masalan, yangi ishga qabul qilingan xodimni yollash riskli, chunki u bilan ishlash tajribamiz yo‘q va u vazifalarni uddalay olishini bilmaymiz. Yana bir xavf – bitta xodimdan juda ko‘p vazifalarni bajarish uchun foydalanish, chunki loyiha bitta xodimga bog‘liq bo‘lib qoladi va agar u ayrim sabablarga ko‘ra ishga kelmay qolsa, loyiha ishlaymay qolishi mumkin. Dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadigan tashkilotlarining 85% dan ortig‘i loyihani ishlab chiqishda resurs riskini hisobga oladi. Shunga qaramay, dasturiy ta‘minot mahsulotlarini ishlab chiqish loyihalarining yarmidan ko‘pi muvaffaqiyatsiz tugaydi. Buning sababi resurslar riskini boshqarish bo‘yicha tajribaning yetishmasligidir. Quyida muammoning dolzarbligini ko‘rsatadigan raqamlar keltirilgan:

- yetukligi yuqori bo‘lgan kompaniyalar loyihalarning 73 % ini va rejalashtirilgan byudjet doirasida loyihalarning 69 % ini o‘z vaqtida bajaradilar va 10% loyihalar tugatilishidan oldin yopiladi;

- yetukligi o‘rtacha bo‘lgan kompaniyalar allaqachon 56% loyihani o‘z vaqtida va 58% byudjet doirasida bajaradilar va 11% loyihalar tugatilishidan oldin yopiladi;

- yetukligi kam bo‘lgan kompaniyalar loyihalarning yarmidan kamini o‘z vaqtida tugatishadi – 42%, 44% byudjet va 13% rejalashtirishdan oldin.

Loyihani rejalashtirish bosqichida barcha resurs xavf-xatarlarini baholab, eng noqulay sharoitlarda qanday resurslarga ehtiyoj borligini, amalga oshirish paytida qanday resurslardan foydalanmaslik kerakligini va xavfli vaziyatlardan qanday saqlanishni oldindan aniqlash mumkin. Resurs risklari bu ishni tashkil etishdagi nuqsonlar tufayli yuzaga keladigan risklardir. Bunday risklar dasturiy mahsulotlar ishlab chiqarish guruhi bilan bog‘liq:

1. tahlilchilar.
2. dasturchilar.
3. dizaynerlar.

#### 4. sinovchilar.

Dasturiy ta'minotni ishlab chiqish loyihalarida resurslar riskining asosiy sabablari quyidagilardir:

- ishni muvofiqlashtirmaslik va loyihadagi asosiy resurslarni yomon tartibga solish;
- loyiha resurslarini bajarishga berishdagi xatolar;
- resurslarning past unumdorligi;
- loyihani rejalashtirishda jadvalga xos bo'lgan xatolar;
- resurslarning sifati.

### **Portfel riski**

**Portfel riski** – bu investitsiya riski, qimmatli qog'ozlar portfelining rentabelligi o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan noaniqlik. Riskni o'lchash uchun ishlatiladigan eng oddiy o'lchov bu standart og'ish (yoki portfel daromadlarining taqsimlanishidagi farq), ya'ni, qimmatli qog'ozlarning ma'lum bir to'plamiga sarmoya kiritishda ma'lum darajadagi yo'qotish ehtimoli.

**Portfel rentabelligi** – bu ushbu portfelni tashkil etuvchi individual aktivlar daromadlarining oddiy tortilgan o'rtacha qiymati, og'irliklari, ushbu aktivlarning har biriga investitsiya qilingan dastlabki boylik ulushlari. Portfel risklarini aniqlash uchun maxsus matematik modellar va statistik formulalar qo'llaniladi, bu portfel nazariyasi deyiladi. Kutilayotgan daromad bu qimmatli qog'ozlar portfeliga egalik qilishdan olinadigan mukofot o'lchovidir. Amaliy hisob-kitoblarda standart og'ish toliqish riski o'lchovi sifatida ishlatiladi.

Portfel nazariyasining yana bir muhim ko'rsatkichi korrelyatsiya (bog'liqlik) ko'rsatkichidir (portfeldagi qimmatli qog'ozlar rentabelligining o'zaro bog'liqligi (korrelyatsiyasi) o'lchovi, ba'zan qimmatli qog'ozlar harakatining o'lchovi deyiladi):

- agar korrelyatsiya 0 ga teng bo'lsa, u holda qimmatli qog'ozlar bir-biriga mutlaqo bog'liq emas;

- agar u 0 dan katta bo'lsa, u holda qimmatli qog'ozlar bo'yicha kutilayotgan daromadlar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud – birining foydasi oshadi, ikkinchisining rentabelligi oshadi;

- agar 0 dan kam bo'lsa, u holda teskari munosabat kuzatiladi – birining rentabelligi oshadi, boshqasining rentabelligi pasayadi.

### **Portfel riski haqida ko'proq ma'lumot:**

1. Kredit risklari, qarz oluvchining kreditga layoqati, bankrotlik. Kredit risklarining – portfel va operatsion risklar kabi turlari mavjud. Portfel risklari banklar bilan ko'proq bog'liq, chunki u sifat bilan bog'liq bo'ladi.

2. Portfelni tahlil qilish. Ya'ni, ko'chmas mulk aksiyalarining obligatsiyalariga qo'yilgan investitsiyalar, har bir turdagi qimmatli qog'ozlar uchun samaradorlikni baholash natijalarini kutilgan darajadagi portfel investitsiyalarining rentabelligini optimallashtirish.

3. Kapitalni jalb qilish mexanizmi sifatida nodavlat kompaniyalarning investitsiya fondlari. Jamoat bo'lmagan kompaniyalarga sarmoyalar uchun mablag'lar portfel kompaniyasining risklarini taqsimlaydi, shuning uchun ular investitsiya qilingan mablag' miqdori qancha ko'p bo'lsa, aksiyalarni kafolat sifatida shuncha ko'p talab qiladi.

4. Asosiy moliyaviy ko'rsatkichlar asosida korporativ qarz oluvchilarning kredit xavfini baholash modeli. Portfel risklarini baholash doirasi cheklangan, bashorat qilish quvvati past bo'lgan moliyaviy ko'rsatkichlarga asoslangan modellar va modellarning ko'p qirraliligi.

5. Tadbirkorlik riski. Bundan tashqari, investitsiya riski, kredit riski, foiz stavkasi tavakkal solig'i riski, moliyaviy risklar, portfel risklari, bozori risklari, operatsion risklari, tizimli bo'lmagan risklari, iqtisodiy riski, tijorat riski va boshqalar.

6. Korxonalar risklari. Shu bilan birga, sug'urtadan foydalanishning maqsadga muvofiqligi uchun yagona mezon – bu sug'urta investitsiya riskining narxi, kredit riskining foiz stavkasi, soliq riskining moliyaviy risklari, portfelining riski, bozorining riski, operatsion risk va tizimli bo'lmagan riskning iqtisodiy riskidir.



## **Tizimli risk**

**Moliya sektorining tizimli riski** – bu butun moliyaviy tizim yoki uning bir qismi holatining yomonlashishi oqibatida kelib chiqadigan va real iqtisodiyot uchun potensial jiddiy salbiy oqibatlarga olib keladigan moliyaviy xizmatlarni ko'rsatishda uzilishlar ehtimolidir. Moliya tizimidagi tizimli riskni yagona konsepsiya sifatida aniqlash Xalqaro hisob-kitoblar banki va moliyaviy barqarorlik kengashi tomonidan birgalikda tayyorlangan moliyaviy institutlar, bozorlar va vositalarning tizimli ahamiyatini baholash bo'yicha yo'riqnomada taklif qilingan. Aniqlashning asosiy elementlari:

- **Moliyaviy xizmatlar** – moliyaviy vositachilik xizmatlari, tavakkalchiliklarni boshqarish bo'yicha xizmatlar va to'lovlarni qayta ishlash bo'yicha xizmatlar, ya'ni moliya tizimi tomonidan bajariladigan funksiyalarning butun to'plami;

- Moliyaviy sektorni funksional ravishda yo'q qilish yoki uning vazifalarini (funksiyalarini) bajara olmasligi;

- Iqtisodiyotning moliya bo'lmagan sektori uchun haqiqiy risk mavjudligi (aks holda, moliya sektoridan tashqarida tizimli ta'sir ko'rsatmaydigan psevdorisk haqida gapirishimiz mumkin). Moliya sektoridagi tizimli risklarni o'rganish 2010-yildan beri faol rivojlanib kelmoqda, lekin uning rasmiy ta'rifi hali aniqlanmagan. Moliya sektorining tizimli riski uchta talqinni topadi, bular:

- 1. Tizimli risk – likvidlik riski** (“tizimli likvidlik riski”) bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu moliya sektorida kredit va bozor riskini amalga oshirishga olib kelishi mumkin. Bunday holda, yirik moliyaviy institutlar yoki moliyaviy kompaniyalar o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olmaydigan vaziyatni oldini olish uchun eng so'nggi javobgarlikni qarz beruvchi o'z zimmasiga oladi. Asosiy e'tibor tizimli ahamiyatga ega bo'lgan moliya institutlari va tizimli ravishda muhim moliyaviy vositalarga qaratiladi.

- 2. Tizimli risk** – tarmoq ichidagi aloqalar tarmog'ida ichki yoki tashqi salbiy shoklar tarqalganda moliyaviy sektorning zaiflik darajasini tavsiflash uchun ishlatiladi, natijada dastlabki zarba ta'siri kuchayadi. Bunday holda, makroprudensial siyosat moliya sektori zaif bo'lishi mumkin bo'lgan zarbalarni va ularni tarqatish kanallarini

aniqlashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Monetar idoralar milliy moliya sektori tashqi sektor tomonidan tahdid qilinadigan moliyaviy siklga e'tibor berishlari kerak.

**3. Tizimli risk** – moliya bozorlaridagi o'zaro bog'liqlik zanjiri bo'ylab bitta moliya instituti yoki bir guruh tashkilotlar moliyaviy muammolari boshqa institutlarga tarqalishi va shu tariqa butun moliya sektorini qamrab olish ehtimoli sifatida. Tarmoqning tizimli riski baholash uchun pul bozori va kapital bozoridagi munosabatlarning maxsus tahlilini qo'llash, shuningdek, tizimli ravishda bir-biriga bog'liq bo'lgan o'yinlarni tahlil qilish kerak bo'ladi. Shunday qilib, moliyaviy sektorning **tizimli riski** ikki xususiyat bilan tavsiflanadi.

**Birinchidan**, uning izchilligi nodavlat sektori – moliyaviy vositachilar xizmatlari va mahsulotlarining asosiy iste'molchisi uchun salbiy ta'sir darajasi bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, agar moliyaviy bo'lmagan sohaga tahdid bo'lmasa, unda risk tizimli bo'lmaydi.

**Ikkinchidan**, dastlabki zarba qanday bo'lishidan qat'i nazar, risk butun moliyaviy sektorni qamrab olishi kerak. Agar moliya sohasida individual risk keng tarqalmagan bo'lsa, uni tizimli risk deb tasniflash qiyin.

### **Investitsiya risklari**

**Investitsiya riski** – noaniq investitsiya sharoitida kutilmagan moliyaviy yo'qotishlarning yuzaga kelish ehtimolidir. Investitsiya risklari quyidagi mezonlarga muvofiq tasniflanishi mumkin: Investitsiya riskining namoyon bo'lish yo'nalishlari bo'yicha:

1. Texnik va texnologik risklar loyihaning texnik va texnologik qismiga ta'sir qiladigan noaniqlik omillari bilan bog'liq, masalan: uskunalarning ishonchliligi, ishlab chiqarish jarayonlari va texnologiyalarining bashorat qilinishi, ularning murakkabligi, avtomatlashtirish darajasi, uskunalar va texnologiyalarni modernizatsiya qilish sur'atlari va hokazo.

2. Iqtisodiy risk tizimdagi umumiy iqtisodiy muvozanatga erishish va o'sishni tezlashtirish maqsadi doirasida investitsiya loyihasini amalga oshirishda davlatdagi investitsiya faoliyatining

iqtisodiy tarkibiy qismiga va iqtisodiy subyekt faoliyatiga ta'sir etuvchi noaniqlik omillari bilan bog'liq. Jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish orqali uning yalpi milliy mahsuloti darajasi, ishlab chiqarish shakllari va sohalarining oqilona kombinatsiyasini tanlash, iqtisodiyotni kontrtsiklik tartibga solish bo'yicha davlat tadbirlarini amalga oshirish va boshqalar. Iqtisodiy riskga quyidagi noaniqliklar kiradi: iqtisodiyotning holati; davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy byudjet, moliyaviy, investitsiya va soliq siyosati; bozor va investitsiya muhiti; iqtisodiyotning siklik rivojlanishi va iqtisodiy sikl bosqichlari; iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish; milliy iqtisodiyotning qaramligi; davlat tomonidan o'z majburiyatlarini bajarmaganligi (xususiy kapitalni qisman yoki to'liq ekspropisatsiya qilish, har xil majburiyatlarni bajarish, shartnomalarni bekor qilish va boshqa moliyaviy tartibsizliklar) va boshqalar.

3. Siyosiy risklar investitsiya faoliyatini amalga oshirishda siyosiy tarkibiy qismga ta'sir ko'rsatadigan quyidagi noaniqliklar bilan bog'liq: turli darajadagi saylovlar; siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar; hukumat siyosatidagi o'zgarishlar; siyosiy bosim; investitsiya faoliyatiga nisbatan ma'muriy cheklovlar; davlatga tashqi siyosiy bosim; so'z erkinligi; ayirmachilik; qo'shma korxonalar faoliyatiga yomon ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning yomonlashishi va boshqalar.

4. Ijtimoiy risklar investitsiya faoliyatining ijtimoiy tarkibiy qismiga ta'sir qiladigan noaniqlik omillari bilan bog'liq, masalan: ijtimoiy keskinlik; ish tashlashlar; ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish. Ijtimoiy tarkibiy qism shaxslarning ijtimoiy aloqalarni yaratish, bir-biriga yordam berish, o'zaro majburiyatlariga rioya qilish istagi bilan bog'liq; ularning jamiyatdagi roli; xizmat munosabatlari; ma'naviy va moddiy rag'batlantirish; mavjud va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolar va urf-odatlar va boshqalar. Ijtimoiy riskni cheklovchi holat – bu shaxsiy tavakkalchilik bo'lib, u o'z faoliyati jarayonida shaxslarning xulq-atvorini aniq bashorat qilishning mumkin emasligi va inson omili bilan bog'liq.

5. Ekologik risklar mintaqadagi atrof-muhit holatiga ta'sir ko'rsatadigan va investitsiya qilingan obyektlar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan quyidagi noaniqlik omillari bilan bog'liq: atrof-muhit

ifloslanishi, radiatsiya sharoitlari, ekologik ofatlar, ekologik dasturlar va “yashil tinchlik” va boshqalar.

6. Qonunchilik va huquqiy risklar investitsiya loyihasini amalga oshirishga ta'sir etuvchi quyidagi noaniqlik omillari bilan bog'liq: amaldagi qonunchilikdagi o'zgarishlar; qonunchilik va qonunchilik bazasining nomuvofiqligi, to'liq emasligi va yetarli emasligi; qonunchilik kafolatlari; sud va hakamlik sudlarining mustaqilligining yo'qligi; qonunchilik hujjatlarini qabul qilishda shaxslarning ayrim guruhlari manfaatlari uchun layoqatsizlik; mintaqada mavjud bo'lgan soliqqa tortish tizimining yetarli emasligi va boshqalar. Ko'rinish shakllari bo'yicha investitsiya risklari quyidagilarga bo'linadi:

1. Quyidagi omillar bilan bog'liq bo'lgan real investitsiya risklari:

- materiallar va jihozlarni yetkazib berishda uzilishlar;
- investitsiya tovarlari narxlarining ko'tarilishi;
- malakasiz yoki vijdotsiz pudratchini tanlash va obyektни foydalanishga topshirishni kechiktiradigan yoki ish paytida daromadni kamaytiradigan boshqa omillar.

2. Quyidagi omillar bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy investitsiyalarning risklari:

- moliyaviy vositalarni o'ylamay tanlash;
  - investitsiya sharoitidagi kutilmagan o'zgarishlar va boshqalar.
- Vujudga kelish manbalariga ko'ra investitsiya risklari quyidagilarga bo'linadi.

1. Investitsiya faoliyatining barcha ishtirokchilari va investitsiyalarning barcha shakllari uchun tizimli (bozor, diversifikatsiyalanmagan) risk tug'diradi. U iqtisodiy sikl bosqichlarining o'zgarishi, samarali talab darajasi, soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar va investitsiya obyektini tanlashda investor ta'sir o'tkaza olmaydigan boshqa omillar bilan belgilanadi.

2. Muayyan investitsiya obyektini yoki ma'lum bir investor faoliyati uchun xarakterli bo'lgan sistematik bo'lmagan (o'ziga xos, diversifikatsiyalangan) risk. Bu korxonaning rahbariyati xodimlarining vakolatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin; bozorning ushbu

segmentida raqobatning kuchayishi; irratsional kapital tarkibi va boshqalar kuzatiladi. Loyihalarni diversifikatsiya qilish, optimal investitsiya portfelini tanlash yoki loyihalarni samarali boshqarish orqali tizimsiz xatarning oldini olish mumkin.

### **3.3. Kredit riski tasnifi va holati**

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda “kredit riski” tushunchasini aniqlashning ikkita yondashuvi keltirilgan. Birinchi yondashuvda kredit riski qarz oluvchi tomonidan kredit shartnomasida belgilangan asosiy qarz va foizlarni to‘lash nuqtai nazaridan kreditor bank oldidagi majburiyatlarini bajarmaslik riski sifatida tavsiflanadi. Bozorda muomalada bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishidagi moliyaviy majburiyatlarni konsolidatsiyalash tendensiyasi sifatida sekuritizatsiyaning tarqalishi qarz oluvchining ssudani e‘lon qilish riskning kredit riski tarkibiga kiritilishiga olib keladi. Bunda kredit riski qarz oluvchi (emitent) tomonidan qarz beruvchiga (investorga) tegishli asosiy qarz va foizlarni qarzdor (emitent) tomonidan chiqarilgan muddatlarda belgilangan muddatda to‘lamaslik riski sifatida qaraladi. Depozit va jamg‘arma sertifikatlari, veksellar, davlat majburiyatlari va boshqalar), shuningdek, imtiyozli aksiyalar bo‘yicha (dividendlarni to‘lash bo‘yicha belgilangan majburiyatlar bo‘yicha). Ushbu ta‘rif bo‘yicha kredit riskining manbayi individual, o‘ziga xos qarz oluvchidir.

Ikkinchi yondashuvga ko‘ra, kredit riski bank aktivlarining bir qismi qiymatining pasayishi, berilgan kreditlar va sotib olingan qarz majburiyatlari miqdori bilan ifodalanishi yoki aktivlarning ushbu qismining haqiqiy rentabelligi bilan belgilanadi. Bunda kredit riskining manbayi kredit qo‘yilmalarining yig‘indisi sifatida bankning kredit portfeli hisoblanadi. Kredit riski omillari ham bank uchun tashqi, ham ichki ta‘sirga ega. Tashqi xarakterdagi omillar, bankning kredit bo‘limi xodimlarining faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra kredit riskini amalga oshirish imkoniyati bilan bog‘liq. Qarz oluvchi, bank xodimlarining yaxshi niyatlariga

qaramay, qarzni qaytarmasligi mumkin. Aksincha, ichki xarakterga ega bo'lgan omillar kredit hujjatlarini rasmiylashtirish paytida yuz bergan kadrlar xatolari, qarz oluvchining kreditga layoqatini baholashdagi xatolar, lavozim tavsiflarini buzish va qarz berish qoidalariga xos bo'lgan xatolar bilan bog'liq. Kredit riski darajasi quyidagi omillarga bog'liq:

- mamlakat va mintaqadagi iqtisodiy va siyosiy vaziyat, ya'ni unga makroiqtisodiy va mikroiktisodiy omillar (iqtisodiyotning o'tish davridagi inqiroz holati, bank tizimining shakllanmaganligi va boshqalar) ta'sir qiladi;

- iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga sezgir bo'lgan ayrim sohalarda kreditlash faoliyatining konsentratsiyasi darajasi (ya'ni qarz oluvchilar yoki tarmoqlarning tor doirasiga berilgan miqdorlarning sezilarli miqdori);

- kreditga layoqatliligi, obro'si va qarz oluvchilarning egaligi, mansubligi va yetkazib beruvchilar va boshqa qarz beruvchilar bilan o'zaro munosabatlari;

- qarz oluvchining bankrotligi;

- moliyaviy qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan mijozlarga tegishli kreditlar va boshqa bank shartnomalarining katta qismi;

- kredit tashkiloti faoliyatini kreditlashning kam o'rganilgan, yangi, noan'anaviy yo'nalishlarida (lizing, faktoring va boshqalar) jamlash;

- bank haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lmagan yangi va yaqinda jalb qilingan mijozlarning ulushi;

- qarz oluvchi tomonidan suiiste'mol qilish, firibgarlik;

- sotish qiyin bo'lgan yoki tez amortizatsiya qilinadigan yoki qarz uchun yetarli garovni ololmaydigan qiymatlarni, garovni yo'qotishni ta'minlaydigan qiymatlarni garov sifatida qabul qilish;

- kredit portfelini diversifikatsiya qilish;

- kredit operatsiyasi va tijorat yoki investitsiya loyihasi bo'yicha texnik-iqtisodiy asoslarning aniqligi;

- kredit berish va beriladigan kreditlar portfelini shakllantirish bo'yicha kredit tashkilotining siyosatiga tez-tez o'zgartirishlar kiritish;

- taqdim etiladigan kreditning turi, shakli va hajmi va uning ta'minlanishi va boshqalar.

### **3.4. Risklarni global himoya qilish**

Jahon iqtisodiy forumi ekspertlarining fikricha, 2015-yilda geosiyosiy risklar insoniyat uchun asosiy risk bo'ladi. Jahon risklari to'g'risida yillik hisobotlarida ular kelgusi yilda davlatlararo mojarolar, hukmron rejimlarning qulashi va davlatlarning yo'q bo'lib ketishi ehtimoli katta ekanligini ogohlantirmoqda.

#### **Davlatlararo ziddiyatlar**

**Davlatlararo to'qnashuvlar** – bu davlatlar o'rtasida iqtisodiy (masalan, savdo valyuta urushi, resurslarni milliylashtirish), harbiy, kibernetik, ijtimoiy yoki boshqa mojarolarga aylanib ketadigan ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama nizolar. Davlatlararo to'qnashuvlar riski, ularning yuzaga kelish ehtimoli jihatidan ham, turli sohalarga ta'sir qilishi jihatidan ham 2014-yilga nisbatan sezilarli darajada oshdi. Avvalgi hisobotlarda davlatlararo to'qnashuvlar riski deyarli zikr qilinmagan. 2015 -yilda ular kelgusi 10 yil ichida turli sohalarga ta'sir o'tkazish ehtimoli yuqori bo'lgan risklar sifatida belgilangan.

#### **Haddan tashqari yomon ob-havo**

Hisobot mualliflari haddan tashqari yomon ob-havo hodisalari bo'yicha, boshqa narsalar qatori, tabiiy ofatlarni (suv toshqini, bo'ronlar va hokazolarni, mulkka, infratuzilma va atrof-muhitga katta zarar yetkazadigan, shuningdek, odamlarning o'limiga olib keladigan hodisalar), biologik pasayishni tushunadilar.

#### **Davlat boshqaruvining nochorligi**

Davlat boshqaruvi institutlarining samarasizligi korrupsiya, noqonuniy savdo, uyushgan jinoyatchilik, jazosiz qolish, huquqni

muhofaza qilish organlarining past samaradorligi va siyosiy inqiroz kabi hodisalar bilan tavsiflanadi. So‘nggi yillarda xalqaro jinoyatchilik va korrupsiyaning turli shakllari o‘rtasidagi aloqalar hamda ularning xalqaro xavfsizlik, ekstremizm, terrorizm va zaif davlatlarga ta’siri yanada kuchaymoqda. Shuning uchun ularni o‘rganish va noqonuniy moliyaviy oqimlarni kamaytirish, davlat boshqaruvining shaffofligini oshirish va jinoyatchilikka qarshi kurashish imkoniyatlarini milliy va mahalliy darajada oshirishga qaratilgan yanada samarali yondashuvlarni qo‘llash muhimdir.

### **Davlatning qulashi yoki inqirozi**

Davlatning qulashi yoki inqirozi (masalan, fuqarolik to‘qnashuvi, harbiy to‘ntarish, muvaffaqiyatsiz davlat). Davlatning qulashi ichki zo‘ravonlik, mintaqaviy yoki global beqarorlik va harbiy to‘ntarish, fuqarolik to‘qnashuvi kabi geosiyosiy sabablarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Davlat tuzilmalarida ziddiyatlar yuzaga kelganda, hozirgi davlat chegaralari aholining o‘zini o‘zi identifikatsiyalashini har doim ham aks ettirmaydigan joylarda hukumat institutlarining qulashi va davlat qulashi riski kuchayishi mumkin. Masalan, mutaxassislar Iroq va Suriyani misol keltirishmoqda, bu yerda ISHID hududlarning bir qismini o‘z nazoratiga olgan va 20-30 mingga yaqin jangchilarni o‘z saflariga jalb qilgan.

### **Ishsizlik va ish bilan to‘liq ta‘minlanmaganlik**

Yuqori tizimli ishsizlik yoki ishsizlik deganda, ish bilan band bo‘lgan aholining ishlab chiqarish salohiyatining doimiy ravishda yuqori darajasi yoki ishsizligi tushuniladi. Yevropa yuqori tarkibiy ishsizlik yoki to‘liq ishsizlikka eng kam tayyor. Qadimgi dunyo uchun keyingi eng jiddiy risk – bu majburiy migratsiya va yuqori darajadagi ijtimoiy beqarorlik. Ham ishsizlik, ham Yevropaga immigratsiya kelajakda Yevropaning asosiy muammolaridan biri bo‘lib qolishi va ijtimoiy beqarorlik omillari sifatida harakat qilishi kutilmoqda.



## **Asosiy tayanch tushunchalar**

Fors-major, tashkiliy risk, resurs riski, portfel riski, tizimli risk, innovatsiya riski, favquloddalik, muqarrarlik, bo‘ronli ob-havo, anomal atmosfera, zilzila, toshqin, bo‘ron, epidemiya, sabotaj, terror, koronavirus, portfel rentabelligi, global, davlatlararo to‘qnashuvlar.

### **Takrorlash uchun savollar**

1. Tizimli risk nima?
2. Fors-major tushunchasi nima?
3. Favquloddalikni tushuntirib bering.
4. Muqarrarlik nima?
5. Tashkiliy riskni tushuntirib bering.
6. Tashkiliy riskni keltirib chiqaradigan sabablarni sanab bering.
7. Resurs risklarini tushuntirib bering.
8. Portfel riski nima?
9. Portfel rentabelligini tushuntirib bering.
10. Texnik va texnologik risklarni tushuntirib bering.

## **IV-BOB. RISK CHEGARALARI, IQTISODIY VA HUQUQIY ASOSLARI**

### **4.1. Riskning huquqiy chegaralari**

Risk turlari to‘g‘risida gapirganimizda, birinchi navbatda, (asosiy e‘tiborni alohida holda vujudga kelish xususiyati va imkoniyatlariga karatib) xalq xo‘jaligi riski va tashkilot darajasidagi riskni mos kelishi zarurligini qayd etgan edik. Bu yerda biz, birinchi navbatda, bu ikki turdagi riskni ta‘sir etish chegaralari va mavjud farqlanishlarini belgilovchi omillarni, asossiz risk zararli ekanligini hamda tajribaga tayanmay inkor etilgan risk ham o‘ta zarar ekanligini ko‘rsatish uchun alohida-alohida ajratamiz. Riskga tayanib qabul qilingan qarorlar qabul qilinishi bir muhim obyektiv mezon ya‘ni xo‘jalik rahbari qarorlar qabul qilishda qanday chegaradagi riskga borish mumkin degan muhim obyektiv mezonga bog‘liq bo‘ladi. Bu masala kirish qismida qayd etganimizdek, iqtisodiy va huquqiy (fuqarolik sohasi kabi, jinoyat huquqi bo‘yicha ham) jihatlar, holat va oqibatlarga ega.

Xo‘jalik rahbarlari to‘liq mas‘uliyat bilan boruvchi oqilona risk deb biz nimani ataymiz? Bu savolga turli qarashlardagi javoblar mavjud. Masalan: Polshalik iqtisodchi Bronislav Miits oqilona riskni asosiy fondlar, ishlab chiqarish hajmi, rentabellikda daromadlilik darajasi, xo‘jalikning moliyaviy holati kabi parametrlar bilan bog‘liq holda tadqiq etadi. Korxonada ishlab chiqarish nomenklaturasi xilma-xil bo‘lib, moliyaviy holati qanchalik barqaror bo‘lsa, risk xavfi shunchalik past bo‘ladi. “Demak, bu korxonada qanchalik ko‘p turdagi mahsulot ishlab chiqarib, katta kapitalga ega bo‘lsa u riskga shunchalik kam darajada ta‘sirchan bo‘ladi”. Bunday xo‘jalik rahbarlari, dadil holda “risk vaziyat”larda qaror qabul qila oladi. Bizning mulohazalarimiz bo‘yicha, xo‘jalik rahbarining risk sharoitidagi mas‘uliyati faqat aniq qarorlar darajasi bilan tadqiq etilishi mumkin.

To‘liq faoliyatni bunday parametrlar bilan tahlil qilish va uning asosida umumiy xulosaga kelish, bizning fikrimizcha, maqsadga muvofiq emas. Vengriyada fuqarolik huquqi bekorga hozirgacha risk sohasidagi mas‘uliyatni tartibga solish to‘g‘risida o‘ylamaydi. Biz bu yerda riskning tartibga solishni huquqiy muammolarini muhokama

qilmaymiz, lekin bunga doir ba'zi bir o'z mulohazalarimizni aytib o'tmoqchimiz: aniq xo'jalik sharoitidan kelib chiqqan holda, riskga oid muammolarni hal qilishda xo'jalik rahbariga zarur bo'lgan, u asoslanuvchi obyektiv protsessual holatlar va tashkiliy prinsiplarni bayon etish zarur. Bizning fikrimizcha, riskning iqtisodiy chegaralari quyidagicha aniqlanadi:

- Xo'jalik rahbari qaror qabul qilish jarayonida, agar korxonada ixtiyoridagi fondlar korxonani rivojlantirish masalalari o'lchamiga mos kelsa, riskka borishi mumkin. Bu uchun asos bo'lib mahsulotlarni sotish va ishlab chiqarishni uzluksizligi, daromadli xo'jalik yuritish, iste'molchilar va transportchilar bilan bir maromdagi aloqalar, to'lovga qobillikning yuqori darajasi, aniq buxgalteriya hisobi va moliyaviy tizim rivojlanishi va boshqalar xizmat qilishi mumkin. Xo'jalik rahbari agar mavjud fondlarni tegishli tartibda boshqara olsagina, qarorlar qabul qilish jarayonida riskka borishi mumkin ya'ni:

- rivojlanish muammolari hal etilayotganida zarur asosiy va oborot fondlar tizimi shakllanadi. Shunday qilib, yangi kapital qo'yilmalarda mahsulot sifati va boshqaruv tizimi talab etiladigan darajasi hisobga olinadi. Ortiqcha zaxirlar (na xomashyo zaxirasi, na sotilmay qolgan mahsulot) jamg'arilmaydi;

- tashkilot rivojlanishi muvozanatini buzmaslik uchun ba'zi-bir yo'qotishlar o'rnini to'ldirish maqsadida mos ravishda rezerv sug'urta fondi yaratiladi. (keyin bu sug'urta fondi tashkilotning umumiy xo'jalik faoliyatini ta'minlash uchun ishlatiladi va amaliyotda aksariyat hollarda u risk oqibatlari kam yoki ko'p darajada ko'ringan, nazarda tutilmagan xarajatlarni qoplashga sarflanadi).

Qarorlar qabul qilish jarayonida ekspertlarni tanlash, zarur informatsiyalarni to'plash va qayta ishlash, kabi masalalarning zarur vakolatiga erishilishi, baholash mezonini muammolari va real nuqtai nazarni yuzaga keltiradi. Yuqorida qayd etilganlar javobgarlikka tortish va mas'uliyatni zimmaga olish nuqtai nazaridan baholanib va ko'rsatiluvchi talablarni keltirib chiqaradi. Lekin ular quyidagi aniq miqdoriy bahoga jalb etilmovchi muhim omillar: risk bilan bog'liq qarorlar qabul qilishga imkoniyat yaratuvchi vaziyat, rahbar didi, qaror va tanlovni belgilovchi rahbarning shaxsi, moddiy ahvoli, uning vazifasi, bevosita xodimlarni to'plash bo'yicha xo'jalik rahbarlarning huquq va imkoniyati va h.k.) bilan to'ldirilishi lozim.

## 4.2. Riskning huquqiy jihatlari

Risk bilan bog'liq qarorlarni qabul qilish – bu huquq nuqtai nazaridan ikki tomonlama qarab chiqiluvchi masaladir. Bir tomondan, u o'ta muhim fuqarolik, huquqiy javobgarlik holati, ikkinchidan, u vakolat to'g'risidagi masaladir. Umuman, maxsus yuridik adabiyotlarda risk bilan bog'liq qarorlar qabul qilish va bunday qarorlar uchun javobgarlik mas'uliyatini huquqiy tartibga solish, tartibga soluvchi iqtisodiy manfaatdor xo'jalik obyektlari bo'limida qarab chiqiladi. Bu bo'limga xo'jalik hisobi sharoitida ko'rilgan zararlarni qoplash masalalari ham kiritilgan, lekin xo'jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish natijasida yuqori tashkilotlar rejalarini barbod etgani uchun qo'llaniluvchi jarimalar bundan mustasno.

Agar tashkilotning xo'jalik manfaatlari davlat manfaatlari bilan mos tushsa, kamdan kam holda jamoatchilikning manfaatlariga zid holatlar yuzaga keladi, shuning uchun xo'jalik rahbarlarini jinoiy javobgarlikka tortish usuli kam qo'llaniladi. Ko'p hollarda qandaydir huquqiy manfaatlarga zid xatti-harakat oqibatida yetkazilgan zararni qoplatish sanatsiyasi uchrab turadi.

Xo'jalik riski bilan bog'liq harakatlar uchun javobgarlik masalasini biz fuqarolik huquqi pozitsiyasidan turib tadqiq qilamiz. Bu uchun, birinchi navbatda, riskning huquqiy tushunchasiga ta'rif berishimiz lozim. Yuqorida keltirilgan riskni iqtisodiy va matematik tavsifi faqatgina huquqiy ta'rif uchun asos bo'la oladi, xolos. Riskning zamonaviy huquqiy tushunchalarida qaror qabul qiluvchi shaxs xatti harakatidagi noaniq omillarni mavjudligi ifodalanadi, bu esa huquqiy adabiyotlarda hukmron bo'lgan riskka salbiy munosabatga olib keladi: huquq nuqtai nazaridan risk, shartnoma bo'yicha zararni qoplash yoki boshqa mas'uliyat asoslarda tugagan joydan boshlanadi, riskdan ko'riladigan zarar tushunchasini qarab chiqar ekanmiz, uni xavf-xatar soluvchi vaziyat oqibatlariga qiyoslash mumkin. Xavf-xatar soluvchi holatni biz qandaydir yo'qotishga imkon yaratuvchi holat, deb ta'riflaymiz. Amalda bunday holatlarning hammasi ham zararli oqibat bilan tugamaydi. Bunday zararining qandaydir bir ulushi uchun hech kim javobgar bo'lmaydi. Shunga o'xshash vaziyat risk holatida ham

sodir bo‘ladi. Shunday qilib, keyingi holatiga nisbatan quyidagi muammo yuzaga keladi:

- kishi zarar ko‘rsa-yu, hech qanday qonunga asosan keltirilgan zararni hech kimdan undirib bo‘lmasa va u uchun hech kim moddiy javobgarlikka tortilmasa;

- risk manbaya, boshqacha so‘z bilan aytganda ko‘rilgan zarar manbaya (sababi) bu xo‘jalik rahbari tomonidan xo‘jalik faoliyatini kelajagi uchun qilingan hisob-kitoblarni amalga oshmay qolishi oqibatida ko‘riladigan zarar miqdori yoki daromad ololmaslik, olganda ham juda oz miqdorda foyda ko‘rishga aytiladi. Zarar xo‘jasizlik oqibatida ham sodir bo‘lishi mumkin, lekin uni aniqlashning aniq chegarasi mavjud emas.

Huquqiy adabiyotlarda uzoq muddat hukmronlik qilgan mulohazalar “xo‘jasizlik” tushunchasi har xildagi faoliyat turlariga nisbatan bir mazmunga ega emas va amaliyotda bir xil ma‘noda ishlatilishi mumkin emas, degan g‘oyani ilgari surgan. Shuning uchun bu tushunchaga tabaqalashtirish yuzasidan yondoshamiz. Qaror qabul qilish kabi alohida hollar oqibatida yuzaga keluvchi yo‘qotishlarga tabaqalashgan holda yondashuv, ayniqsa, muhimdir. Bu sohada xo‘jasizlik tushunchasi xo‘jalik qarorlari; ularni bajarilishi va baholanishi orasida na muvaqqat, na hududiy uzilish bo‘lmaganida, tashkilotni boshqarish uchun shu sohani mutaxassisi bo‘lish kifoya bo‘lgan paytda unchalik ahamiyat kasb etmas edi. Rivojlangan sotsialistik xo‘jaliklarida xususiy mas‘uliyat va risk – boshqaruv funksiyasining yangi alomatiga aylanadi. Davlat bir qatorda tashkilot sohibi sifatida keltirilgan zarar uchun va risk uchun mas‘uliyat boshqaruv funksiyasini bajarib turgan direktor zimmasiga yuklatiladi. Qandaydir qabul qilingan qaror oqibatida ko‘rilgan zarar voqea sodir bulgan zahotiy oq sezilmaydi. Uni aniqlash uchun uzoq muddatli tahlil talab etiladi. Qayd etib o‘tganimizdek, risk bilan xo‘jasizlik orasidagi aniq chegarani ko‘rsatish juda qiyin.

Olingan natijalar birgina alohida qaror oqibati bo‘lmay, balki barcha maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat natijasi bo‘lishi mumkin. Shunday vaziyat ham bo‘ladiki, uning natijasida avtomatik tarzda olinadigan foydaning kamayishi yoki qaror natijalari ijobiy bo‘lsa, daromad aniq o‘sishi bilan bog‘lik bo‘ladi. Lekin bu – boshqacha xo‘jalik faoliyatlari “natijalari” uchun jinoiy va mehnat huquqi

bo'yicha javobgarlikka tortishga asos yo'q degani emas. Agar lavozim yo'riqnomasi talablari buzilsa, rahbarning o'z lavozimiga noloyiqligi, uquvsizligi, savodsizligi oqibatida o'tkazilgan biror tadbir, yoki qabul qilingan qaror moddiy, ma'naviy zarar keltirsa, yoki xodimni sog'ligiga jiddiy ta'sir ko'rsatsa, u rahbarning javobgarlikka tortilishi muqarrar.

Keyingi muhim va muammoni murakkablashtiruvchi muhim xususiyat – bu boshqaruv qarorlari oqibatida qoidaga ko'ra zarar ko'rilmaydi-yu, qabul qilinmagan boshqa qaror oqibatida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan natijaga nisbatan past ko'rsatkichga erishiladi. Qabul qilingan va qilinmagan qaror natijasida ko'rilgan zarar yoki olinmagan daromadni baholash shu qadar noaniqki, unda ko'rilgan zarar yaqqol namoyon bo'lmay mavhum tavsifga ega bo'ladi hamda uni qator hollarda pulda baholash imkoni bo'lmaydi. Riskni huquqiy tartibga solish alohida xo'jalik qarorlari oqibatida yuzaga keluvchi zararlarni qoplash uchun korxonada o'z daromadi hisobida rezerv fondini shakllantirish lozimligidan kelib chiqadi. Tashkilot keltirilgan zararni toki o'z rezerv fondi hisobidan qoplab turgan ekan, hech qanday sanksiya to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Rezerv fondini asossiz ko'p sarflab yuborish yuqori tashkilotlar aralashuvi kabi ma'lum sanksiyalarni qo'llash zaruratini keltirib chiqaradi.

Shunga o'xshash bizda ham quyidagicha nuqtai nazar paydo bo'ladi, ya'ni, korxonada direktori rezerv fondi summasiga teng miqdordagi ko'rilgan zarar summasi bilan bog'lik riskka borishi mumkin, xolos. Rezerv fondi chegarasidan yuqori risk endi biz uchun ortiqcha bo'ladi. Juda katta miqdordagi risk uchun mas'uliyatni rahbar vakolati doirasidan ortiq darajada, mustaqil holda o'z zimmasiga ololmaydi, chunki rezerv fondi o'lchamidan katta zarar bilan bog'liq riskka borish–yuqori organ huquqiga kiradi. Sanksiya to'g'risidagi masalaga qaytar ekanmiz, shu narsani qayd etishimiz lozimki, hamma vaqt ham yuqori tashkilot korxonada mulkiga yetkazilgan moddiy zararlarni yoki rezerv fondi ortiqcha sarflash uchun jazo chorasini qo'llashi shart emas. Jazo choralarini qo'llash masalasi berilgan bahoga bog'lik bo'ladi. Agar tashkilotda o'z hisobidan yoki hech bo'lmaganda bankdan olingan qisqa muddatli kredit hisobidan ko'rilgan zarar (olinmagan daromad)ni qoplash imkoni bo'lsa, u holda sanksiya qo'llanmasligi mumkin. Tashkilot rejasida risk elementlari

to'g'risidagi qaror o'z ifodasini topishi zarur. Bu qaror yuqori tashkilot tomonidan tasdiqlanmaydi, uning bajarilishi yuqori organ tomonidan nazoratga olinmaydi, ammo uni rejaga kiritilishi unga qonuniy tus berish va qabul qilingan bunday qaror natijasi uchun mas'uliyatni nazorat qilish maqsadini nazarda tutadi. Mabodo kutiladigan xavf-xatar va ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar miqdori risk elementlariga oid qarorlar qabul qilish sohasi va vakolatidan yuqori bo'lsa, u holda yuqori tashkilot bilan kelishish zarur.

### **4.3. Riskni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplari**

O'z faoliyatlari jarayonida tadbirkor bir-biri bilan vujudga kelish vaqti va joyi, tashqi hamda ichki omillari to'plami, omillarni ta'sir darajasi tahlil usullari va bayon etish uslublari bilan farq qiluvchi xilma-xil turdagi risk jamlanmasi bilan duch keladi. Qoidaga ko'ra, barcha turdagi risklar o'zaro bog'liq bo'lib, ular tadbirkor faoliyatiga bevosita ta'sir etadi. Bu holat riskni optimallashtirish bo'yicha bir to'xtamga kelishni chigallashtiradi va uning vujudga kelishi omillari, sabablari, aniq risk tarkibini chuqur tahlil qilishni talab etadi. Tadbirkorlik muammolariga bag'ishlangan iqtisodiy adabiyotlarda tadbirkorlik riskini aniq tuzilgan sinflari tizimi mavjud emas. Riskning sinflarga ajratish vazifasi va maqsadidan kelib chiqqan holda uni sinflash uchun ko'plab yondashuvlar mavjud.

Riskni sinflarga ajratish asoslari bo'lib xizmat qiluvchi muhim elementlarni quyidagilar tashkil etadi:

- vujudga kelish vaqti;
- vujudga kelish uchun asosiy omillar;
- hisobga olish xarakteri;
- keltirib chiqaradigan oqibatlar xarakteri;
- vujudga kelish sohasi va boshqalar.

Vujudga kelish vaqtiga qarab risk retrospektiv, hozirgi va perepektiv xillarga ajratiladi. Retrospektiv riskning xususiyati, uni pasaytirish usullarining tahlil qilish hozirgi va perspektiv riskni aniq bashorat qilish imkonini beradi. Vujudga kelishi omillariga qarab risk – siyosiy va iqtisodiy (tijorat) turlariga ajratiladi. Siyosiy risk bu tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir etuvchi siyosiy vaziyatni o'zgarishiga asoslangan risk (chegaralarni yopilish, boshqa mamlakatlarga

tovarlarni kiritishni man qilinishi, mamlakatda harbiy holatni joriy qilinish va h.k.). Iqtisodiy risk – bu mamlakat yoki tashkilot iqtisodiyotidagi noxush salbiy o‘zgarishlar oqibatida yuzaga keluvchi risk. Ancha keng tarqalgan hamda xususiy risklar o‘z e‘tiborlarini yo‘naltirgan iqtisodiy risk bu bozor konyunkturasi o‘zgarishi, to‘lovga qobillik muvozanatining buzilishi, boshqaruv darajasidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq riskdir. Bu turdagi risklar bir biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, aksariyat hollarda ularni amalda bir-biridan farqlab bo‘lmaydi.

Hisobga olish xarakteriga qarab risk ichki va tashqi turlarga ajratiladi. Tashqi risk – bu korxonaga faoliyatiga yoki uning kontakt auditoriyasiga bevosita bog‘liq bo‘lmagan risk (kontakt auditoriyasi – bu aniq tashkilot faoliyatiga real imkoniyat hamda manfaatdorlik bilan munosabatda bo‘luvchi jismoniy va huquqiy shaxslar va ijtimoiy guruhlardir). Tashqi risk darajasiga juda ko‘plab, siyosiy, iqtisodiy, demografik, ijtimoiy, geografik va boshqa omillar ta’sir etadi. Ichki riskka – tashkilot va uning kontakt auditoriyasi faoliyati bevosita asoslashgan risklar kiradi. Uning darajasiga tashkilot rahbarining ishbilarmonlik faolligi, optimal tanlangan marketing strategiyasi, siyosati, taktikasi va boshqa omillar; ishlab chiqarish potentsiali, texnik jihozlanganlik, ixtisoslashuv, mehnat unumdorligi, mehnat muhofazasi va xavfsizlik texnikasi darajalari ta’sir etadi.

Keltirib chiqaradigan oqibatlar xarakteriga qarab risk toza va spekulyativga ajratiladi.

**Toza risk** (adabiyotlarda u goho oddiy yoki statik deb nomlanadi) hamma vaqt amalda risk faoliyatiga yo‘qotish olib kelishi bilan xarakterlidir. Toza riskning asosiy sababi bo‘lib tabiiy ofatlar, urushlar, baxtsiz hodisalar, jinoiy harakatlar va tashkilotlarning ishga layoqatsizligi va boshqalar bo‘lishi mumkin.

**Spekulyativ risk** – (ba’zi adabiyotlarda u dinamik yoki tijorat riski deb yuritiladi) bu tadbirkor uchun kutilayotgan natijalarga nisbatan qo‘shimcha daromad hamda yo‘qotish, zarar ham keltirishi bilan xarakterlanadi. Uning asosiy sabablari – soliq qonunchiligiga o‘zgarishlar kiritishi, valyuta kursi hamda bozor konyunkturalaridagi o‘zgarishlar bo‘lishi mumkin.

Sinfy guruhlariga ko‘ra keng tarqalgan, vujudga kelish sohasiga ko‘ra risk bo‘lib uning asosida faoliyat doirasi yotadi. Riskning paydo bo‘lishini asosiy xususiyati – nafaqat faoliyat doirasi qanday ilova



qilinishi, qolaversa, aniq subyekt risk faoliyatini qanday amalga oshirayotgani bilan bog'liq. Aslida, tadbirkorlik faoliyati quyidagi asosiy turlarga ajratiladi: ishlab chiqarish – unda tadbirkor tadbirkorlik omillari sifatida mehnat qurollari va predmetlari, ishchi kuchidan bevosita foydalanib, keyinchalik iste'molchilarga sotish uchun tovar, ish, xizmat, informatsiya hamda ma'naviy qimmatli mahsulotlarni ishlab chiqaradi.

Tijorat turi – bunda tadbirkor vositachi sifatida bir shaxsdan tayyor tovarni sotib olib iste'molchiga sotadi. Unda daromad tovar narxiga qo'yilgan ustama narx hisobida vujudga keladi.

Moliyaviy turi – tijorat tadbirkorligining xususiy turi bo'lib, unda oldi-sotdi predmeti sifatida tadbirkor tomonidan iste'molchiga sotiladigan pul yoki qimmatbaho yoki unga beriladigan kredit misolida qimmatli qog'ozlar qatnashadi. Moliyaviy yoki (kredit-moliyaviy) tadbirkorlik – bu mohiyatiga ko'ra bir pul mablag'ini ikkinchisiga ma'lum haq evaziga va muddatiga berib qo'yishda ifodalanadi. Moliyaviy tadbirkorning daromadi moliyaviy resurslarni sotish natijasida oladigan foiz stavkasi ya'ni, qo'shimcha qiymatda shakllanadi. Bunday ta'rif hamma uchun keng qamrovli bo'la olmaydi. Masalan: banklar faoliyati mazkur ta'rifga to'liq mos kelmaydi.

Vositachilik faoliyati – unda tadbirkor o'zi ishlab chiqarmaydi va o'zi sotmaydi, balki tovar ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi orasida tovar almashish va pul tovar operatsiyalari jarayonida bog'lovchi vazifasini bajaradi. Bu faoliyatining asosiy vazifasi va predmeti – o'zaro aloqada ikki manfaatdor tomonini uchrashtirishdan iborat. Bunday ko'rsatilgan xizmat uchun tadbirkor daromad, foyda oladi. Sug'urta faoliyati – unda tadbirkor ma'lum bir miqdordagi to'lov evaziga iste'molchini (sug'urtalovchi) kutilmagan ofatlardan mol mulki, hayoti va qimmatliklari, ko'rishi mumkin bo'lgan zarar miqdorini qoplashni kafolatlaydi. Tadbirkor (sug'urtalovchi) faqatgina ma'lum hollardagina qaytariluvchi sug'urta badalini yig'adi. Bunday alohida hollarning yuzaga kelish ehtimoli juda past bo'lgan qismi tadbirkorlik daromadini tashkil etadi. Tadbirkorlik faoliyati sohalariga mos ravishda riskni ham ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy va sug'urta riskiga ajratiladi.

Ishlab chiqarish riski – tashkilotlar tomonidan mahsulot, tovar, xizmat va boshqa tadbirkorlik faoliyati bo'yicha rejalarini noqulay

tashqi muhit, shuningdek, ishchi vaqti, xomashyo, asosiy va aylanma fondlardan, yangi texnika va texnologiyadan tegishli tartibda foydalanmaslik oqibatida va bajarilmaslik oqibatida yuzaga keladi. Ishlab chiqarish riskini yuzaga keltiruvchi ancha keng tarqalgan muhim sabablardan biri bu – kutilayotgan ishlab chiqarish hajmining qisqarishi, moddiy va boshqa xarajatlarning o'sishi, yuqori stavkada soliq va ajratmalarni to'lash, past darajadagi intizom, uskunalarning eskirishi va ishdan chiqishi hamda boshqalar bo'lishi mumkin.

Tijorat riski – tovar va xizmatlarning sotish jarayonida yuzaga keluvchi tijorat riskining sabablari: bozor konyunkturasi yoki boshqa hollardagi o'zgarishlar, tovarning xarid narxining oshishi, muomala jarayonida tovarlarning buzilishi va yo'qolishi, muomala xarajatlarning oshishi bo'lishi mumkin. Moliyaviy risk – bu firma o'zining moliyaviy majburiyatlarini bajarmasligi bilan bog'liq. Uning asosiy sababi: valyuta kursi o'zgarishi munosabati bilan investitsiya moliyaviy portfelining qadrsizlanishi; katastrofa, urush, tartibsizlik, to'lovlarning amalga oshmasligi va hokazolar bo'lishi mumkin. Sug'urta riski – bu to'lov amalga oshirilishi zarur bo'lgan vaziyatlarning sodir bo'lishi mumkinligi shart sharoiti bilan bog'liq. Risk natijalari sug'urta shartnomasini tuzish jarayonidan kelib chiqadigan samarasiz sug'urta faoliyatidan ko'riladigan zarar, qayta sug'urtalash hamda sug'urta rezervlarini shakllantirish bo'lishi mumkin. Sug'urta riskining asosiy sabablari; sug'urta ta'riflarini noto'g'ri belgilash, sug'urtachilikning jo'shqin uslubiyoti, urush, tartibsizliklar, falokatlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

### **Asosiy tayanch tushunchalar:**

Risk, chegara, huquq, prinsip, qaror, iqtisod, fond, retabellik, daromad, kapital, sug'urta, pul, baho, fond, sanksiya, reja, qoida, tadbirkor, spekulyativ, tijorat, soliq, moliya.

### **Takrorlash uchun savollar:**

1. Risk chegarasi deganda nimani tushunasiz?
2. Riskning huquqiy chegarasi nima?

3. Riskni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplarini aytib bering.
4. Riskni sinflarga ajratishning muhim elementlarini sanab bering.
5. Iqtisodiy risk nima?
6. Tashqi riskni tushuntirib bering.
7. Ichki risk nima?
8. Toza risk nima?
9. Spekulyativ risk nima?
10. Ishlab chiqarish riskini tushuntirib bering.

## V-BOB. RISK MENEJMENTI USULLARI VA INSTRUMENTLARI

### 5.1. “Risklarni tahlil qilish” usullari

Hozirgi vaqtda eng samarali usul – bu risklarni tahlil qilishning kompleks yondashuvi. Bir tomondan ushbu yondashuv loyihaning mumkin bo‘lgan natijalari to‘g‘risida to‘liqroq tasavvurga ega bo‘lishga imkon beradi, ya’ni, investorni kutayotgan barcha ijobiy va salbiy syurprizlar to‘g‘risida ogohlantiradi, boshqa tomondan, risklarni tahlil qilish uchun matematik usullardan (ayniqsa, ehtimollik va statistik) keng foydalanishga imkon beradi.

Risklar nazariyasida quyidagi matematik model turlari ajratiladi: to‘g‘ridan-to‘g‘ri, teskari va sezgir tadqiqot vazifalari.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri muammolarda uning darajasini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan risklarni baholash ustunligi ma’lum bo‘lgan ma’lumotlarga asoslanadi.

Teskari muammolarda, qabul qilingan risk darajasida berilgan cheklovlarni qondirish uchun bir yoki bir nechta o‘zgaruvchan boshlang‘ich parametrlarga cheklovlar qo‘yiladi.

Dastlabki ma’lumotlarning muqarrar noto‘g‘riligi bilan bog‘liq holda ishlatiladigan sezgirlikni o‘rganish usulining asosiy g‘oyasi – bu zaiflik, samaradorlik ko‘rsatkichlarining model parametrlarining o‘zgarishiga nisbatan o‘zgaruvchanlik darajasini tahlil qilish (ehtimollik taqsimoti, ma’lum qadriyatlarining o‘zgarishi sohalari va boshqalar). Investitsiya loyihasining sezgirligini o‘rganish xulosalari loyiha natijalarini tahlil qilishda olingan natijalarning ishonchligi darajasini aks ettiradi. Agar ular ishonchsiz bo‘lsa, tahlilchi quyidagi variantlardan birini bajarishga majbur bo‘ladi:

- noaniqligi natijaning buzilishida eng muhim bo‘lgan parametrlarni aniqlashtirish;
- javob sezgirligini pasaytirish maqsadida dastlabki ma’lumotlarga ishlov berish usullarini o‘zgartirish;
- loyiha riskini tahlil qilishning matematik modelini o‘zgartirish;

- loyiha risklarini miqdoriy tahlilini o‘tkazishdan bosh tortish. Investitsion loyihalarni tahlil qilishda noaniqlikni hisobga oladigan va uni tavsiflash usullari bilan farq qiladigan quyidagi matematik modellarning sinflari keng qo‘llaniladi:

- stoxastik (tasodifiy) modellar;

- lingvistik modellar;

- stoxastik (tasodifiy) bo‘lmagan (o‘yin) modellar. Mavjud risklarni tahlil qilish usullari va tegishli modellarni quyidagi yo‘nalishlarda tasniflash mumkin:

I. ehtimollik taqsimotining ishtirokiga qarab:

- ehtimollik taqsimotini hisobga olmagan usullar;

- ehtimollik taqsimotini hisobga olgan usullar.

II. O‘zgaruvchining har bir individual qiymatini amalga oshirish ehtimolini hisobga olgan holda va ehtimollik taqsimotini hisobga olgan holda butun tahlil jarayonini olib borishda:

- ehtimollik usullari;

- namuna olish usullari.

III. Modelni yaratish uchun natijaviy ko‘rsatkichlarni topish usullariga qarab:

- analitik usul;

- taqlid usuli.

I guruh usullari yondashuvining belgisi shundan iboratki, har bir stoxastik (tasodifiy) miqdor uchun uning qiymatlaridan bittasi olinadi. Ekzogen o‘zgaruvchining riskini bunday “qalinlashtirish”ning maqsadi aniq vaziyatda tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan usullarni hech qanday o‘zgarishsiz qo‘llashga imkon berishdir.

II yondashuv uchun tuzilgan modeldan foydalangan holda hisob-kitoblarning natijasi natijada o‘zgaruvchining alohida qiymati bo‘lmaydi, balki ehtimollik taqsimoti bo‘ladi. Probabilistik usullar model bo‘yicha tuzish va hisob-kitoblar ehtimollik nazariyasi prinsiplariga muvofiq amalga oshiriladi, deb taxmin qiladi, namuna olish usullarida esa bularning barchasi namunalar bo‘yicha hisob-

kitoblar orqali amalga oshiriladi. II yondashuvning o'ziga xos xususiyati – qaror qabul qilishda modellashtirish usullaridan foydalanish. Bu yerda biz maqsad, optimallashtirish va tizimli yondashuvlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Maqsadga yo'naltirilgan yondashuv modelni tuzishda aniq maqsadlar to'plami bilan tavsiflanadi. Maqsad ko'rsatkichlarining har qanday o'zgarishi modelning o'zini qayta qurishga olib keladi va yangi hisob-kitoblarni talab qiladi, bu qo'shimcha xarajatlar bilan bog'liq. Ushbu yondashuvni qo'llash, agar aniq maqsadlar bilan o'xshash vaziyatlarda doimo qaror qabul qilish zarur bo'lsa, maqsadga muvofiqdir.

Tizimli yondashuv maqsadlarning aniqlangan tizimi emas, balki faqat haqiqatni aks ettirishga qaratilgan modelni qurish bilan bog'liq. Bunday modelni baholash va uni hisoblash natijasida harakatlarning maqbul strategiyasi emas, balki haqiqiy tizim xatti-harakatining tavsifi shakllanadi. Keyin maqsadlar tizimi tanlanadi va tizimning xatti-harakatlari va qabul qilingan tahminlar to'g'risida bashoratli ma'lumotlar yordamida qarorlar qabul qilish mumkin bo'ladi. Investitsiyalarni loyihalashtirish jarayonida yuzaga keladigan maqsadlarning o'zgarishi modelning o'zi o'zgarishiga olib kelmaydi va yangi hisob-kitoblarni talab qilmaydi.

III yondashuv qurilgan model bo'yicha natijaviy ko'rsatkichlarni topish uchun analitik va simulyatsiya usullarini aniqlaydi. Natija olishning analitik usuli to'g'ridan-to'g'ri ekzogen o'zgaruvchilar qiymatlari asosida amalga oshiriladi. Uning afzalliklariga yechim topish tezligi, kamchiliklari vazifani mavjud matematik apparatga moslashtirish zarurati va uning nisbatan kichik "shaffofligi" kiradi. Simulyatsiya usuli model bilan bir nechta tajribalar o'tkazib, natijada indikatorning qiymatini bosqichma-bosqich topishga asoslangan. Uning asosiy afzalliklari – barcha hisob-kitoblarning shaffofligi, idrok etish qulayligi va rejalashtirish jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan loyihalarni tahlil qilish natijalarini baholash. Ushbu usulning jiddiy kamchiliklaridan biri – bu katta miqdordagi chiqish ma'lumotlari bilan bog'liq bo'lgan hisoblash xarajatlaridir.

## **5.2. “Risklarni boshqarish” usullari**

Ikki yilda bir marta o‘tkaziladigan har xil hajmdagi davlat va xususiy kompaniyalarning va turli sohalardagi 2000 ga yaqin javoblari asosida o‘tkazilgan so‘rovga asoslanib, “Global Risk Management Survey” korxonasi oldida turgan o‘nta xavf-xatar quyidagilarni aniqladi:

1. obro‘ga, brendga zarar yetkazish;
2. iqtisodiy pasayish, sekinlanish;
3. raqobatning kuchayishi;
4. tartibga soluvchi qonunchilikdagi o‘zgarishlar;
5. kiber jinoyatchilik, xakerlik, virus, zararli kodlar;
6. yangilikning yetishmasligi, mijozlar ehtiyojini qondirmaslik;
7. eng yaxshi iste’dodni jalb qilmaslik yoki saqlab qolmaslik;
8. biznesning uzilishi;
9. siyosiy risk, noaniqlik;
10. fuqarolik javobgarligi.

### **Oldini olish mumkin bo‘lgan risklar**

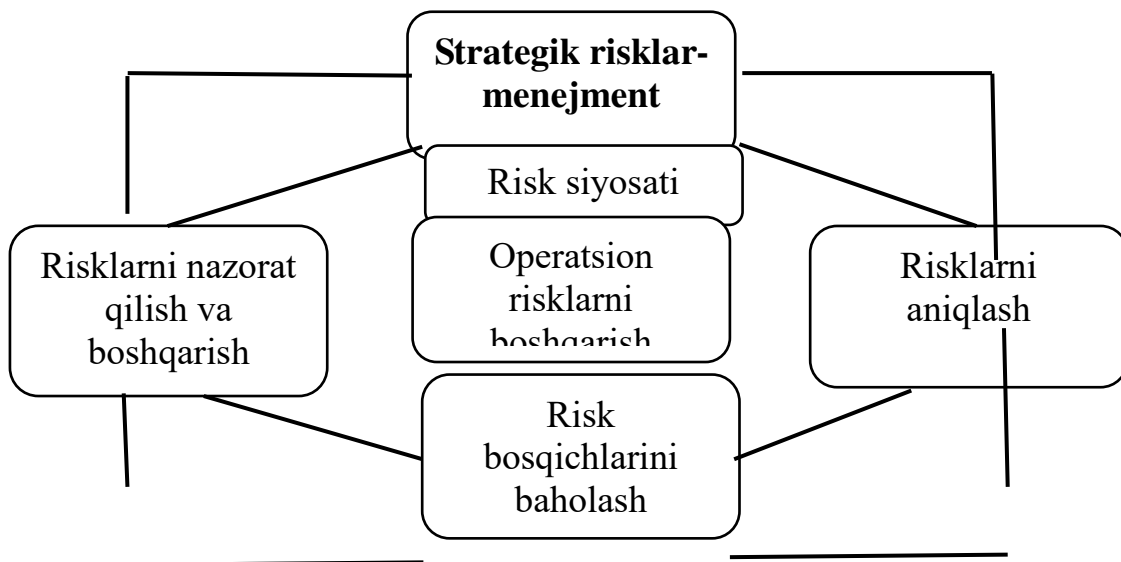
Bular tashkilotchida vujudga keladigan, ularni boshqarish mumkin bo‘lgan va yo‘q qilinishi kerak bo‘lgan ichki risklardir. Bunga xodimlar va menejerlarning ruxsatsiz, noqonuniy, axloqsiz, nomuvofiq yoki noo‘rin harakatlari bilan bog‘liq risklardir, shuningdek, normal ish jarayonlarini buzish risklari misol bo‘la oladi. Albatta, kompaniyalar nuqsonlar yoki xatolarga nisbatan tolerantlik zonasiga ega bo‘lishi kerak, bu esa korxonaga jiddiy zarar yetkazmaydi va buning uchun to‘liq qochishga erishish juda qimmatga tushadi. Ammo umuman olganda, kompaniyalar ushbu risklarni bartaraf etishga intilishlari kerak, chunki ularni qabul qilishdan strategik foyda olishmaydi. Mahalliy mansabdor shaxsga pora bergan xodim kompaniya uchun qisqa muddatli foyda keltirishi mumkin, ammo vaqt o‘tishi bilan bu kompaniya qiymatini pasaytiradi. Riskning ushbu toifasi proaktiv profilaktika yordamida boshqariladi: operatsion jarayonlarni kuzatish va odamlarning xulq-atvori va qarorlarini kerakli me‘yorlar atrofida boshqarish. Qoidalarga asoslangan yondashuv bo‘yicha allaqachon ko‘plab adabiyotlar mavjud bo‘lganligi sababli,

biz ushbu obzorda ilg‘or tajribalarni batafsil muhokama qilish o‘rniga manfaatdor o‘quvchilarni “Kadrlar menejmenti”ga havola qilamiz.

### Strategik risklar

Kompaniya o‘z strategiyasining rentabelligini oshirish uchun ixtiyoriy ravishda ba’zi risklarni o‘z zimmasiga oladi. Bank kredit riskini o‘z zimmasiga oladi, masalan, pul qarz olganda ko‘plab kompaniyalar o‘z tadqiqotlari va ishlanmalari orqali risk qilishadi.

### Strategik risklar



Strategik risklar oldini olish mumkin bo‘lgan risklardan juda farq qiladi, chunki ular tabiatan istalmagan. Kutilayotgan rentabellik yuqori bo‘lgan strategiya, odatda, kompaniyadan muhim risklarni o‘z zimmasiga olishni talab qiladi va ushbu risklarni boshqarish potensial foyda olish uchun kalit hisoblanadi. Risklarni boshqarish korxonani strategik boshqarishda markaziy o‘rinni egallaydi. Bu korxonada imidj va madaniyatining ajralmas qismi sifatida qaralishi kerak.



## Tashqi risklar

Ba'zi bir risklar kompaniyadan tashqarida sodir bo'lgan voqealar tufayli yuzaga keladi va uning ta'siridan yoki nazoratidan tashqarida bo'ladi. Ushbu risklarning manbalariga bozor riski, kredit riski, sarmoya riski, operatsion risk, yuridik risk, soliq riski, axborot riski va marketing risklari kiradi. Kompaniyalar bunday hodisalarning oldini ololmagani uchun, ularning rahbariyati e'tiborni aniqlashga va ularning ta'sirini yumshatishga e'tibor qaratishlari kerak.

T/r	Risk turi	Risk tavsifi
<b>1.</b>	<b>Bozor riski</b>	<p>Portfelni tashkil etadigan barcha mahsulotlar narxining o'zgarishi bilan bog'liq moliyaviy yo'qotishlarning umumiy riski. U foiz stavkasi riskini, valyuta riskini, kapital riskini va tovar riskini o'z ichiga oladi.</p> <p>Foiz stavkasi riski yoki foiz stavkasi bu moliyaviy riskidir, chunki mahsulot foiz stavkalarining pasayishi yoki oshishi natijasida o'z qiymatini yo'qotadi.</p>
		<p>Valyuta risk – bu valyuta kurslarining o'zgarishi sababli investitsiya qiymatini yo'qotish moliyaviy riskidir.</p>
		<p>Kapital riski – bu aktivni sotib olish va uni qayta sotish vaqti o'rtasida kapitalni yo'qotish qobiliyatidir. Masalan, xaridor aksiyalar paketini sotib oladi. 2019-yil 1-yanvarda atigi 100 € va bir hafta ichida qayta sotiladi. Biroq, 2019-yil 8-yanvarda aksiya narxi 90 yevroga tushdi. Sotib olish va sotish o'rtasida bir hafta o'tdi va aksiyalar 10 yevroni yo'qotdi. Mijoz 10 € yo'qotdi.</p>
		<p>Tovar riski – to'g'ridan-to'g'ri xomashyo va energiya ishlab chiqarish va qayta ishlash bilan shug'ullanadigan kompaniyalarga ta'sir qiladi. Masalan, avtomobil ishlab chiqarish xom ashyoning narxiga bog'liq. Qo'rg'oshin va</p>

		alyuminiy ishlab chiqarish xarajatlarning taxminan, 25 foizini tashkil qiladi. Xom ashyo narxlarining ko'tarilishi tufayli kompaniyalar foydasini yo'qotadi, bu aksiyalar bahosining pasayishida ham aks etadi.
2.	<b>Kredit riski</b>	<p>Qarz oluvchi tomonidan qaytarish sifati pasayib ketadigan moliyaviy risk, bu qarzni kafolatlash qiymatining pasayishiga olib kelishi mumkin.</p> <p>Bitimlar hajmi yetarli emasligi sababli qimmatli qog'ozlarni qayta sotishga qodir bo'lmagan moliyaviy risk. Biz operatsiyalar hajmi qimmatli qog'ozlarni muammosiz sotish uchun yetarlicha yuqori bo'lganida, likvidli bozor haqida gapiramiz. Misol. Ko'chib ketishi kerak bo'lgan kishi, boshqasini sotib olish uchun tezda kvartirasini sotmoqchi. Bu yerda likvidlik riski, uning kvartirasiga egalik qilish orqali pulni odamga taqdim etishning iloji yo'qligida aks etadi. Aktivni tezda sotish uchun, albatta, uning haqiqiy qiymatidan pastroq narxda sotilishi kerak.</p>
3.	<b>Sarmoya riski</b>	Investitsiyalardagi risk rentabellik (suyultirish) o'zgarishini anglatadi. Hosildorlikning kichik tebranishlari "past risk", katta tebranishlar "yuqori risk" deb nomlanadi. Masalan, venchur kapital aksiyalarini Toyota aksiyalari bilan taqqoslaganda, venchur aksiyalarining narxi Toyota aksiyalariga nisbatan sezilarli darajada o'zgarishi mumkin (masalan, bir necha kun ichida 10 marta). Bunday holda, venchur kapital aksiyalari ancha riskli (Toyota aksiyalariga nisbatan).
4.	<b>Operatsion risk</b>	Operatsion risk inson yoki moddiy resurslar tomonidan sodir etilgan xatolar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarga mos keladi: dasturiy ta'minotning ishlamay qolishi, firibgarlik, kirish xatolari va boshqalar. Fransiyada katta shov shuvga sabab bo'lgan ish: Jeron Kerviel ishi. Ushbu savdogar "Societe Generale"ni 2007

		yilda 6,3 milliard yevroni yo‘qotishga olib keldi. Ushbu holat firibgarlik deb hisoblanadi va operatsion risklarning bir qismidir.
<b>5.</b>	<b>Yuridik risk</b>	Yuridik risk – sud organlari tomonidan huquqiy me‘yorlarning turlicha qo‘llanilishi, qonunchilik yoki me‘yoriy hujjatlar buzilganligi sababli shartnomalarni bajarish mumkin emasligi natijasida yo‘qotishlarga olib keladigan risk.
<b>6.</b>	<b>Soliq riski</b>	Soliq risklarini boshqarish tizimini amalga oshirish nafaqat boshqarish va hal qilishni osonlashtirishi, balki soliq risklarini kamaytirishi kerak.
<b>7.</b>	<b>Axborot riski</b>	To‘g‘ri ishlov berilgan ma‘lumot muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Axborotning qiymati qanchalik baland bo‘lsa, ma‘lumotlar yo‘qolganda (masalan, ma‘lumotlar tarqalishi, kiber hujumlar yoki firibgarlik tufayli) kompaniya shunchalik zaif bo‘lib qoladi. Bugungi biznes dunyosida kompaniyalar duch keladigan to‘rtta marketing riski mavjud: <ul style="list-style-type: none"> <li>- brendni idrok etish va uning qiymati;</li> <li>- mansublik (sheriklar obro‘cini yo‘qotgan taqdir-da salbiy birlashmalar);</li> <li>- reklama kompaniyasining muvaffaqiyasizligi.</li> </ul>
<b>8.</b>	<b>Marketing risklari</b>	Marketing risklari–investitsiya loyihasining kredit hujjatlari bilan belgilangan moliyaviy va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarida talabning pasayishi yoki tayyor mahsulot narxlarining pasayishi, raqobatning kuchayishi sababli sotuvlar hajmining pasayishi va bozor sharoitlarining yomonlashu-vidir.

Bozor riski – bu bozor omillarining o‘zgarishi sababli aktivlar qiymatining pasayish riski bilan izohlanadi. Bozor risklari makro iqtisodiy xarakterga ega, ya’ni, moliya tizimining makro iqtisodiy ko‘rsatkichlari – bozor indekslari, foiz egri chiziqlari va boshqalar

bozor risklari manbalari hisoblanadi. Bozor riskining to'rtta standart shakli mavjud:

- qimmatli qog'ozlar riski – aksiya narxining pasayishi riski;
- foiz stavkasi riski – foiz stavkalarining o'zgarishi riski;
- valyuta riski – valyuta kurslarining o'zgarishi riski;
- tovar riski – tovar narxlarining o'zgarishi riski.

Kredit riski – bu qarzdorning tovar yetkazib beruvchisi yoki xizmat ko'rsatuvchi provayder oldidagi majburiyatlarini bajarmaganligi, ya'ni qarzdorning qarzni to'lamasligi riski.

Operatsion risk – yomon natijalarning operatsion riski odamlar, jarayonlar va texnologiyalar o'rtasidagi noto'g'ri strategiyadan kelib chiqadi (ichki OR).

Operatsion strategik risk – bu tashqi omillarga javoban noto'g'ri strategiyani tanlash natijasidir (tashqi OR).

Huquqiy risk – qarz beruvchining kafolatlari va boshqa ta'minotini amalga oshirish imkoniyati bilan bog'liq bo'lgan noaniqlikda – qonunchilikning to'g'ri yuritilmasligi va xalqaro huquqdagi bo'shliqlar (chet ellik investorlar uchun), shartnomalarning, kafolat riskning yuzaki tuzilganligi, kafolat, hakamlilik sudlari tizimining nomukammalligi, tez-tez o'zgaruvchi qonunlar bilan ifodalanadi. Huquqiy risk turlari:

1. koorporativ huquq;
2. mehnat huquqi;
3. intellektual mulk huquqi;
4. shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish;
5. reklama qonunchiligi;
6. bolalarni zararli ma'lumotlardan himoya qilish;
7. iste'molchilar huquqlarini himoya qilish;
8. tijorat sirlarini himoya qilish.

Soliq riski – bu soliq to'lovchining soliqlarni to'lash va optimallashtirish jarayoni bilan bog'liq moliyaviy va boshqa zararlarga duch kelishidir.

Kapital risk – yakka tartibdagi tadbirkorga yoki oddiy aksiyalar egalari guruhiga tegishli bo'lgan korxonaga kapitali, bu korxonaga bankrot bo'lgan taqdirda yo'qotish riski bilan bog'liq. Ba'zi risklar sug'urtalanishi mumkin (masalan, yong'in yoki kompaniya mulkini o'g'irlash

riski). Kapital riski iqtisodiyotning yuqori texnologik tarmoqlari va sohalarining o‘rishini ta‘minlash uchun turli loyihalar va rivojlanayotgan kompaniyalarni moliyalashtirish manbayi. Ushbu turdagi sarmoyalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri sarmoyalar turlaridan biri bo‘lib, uning maqsadi kelajakda foyda olish uchun mablag‘ qo‘yishdir. Riskli kapitalning afzalliklari:

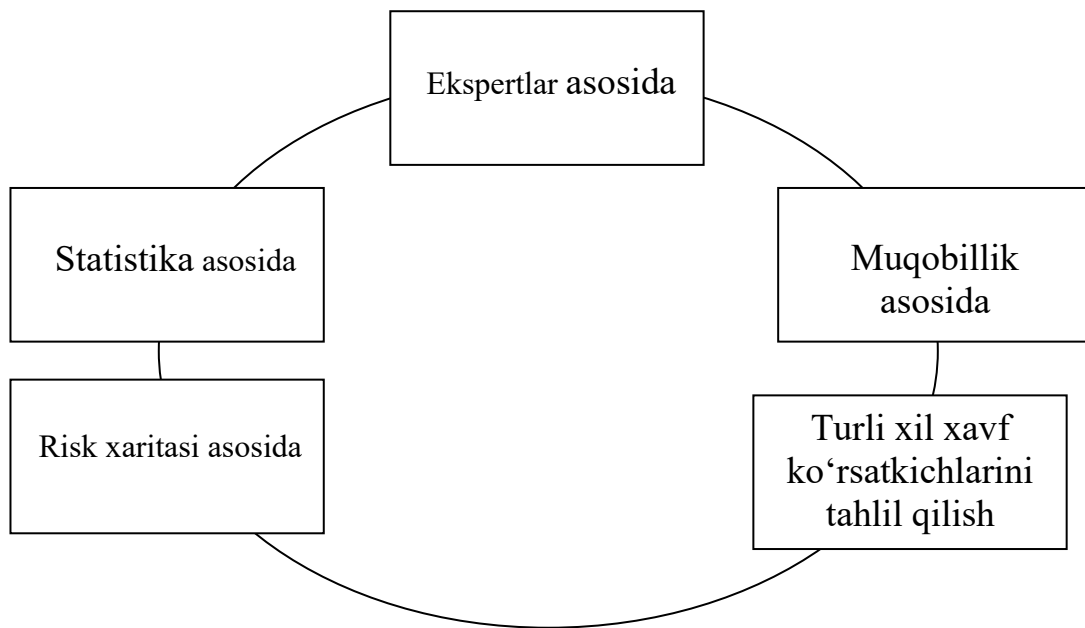
- xavfsizlik va garovga ehtiyoj yo‘qligi;
- qisqa vaqt ichida mablag‘ bilan ta‘minlash;
- boshlang‘ich kompaniyalar uchun ham pul yig‘ish qobiliyati yo‘qoriligi;
- kelajakda daromad olishning yuqori istiqbollari.

Axborot riski – bu korxonaning axborot tizimida tasodifiy hodisa yuz berishi, uning ishlashining buzilishiga, ma‘lumot sifatining ruxsat etilgan darajadan pasayishiga olib keladi, natijada korxonaga zarar yetkaziladi. Axborot har doim qimmatli va muhim manba bo‘lib kelgan bo‘lsa, hozirda bilimlar iqtisodiyoti va raqamli inqilob davrida tashkilotlar tobora ko‘proq axborotga, uni qayta ishlashga va ayniqsa, axborot texnologiyalariga bog‘liq bo‘lib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, ITga har qanday ta‘sir ko‘rsatadigan hodisalar, ish jarayonlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. IT riskini o‘lchashning muqobil usullari, odatda, tahdidlar, zaifliklar va aktivlar hajmi kabi tegishli omillarni baholashni o‘z ichiga oladi. Axborot jamiyati - bu xodimlarning aksariyati ma‘lumot ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash, sotish va almashish bilan shug‘ullanadigan “Axborot” jamiyatidir.

Marketing risklari deganda, talabning pasayishi yoki tayyor mahsulotlar narxlarining pasayishi, raqobatning kuchayishi oqibatida sotish hajmining pasayishi sababli investitsiya loyihasining kredit hujjatlari bilan belgilangan moliyaviy va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlaridagi og‘ishlar tushuniladi. Marketing riski bu – maqsadli savdo hajmlariga erisha olmaslik, tovarni sotish narxlarining nomutanosibliigi, bozorga kechikib kirish, to‘lov intizomining pastligi.

## Risklarni baholash

Risklarni baholash aniqlangan risklarning kompaniyaga ta'sirini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Vujudga kelish ehtimoli va zararning mumkin bo'lgan miqdori baholash uchun ishlatiladi. Agar ma'lumotlarning yetarli emasligi sababli miqdoriy baholash amalga oshirilmasa, risklarni sifat me'zonlari asosida baholash kerak. Portfelni vizualizatsiya qilish riskni baholashda yordam berishi mumkin. Shaxsiy risklarning o'zaro ta'sirini tahlil qilish va baholash ham muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina hollarda, kichik individual risklar bir-biri bilan birlashganda, ko'pincha muhim ekzistensial xatarlarni keltirib chiqaradi va risklarni boshqarish sharoitida turli xil choralarni talab qiladi.



## Risklarni oldini olish va ularni yo'qotish

Risklarni boshqarish sizga aniqlangan va baholangan risklarga javob berish usullarini topishga yordam beradi. Har xil chora-tadbirlar va strategiyalar imkoniyatlar va risklarni muvozanatlashiga yordam berishi kerak. Risk strategiyasi umumiy korporativ strategiyaga moslashtirilishi kerak. Buning uchun kompaniyalarda to'rtta boshqaruv variantlari mavjud:

1. biznesni tark etish paytida risk-xatarlardan qochish;
2. riskni kamaytirish;
3. risklarni o'tkazish (masalan, sug'urta kompaniyasiga o'tkazish);
4. o'zingizga tavakkal qilish.

Barcha risklarni boshqarish monitoring qilinishi kerak, bu, odatda, ichki audit tomonidan amalga oshiriladi. Shu tarzda siz risklarni boshqarish va ishlatilgan barcha vositalarni boshqarish va sifatini hamda funksionalligini ta'minlashingiz mumkin. Shu bilan birga, barcha tegishli ma'lumotlar o'z vaqtida mas'ul shaxsga yetkazilishi mumkin bo'lgan riskli aloqa ham bo'lishi kerak. Bu kompaniyaning risklari to'g'risida xabardorlikni oshiradi.

### 5.3. Risklarni boshqarish instrumenlari

1. **Rezervatsiya** – o'tkazish mumkin bo'lmagan riskni boshqarish;
2. **Sug'urta** – riskning namoyon bo'lishidan kelib chiqqan holda moddiy zararni qoplash imkoniyati;
3. **Xedjlash** – narx riskini bir kompaniyadan boshqasiga o'tkazish;
4. **Taqsimlash** – bitim qatnashchilari o'rtasida riskni taqsimlash;
5. **Diversifikatsiya** – investitsiyalar yoki majburiyatlarni taqsimlash yo'li bilan umumiy riskini kamaytirish;
6. **Minimallashtirish** – portfelning sof qiymatidagi tebranishlarni minimallashtirish maqsadida aktiv va passivlar balansini saqlash. Sizning loyihangiz muvaffaqiyatli bo'lishiga ishonchingiz komil bo'lsa-da, har doim ham biror narsa noto'g'ri bo'lib ketishi ehtimoli bor. Risklarni boshqarish doimiy faoliyatdir, shuning uchun siz biznes davomida yuzaga keladigan yangi risklarni aniqlash va hujjatlashtirishni davom ettirishingiz kerak. Risklar ro'yxatini tuzish yaxshi boshlang'ich nuqtadir, ammo bu yetarli emas. Ularni samarali boshqarish imkoniyatiga ega bo'lish uchun sizga har bir risk bo'yicha harakatlar rejasi kerak. Riskni boshqarishning 5 asosiy usuli mavjud:



qabul qilish, oldini olish, o'tkazish, yumshatish va ekspluatatsiya. Mana, ularning har birini batafsil ko'rib chiqamiz.

### **Riskni qabul qilish**

Riskni qabul qilish shuni anglatadiki, siz uni risklarni boshqarish dasturida aniqlagan va ro'yxatdan o'tkazgan bo'lsangiz ham, siz hech qanday choralar ko'rmaysiz. Siz shunchaki bunday bo'lishi mumkinligini qabul qilasiz va agar shunday bo'lsa, u bilan kurashishga qaror qilasiz. Bu juda kichik risk-xatarlardan foydalanish uchun yaxshi strategiyadir – agar ular yuzaga kelsa, loyihangizga katta ta'sir ko'rsatmaydi va ular paydo bo'lganda ularni osonlikcha hal qilish mumkin. Muqobil risklarni boshqarish strategiyasini yaratish yoki riskka qarshi choralar ko'rish uzoq vaqt talab qilishi mumkin, shuning uchun ko'pincha o'z resurslaridan foydalanish yaxshiroqdir.

Risklardan saqlanish, shuningdek, riskdan qochish uchun rejalarangizni butunlay o'zgartirishingiz mumkin. Risklardan saqlanish. Risk sizning loyihangizga katta ta'sir ko'rsatishi uchun bu yaxshi strategiya. Masalan, agar sizning kompaniyangiz moliya jamoasi yanvar oyida korporativ hisobvaraqlarni boshqarish bilan band bo'lsa, yangi jarayonni o'rganish uchun ularni yanvar oyida o'quv kursidan o'tkazish yaxshi emas. Hisob-kitoblarni rasmiylashtirmaslik riski mavjud, chunki ularning barchasi yanvar oyida mashg'ulotlarda qatnashish yoki yangi bilimlarni qo'llash uchun juda mashg'ul bo'lishadi, hatto ular seminarlarda qatnashsa ham. Buning o'rniga, yanvar oyidan butunlay mashg'ulotlardan qochish yaxshiroq. Bunda loyiha rejasini o'zgartirish va buxgalteriya ishlarining asosiy qismi tugagandan so'ng fevralda mashg'ulotlar o'tkazish lozim.

### **Risklarni o'tkazish**

Risklarni o'tkazish – bu tez-tez ishlatilmaydigan va odatda bir nechta tomonlar ishtirok etgan loyihalarda uchraydigan risklarni boshqarish strategiyasi. Asosan, siz ta'sir va tavakkalchilikni boshqalarga topshirasiz. Masalan, agar sizda o'zingizning dasturiy ta'minotangiz uchun kod yozish bo'yicha uchinchi tomon shartnomangiz bo'lsa, siz koddagi xatoliklar riskini unga o'tkazishingiz mumkin. Keyinchalik ular ushbu riskni boshqarish



uchun, ehtimol qo‘shimcha treninglar orqali javobgar bo‘lishadi. Risklardan saqlanish, shuningdek, riskdan qochish uchun rejalaringsizni butunlay o‘zgartirishingiz mumkin. Risklardan saqlaning. Risk, odatda, topshirish shartnomalari loyiha shartnomalarida yoziladi. Sug‘urta yana bir yaxshi misol. Agar siz o‘zingizning loyihangiz bo‘yicha uskunalarni tashiyotgan bo‘lsangiz va mikroavtobus avtohalokatga uchragan bo‘lsa, sug‘urta kompaniyasi zarar ko‘rgan uskunani almashtirish uchun yangi uskunalar bilan ta‘minlash uchun javobgardir. Loyiha jamoasi baxtsiz hodisa yuz berishi mumkinligini tushunadi, ammo ular javobgar bo‘lmaydi, chunki bu endi sug‘urta kompaniyasining javobgarligi.

### **Riskni kamaytirish**

Riskni kamaytirish, ehtimol, riskni baholash uchun ishlatiladigan eng keng tarqalgan risklarni boshqarish uslubidir. Bundan tashqari, uni tushunish va amalga oshirish oson. Yengillashtirish degani, siz risk ta‘sirini cheklashingiz kerak degani, agar shunday bo‘lsa, u yarata-digan muammo kichikroq va uni hal qilish osonroq bo‘ladi. Masalan, siz yangi kir yuvish mashinasini ishga tushirayotgan bo‘lsangiz va savdo guruhi uni xaridorlarga namoyish qilishi kerak bo‘lsa, savdo guruhi mahsulotni tushunmasligi va yaxshi taqdimot o‘tkaza olmasligi riski mavjud. Natijada, ular sotishni kamaytiradi va kompaniya uchun kamroq daromad bo‘ladi. Loyiha jamoasi baxtsiz hodisa yuz berishi mumkinligini tushunadi, ammo ular javobgar bo‘lmaydi, chunki bunday vaziyatda yumshatish strategiyasi savdo xodimlariga yaxshi o‘qitish bo‘lishi mumkin. Ba‘zi bir guruh a‘zolari mahsulotni tushunmasliklari yoki mashg‘ulotni o‘tkazib yuborishlari yoki kir yuvish mashinalarining mutaxassisi bo‘lishlari va hech qachon bunday qilmasliklari ehtimoli hali ham bo‘lishi mumkin, ammo bu riskning ta‘siri juda kam bo‘ladi, chunki ko‘pchilik jamoaning yangi mahsulotini samarali namoyish etishi mumkin.

Siz ushbu misolda bo‘lgani kabi ta‘sirni yumshata olasiz va uning paydo bo‘lish ehtimolini kamaytirasiz. Amallar umuman bir xil bo‘ladi; ba‘zida sizga risk tug‘ilish ehtimolini kamaytirish uchun bir nechta vazifalarni bajarish kerak bo‘ladi.

## **Ekspluatatsiya**

Ekspluatatsiya – bunday vaziyatlarda qo‘llaniladigan risklarni boshqarish strategiyasi. Riskni yuzaga keltirish yo‘llarini yoki agar shunday bo‘lsa, ta’sirni kuchaytirish usullarini izlang. Qo‘shimcha savdo xodimlari, shuningdek, kir yuvish mashinasini namoyish qilish va yangi mashinaga talab yuqori bo‘lishini va kerak bo‘lsa, taqdimotlarini o‘tkaza oladigan odamlarga ega bo‘lish ehtimolini oshirish uchun qo‘shimcha marketingni amalga oshirish uchun o‘qitilishi mumkin.

Loyihani boshqarishda nol risk mavjud emas. Sizning loyihangiz rejaga muvofiq ketmasligi har doim ham mumkin. Shu sababli, g‘oyani loyihaning uzluksiz ishlashiga ta’sirini kamaytirish maqsadida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risk-xatarlarni oldindan ko‘rish va cheklash lozim.

Loyihani boshlash bilan, siz risklarni boshqarishni o‘rnatishingiz kerak: o‘zingizning loyihangizdagi zaif tomonlarni aniqlang, risklarning oldini olish bo‘yicha harakatlar haqida o‘ylang va ularni hal qilish, yo‘q qilish usullari haqida o‘ylang. Shu tarzda tayyorgarlik ko‘rish orqali siz kutilmagan hodisalar yuz berganda beqarorlikni oldini olasiz. Barcha risk-xatarlarni oldindan ko‘rish mumkin emas, ammo risklarni atroflicha tahlil qilish sizning loyihangiz muvaffaqiyatini ta’minlashning yaxshi usuli hisoblanadi.

## **Risklarni boshqarishning umumiy usullari**

Qochish – yo‘qotishlarni nazorat qilishning eng yaxshi usuli. Buning sababi, nomidan ko‘rinib turibdiki, siz butunlay xavf-xatarga duch kelasiz. Agar yo‘qotishlarni oldini olish bo‘yicha harakatlaringiz muvaffaqiyatli bo‘lsa, unda siz zarar ko‘rishingiz ehtimoli (ushbu risk omilidan) 0% ni tashkil qiladi. Shuning uchun qochish, odatda, muhokama qilinadigan birinchi risklarni nazorat qilish usuli hisoblanadi. Bu tahdidni yo‘q qilishning to‘liq vositasi. Masalan, investor neft kompaniyasining aksiyalarini sotib olmoqchi, ammo so‘nggi bir necha oy ichida neft narxi ancha tushib ketdi. Neft ishlab chiqarish bilan bog‘liq siyosiy risk va neft kompaniyasi bilan bog‘liq

kredit riski mavjud. U neft sanoati bilan bog‘liq riskflarni baholaydi va kompaniyada qatnashishdan qochishga qaror qiladi. Bu riskdan qochish deb nomlanadi.

Yo‘qotishni oldini olish – bu isrofgarchilikni yo‘q qilish o‘rniga cheklaydigan usul. Umuman olganda, riskdan qochish o‘rniga, bu usul riskni qabul qiladi, ammo natijada zararni minimallashtirishga harakat qiladi. Masalan, zaxiralarni omborda saqlash uning o‘g‘irlikka moyilligini anglatadi. Biroq, bunga yo‘l qo‘ymaslikning iloji yo‘qligi sababli, potensial risklarni minimallashtirish uchun zararni oldini olish dasturi ishlab chiqilgan. Ushbu dastur hududni qo‘riqlashni, videokameralarni o‘rnatishni va qo‘riqlanadigan kassalarning mavjudligini o‘z ichiga olishi mumkin.

Zararni kamaytirish – bu nafaqat riskni qabul qiladigan, balki riskdan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan haqiqatni ham qabul qiladigan usuldir. Ushbu usul har qanday tahdid holatida yo‘qotishlarni minimallashtirishga qaratilgan. Masalan, kompaniya yonuvchan materiallarni omborda saqlashi kerak bo‘lishi mumkin. Kompaniya rahbariyati buning zaruriy risk ekanligini tushunadi va omborga zamonaviy suv purkagichlarni o‘rnatishga qaror qiladi. Yong‘in sodir bo‘lganda, yo‘qotishlar miqdori minimallashtiriladi.

Ajratish – bu asosiy aktivlarni tarqatib yuborishni o‘z ichiga olgan risklarni boshqarish uslubi. Bu bitta joyda falokatli narsa yuz bersa, biznesga ta’sir faqat shu joydagi aktivlar bilan cheklanishini ta’minlaydi. Boshqa tomondan, agar barcha aktivlar shu joyda bo‘lganida, biznes ancha jiddiy muammolarga duch kelishi mumkin edi. Kompaniyaning geografik jihatdan xilma-xil ishchi kuchini jalb qilishi bunga misoldir.

Ko‘paytirish – bu zaxira rejasini tuzishni o‘z ichiga olgan riskni boshqarish uslubi. Axborot tizimlari serverining ishlamay qolishi butun biznesni to‘xtatmasligi kerak. Buning o‘rniga, kutish holatidagi yoki ishlamay qolgan server asosiy server ishlamay qolganda tayyor bo‘lishi kerak. Riskni nazorat qilish usuli sifatida takrorlanishning yana bir misoli – bu kompaniya tomonidan tabiiy ofatlarni tiklash xizmatidan foydalanish.

Diversifikatsiya – bu turli xil mahsulotlar yoki xizmatlarni turli sohalarda taklif etadigan bir nechta biznes yo‘nalishlarini yaratish uchun biznes resurslarini taqsimlovchi risklarni boshqarish uslubi.

Diversifikatsiya bilan bir yoʻnalishdagi daromadlarning sezilarli darajada yoʻqolishi kompaniyaning yakuniy moliyaviy natijalariga tuzatib boʻlmaydigan zarar yetkazmaydi.

### **Asosiy tayanch tushunchalar:**

Risk, usul, instrument, global, brend, obroʻ, qonun, strategik risklar, bozor xavfi, kredit xavfi, sarmoya xavfi, operatsion xavf, yuridik xavf, soliq xavfi, axborot xavfi, marketing xavfi, korporativ, kapital, ekspert, statistik, risk xaritasi.

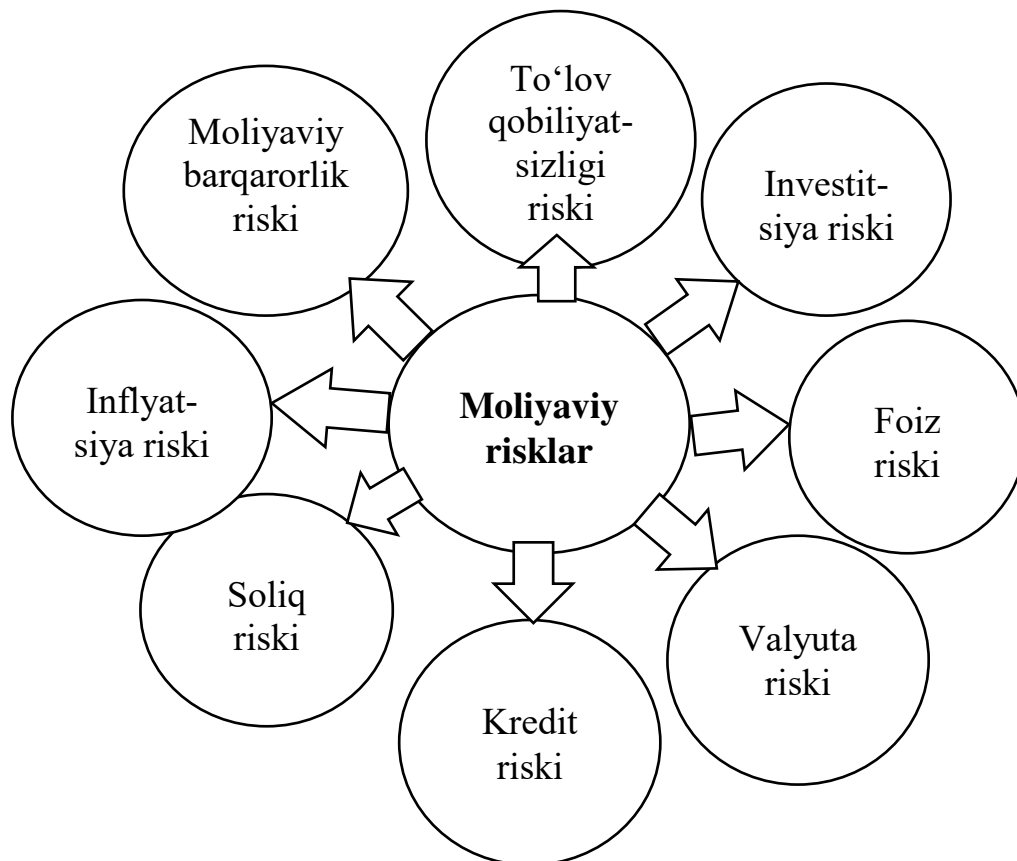
### **Takrorlash uchun savollar**

1. Strategik risk nima?
2. Tashqi risklarni tushuntirib bering.
3. Bozor xavfi nima?
4. Kredit xavfi nima?
5. Sarmoya xavfi nima?
6. Operatsion xavf nima?
7. Yuridik xavf nima?
8. Soliq xavfi nima?
9. Axborot xavfi nima?
10. Marketing xavfi nima?

## VI-BOB. MOLIYAVIY RISK, MOLIYAVIY RISK CHEGARALARI VA SUG'URTALASH

### 6.1. Moliyaviy risk mezonlari va turlari

Har qanday xo'jalik faoliyatida hamma vaqt xo'jalik operatsiyalarining u yoki bu xususiyati oqibatida pul mablag'larini yo'qotish risklari mavjud bo'ladi. Ana shu xavf-xatar moliyaviy riskni tashkil etadi. Moliyaviy risk bu tijorat riskidir. Risk toza va spekulyativ bo'lishi mumkin. Toza risk zarar yoki pullashgan natijalarga erishish imkoniyatini bildiradi. Spekulyativ risk ham ijobiy, ham salbiy natijaga erishish imkoniyatini ifodalaydi.



**4-rasm. Moliyaviy risklarning asosiy turlari**

Moliyaviy risk – demak, bu spekulyativ riskdir. Investor venchur moliyalashtirishni amalga oshirar ekan, u oldindan o'zi uchun ikki natija; foyda yoki zarar ko'rishini biladi. Moliyaviy riskning xususiyati

shundaki; u moliyaviy kredit va birja sohalarida o'tkazilgan qandaydir operatsiyalar, qimmatli qog'ozlar birjasidagi operatsiyalar natijasida ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar ehtimolidir. Moliyaviy riskka: kredit, foiz, valyuta hamda boy berilgan moliyaviy foyda risklari kiradi.

Kredit riski – qarzdorning kreditor hisobidagi asosiy qarz va foiz miqdorini to'lamaslik riski.

Foiz riski – tijorat banklari, kredit korxonalarini, investitsiya fondlarini berilgan kredit stavkalari ustidan, jalb etilgan mablag'ga ular to'lashi kerak bo'lgan foiz stavkasini oshishi natijasida yo'qotayotgan mablag'lar riski.

Valyuta riski – u o'zida bir mamlakat valyutasiga nisbatan ikkinchi mamlakat valyutasi kursini o'zgarishi bilan bog'liq risk xatarni mujassamlashtiradi. Boy berilgan moliyaviy foyda riski – bu xo'jalik faoliyatini to'xtatish yoki boshqa qandaydir tadbirni amalga oshmasligi natijasida sodir bo'luvchi qo'shimcha moliyaviy zarar riskidir.

## **6.2. Moliyaviy risk darajasini pasaytirish usullari**

Moliyaviy riskning turli vosita va usullari yordamida oldini olish mumkin. Unday vositaga, riskdan saqlanish, boshqalar zimmasiga o'tkazish, risk darajasini pasaytirish kiradi. Riskdan saqlanish – bu risk bilan bog'lik ishlarni qilishdan voz kechish demakdir. Lekin riskdan voz kechish investor uchun bo'lg'usi daromaddan voz kechish demakdir. Riskni saqlab qolish – bu risk xatarini investorda ya'ni, investor zimmasidan mas'uliyatni qoldirish demakdir. Investor venchur moliyalashtirishni amalga oshirar ekan, u venchur moliyalashtirishdan ko'riladigan zarar o'rnini o'z mablag'i hisobidan qoplanishini oldindan biladi. Risk xatarini boshqa shaxs zimmasiga o'tkazish – bu investor barcha risk uchun mas'uliyatni o'zini sug'urtalash orqali sug'urta idorasi zimmasiga o'tkazilishi demakdir.

Risk darajasini pasaytirish – yo'qotish hajmi va sodir bo'lish ehtimoliyatini qisqartirishni bildiradi. Investor moliyaviy risk xatarini pasaytiruvchi aniq vositalarini tanlar ekan quyidagi prinsiplardan kelib chiqishi kerak:

1. O'z mablag'idan ortiq miqdordagi risk bilan risk qilmaslik kerak.

2. Risk xatarini oqibatini o'ylash kerak.
3. O'z daromadi ishtiyoqida katta riskka bormaslik kerak.

Kiritiladigan kapitaldan ko'riladigan zarar hajmi shu kapital hajmiga teng, yoki undan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalashda zarar hajmi qoidaga ko'ra venchur kapital hajmiga teng bo'ladi. Masalan: Investor risk ishi 100 ming so'm qo'ydi. Ish amalga oshmadi va investor 100 ming so'mni yo'qotdi. Ammo pulning xarid narxini pasayishini inobatga olsa, ayniqsa inflyatsiya sharoitida, ko'rilgan zarar miqdori, qo'yilgan puldan ko'p bo'ladi. Bunday vaziyatda ko'riladigan zarar hajmini inflyatsiya indeksni hisobga olib aniqlanadi.

Agar investor 1992-yil bir yildan keyin 500 ming so'm olish niyatda risk ishiga 100 ming so'm qo'ydi. Ammo ish amalga oshmadi va unga bir yildan keyin pulni qaytarmadilar. Bunday holda ko'rilgan zarar hajmini inflyatsiya indeksini hisobga olib aniqlanadi. 1992-yildan inflyatsiya indeksi 2200 % ya'ni, ko'rilgan zarar hajmi 2200 ming so'm ( $22 \cdot 100$  ming so'm). Portfel investitsiyada, ya'ni, ikkinchi bozorda sotiluvchi qimmatli qog'ozlarni sotib olishda, aslida, zarar hajmi sarflangan kapital summasidan kam bo'ladi. Ikkinchi prinsipni amalga oshirish, investor ko'rish mumkin bo'lgan maksimal zarar miqdorini bo'lgan holda, uning oqibati nimaga olib kelishini, risk ehtimoli qanday, risk qilishdan voz kechish kerakmi, mas'uliyatini o'z zimmasiga oldimi yoki boshqa kishi zimmasiga qo'yadimi, shularni aniqlash lozimligini talab etadi.

Uchinchi prinsipning amal qilishi, ayniqsa, moliyaviy riskni boshqa shaxs zimmasiga o'tkazishda namoyon bo'ladi. Bu holat shuni anglatadiki, investor o'zi uchun qulay bo'lgan sug'urta badali va sug'urta summasi orasidagi munosabatni aniqlaydi. Sug'urta badali (yoki sug'urta mukofoti) – bu amaldagi qonun yoki sug'urta shartnomasiga asosan sug'urtalanuvchiga sug'urta tomonidan sug'urta riski uchun to'lanadigan to'lov. Sug'urta summasi – bu sug'urtalangan moddiy qimmatliklar (yoki sug'urtalanuvchining fuqarolik mas'uliyati, hayoti va sog'ligi)ning puldagi summasi. Agar sug'urta badalida iqtisod qilingan mablag'idan ko'riladigan zarar o'lchami nisbatan yuqori bo'lsa, u holda investor riskni o'z zimmasiga olmay, riskdan saqlanishi zarur.

Moliyaviy risk darajasini pasaytirish uchun turli xil usullar

qo‘llaniladi. Ularga:

- diversifikatsiya;
- tanlov va natijalar to‘g‘risida qo‘shimcha informatsiya olish;
- limitlash (cheklash);
- sug‘urtalash (shu jumladan, xedjirlash).

Diversifikatsiya – kapital yoki undan keluvchi daromadning yo‘qolishi bilan bog‘lik riskni kamaytirish maqsadida, bir-biri bilan bivosita bog‘liq bo‘lmagan investitsiyalanayotgan mablag‘ni har-xil pul qo‘yilgan obyektlararo taqsimlash jarayonini o‘zida ifodalaydi. Bunday olganda, diversifikatsiya, mijozlarga o‘z aksiyalarini sotib olingan mablag‘ni fond bozorlaridan sotib olinuvchi va barqaror o‘rtacha daromad olib keluvchi har-xil qimmatli qog‘ozlarga sarflovchi investitsion fond faoliyatiga tayanadi. Diversifikatsiya xilma-xil faoliyat turlari aro kapital taqsimotida riskning bir qismidan himoyalaniish imkonini beradi. Masalan: Investor tomonidan 5 xil hissadorlik jamiyati aksiyasini sotib olish, bitta hissadorlik jamiyati aksiyasidan oladigan daromadiga nisbatan 5 barobar o‘rtacha daromad olish ehtimoliyatini oshiradi va mos ravishda risk darajasini 5 marta kamaytiradi.

Investor gohida noaniq natijalar va cheklangan ma‘lumotlarga asoslanib qaror qabul qiladi. Tabiiyki, agar investorda to‘liq ma‘lumot bo‘lganida edi u ancha aniq bashorat qilib risk darajasini pasaytirgan bo‘lar edi. Bu esa ma‘lumotlarga tovar xususiyatini beradi. Ma‘lumotlar shunday qimmatli tovariki, investor hamma vaqt u uchun katta mablag‘ sarflashga majbur. Mablag‘ riskining qandaydir bir sohasiga aynan ekkauting deyiladi. To‘liq ma‘lumot qiymati to‘liq ma‘lumot natijasidan kutilayotgan daromaddan, to‘liq bo‘lmagan ma‘lumotdan kutilayotgan daromadning farqiga teng.

Masalan: tadbirkor tovardan 100 donami, 200 dona olish kerak?- degan muammoga duch keladi. Agar 100 dona tovar olsa, xarajat har dona tovarga 120 so‘mdan to‘g‘ri keladi, 200 dona olsa, har dona tovarga xarajat 100 so‘mdan to‘g‘ri keladi. Tadbirkor har bir dona tovarni 180 so‘mdan sotmoqchi lekin shu tovarga bozordagi talabdan uning xabari yo‘q. O‘z muddatida sotilmagan tovar keyin 90 so‘m va undan kam bahoda sotilish ehtimoliyati “50” va “50”ga teng ya‘ni, 100 dona tovarni sotish uchun 0,5 ehtimoliyat va tovarni sotish uchun 0,5



ehtimoliyat mavjd. 100 dona tovarni sotishdan keladigan daromad 6000 so‘mni  $[200 \cdot (180 - 100)]$  tashkil etadi.

O‘rtacha kutilayotgan daromad 11000 so‘m  $[(0.5 \cdot 6000) + (0.5 \cdot 16000)]$  Ma‘lumotlar aniq bo‘lganida uning kutilayotgan qiymati 11000 so‘mga teng, noaniq ma‘lumot bo‘lganida ma‘lumot qiymati 8000 so‘mga teng bo‘ladi (200dona tovarni sotib olishda  $0.5 \cdot 1600 = 8000s$ ) u holda to‘liq ma‘lumot qiymati  $11000 - 8000 = 3000s$  teng bo‘ladi. Demak, talab to‘g‘risida aniq ma‘lumotga ega bo‘lishi uchun yana 3000 so‘m to‘lab qo‘shimcha ma‘lumot olish kerak va hatto bashorat unchalik aniq bo‘lmasada, kelajakda savdoni yaxshi yo‘lga qo‘yilishini ta‘minlashni bashorat qilish maqsadida, savdo bozori va talabni o‘rganish uchun mazkur mablag‘ni qo‘yish ancha foydali bo‘ladi.

Limitlash – bu limitlar o‘rnatish, ya’ni, savdo, kapital, xarajat summalariga ma‘lum bir chegara qo‘yishdir. Cheklashlar, limitlash riskini pasaytirishning muhim vositasi hisoblanadi. U banklarda ssudalar berishda, xo‘jalik subyektlarida tovarlarni (kredit kartochkalari orqali) kreditga sotishda, investorlarda ma‘lum bir summadagi kapitalni oborotga qo‘yishda qo‘llaniladi. Sug‘urtalashning mohiyati, shundaki, investor risk oldini olish uchun bir qism daromadidan kechishga shay, ya’ni, u risk darajasini nolga tenglash-tirish uchun to‘lovga tayyor. Aslida, agar sug‘urta qiymati kutilayotgan zarar bilan teng bo‘lsa, (ya’ni, 200 ming so‘m ko‘rilishi kutilayotgan zararining sug‘urta polisi 200 ming so‘m bo‘lsa) investor riskka yon bermaydi, balki u ko‘rinishi mumkin bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlarni o‘rnini to‘ldirish uchun o‘zini sug‘urtalaydi. Moliyaviy riskni sug‘urtalash uning darajasini pasaytiruvchi keng tarqalgan usullardan biridir.

### **6.3. Sug‘urtalash va xedjirlash**

Sug‘urtalash – xo‘jalik subyektlari va fuqarolar mulkiy manfaatdorligini ma‘lum bir baxtsiz hodisalar (sug‘urtalovchi vaziyatlar)dan o‘zlari to‘lagan a‘zolik badallari hisobiga shakllangan pul fondi hisobidan himoyalash bo‘yicha munosabatdir. Sug‘urtalash quyidagi turlarga bo‘linadi shaxsiy sug‘urta, mulkiy sug‘urta, mas‘uliyatini sug‘urtalash, oldindan sug‘urtalash. Shaxsiy sug‘urta – fuqarolarni sug‘urtalash u o‘ziga hayotni baxtsiz hodisalardan va kasalliklardan

sug'urtalash hamda tibbiy sug'urtani o'z ichiga oladi. Xo'jalik subyektlarini sug'urtalash, mulkiy sug'urta va mas'uliyatni sug'urtalash bilan bog'liq. Mulkiy sug'urta tarkibiga – yer ustki qismidagi transportlar mablag'larini sug'urtalash kiradi:

-“havo” transportlar mablag'larni sug'urtalash;

- suv transporti mablag'larini sug'urtalash, moliyaviy risk, har xil yuklar va boshka mulk turlarini sug'urtalash kiradi.

Mas'uliyatni sug'urtalash: kreditlarni to'lay olmagan uchun qarzdorlarni sug'urtalash, avtotransport vositalari egalarini sug'urtalash, boshqa turdagi mas'uliyatlarni sug'urtalashni o'ziga qamrab oladi. Sug'urtalash majburiy va ko'ngilli tarzda amalga oshiriladi. Majburiy sug'urtalash – qonun asosida amalga oshiriluvchi sug'urta. Majburiy sug'urta (mol-mulki majburiy sug'urtalash, majburiy tibbiy sug'urta) xarajatlari mahsulot tannarxiga olib boriladi. Ko'ngilli sug'urtalash – sug'urtalovchi va sug'urtalashuvchi orasidagi shartnoma asosida amalga oshiriladi. Sug'urtalashuvchi – o'z obyektini sug'urtalaydi. Sug'urtalovchi – deb sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun maxsus litsenziyasi (ruxsatnomasi) bo'lgan va uni amalga oshiruvchi har qanday xo'jalik subyektiga aytiladi. Sug'urtalash sug'urta shartnomasi (sug'urta polisi) orqali rasmiylashtiriladi. Masalan: Tijorat faoliyatini sug'urtalash xaridor sotuvchidan 10mln so'mga tovar sotib olmoqchi. Ularga bu faoliyatni amalga oshirish uchun xulosa kerak va ular sug'urta jamiyatga murojaat qiladilar. Sug'urta jamiyati bu faoliyatni sug'urtalaydi, ya'ni xaridorni 10 mln so'mga xarid qilishi va sotuvchisi 10 mln so'mga savdo qilishini sug'urtalaydi.

Sug'urta shartnomasiga har xildagi shartlar va izohlarni kiritish mumkin. Ulardan biri – Franshiza. Franshiza – bu ma'lum bir o'lchamdan ortiq bo'lmagan zararni qoplashdan sug'urtalovchini ozod etish. Franshiza o'lchash deb sug'urtalovchi tomonidan to'lanishi shart bo'lmagan ko'rilgan zarar qismiga aytiladi. Ko'rilgan zararining bu qismi sug'urta polisi orqali belgilanadi. Franshiza sug'urta summasiga va sug'urtalash obyektiga nisbatan absolyut yoki nisbiy qiymatda belgilanishi mumkin. Franshiza ko'rilgan zarar miqdoriga nisbatan foizlarda aniqlanishi mumkin. Franshizaning 2 xili mavjud: shartli va muqarrar. Shartli, ya'ni, hisoblab bo'lmaydigan franshiza deyilganda, agar keltirilgan zarar miqdori franshiza miqdoridan ortiq bo'lgan

holatda to'lov bilan qoplash va belgilangan summadan ortiq bo'lmagan miqdordagi zarardan sug'urtalovchi mas'uliyatini ozod qilinishi tushuniladi. Shartli franshiza sug'urta polisida maxsus atama – klauzula ko'rinishida yuritiladi hamda "X foizdan ozod etilgan" – yozuv ko'rinishida ifodalanadi (bu yerda X-1,2,3 sug'urta summasidan foiz qiymati). Agar keltirilgan zarar belgilangan franshizadan oshib ketsa u holda sug'urtalovchi sug'urtalangan qoplanishni berilgan izohga e'tibor qilmay to'liq to'lashga majbur. Masalan: sug'urta shartnomasi bo'yicha shartli franshiza "1 mln so'mdan ozod etiladi" deb ko'rsatilgan. Ko'rilgan haqiqiy zarar miqdori 0,8 mln so'mni tashkil etadi, ya'ni, franshiza summasidan kichik bo'ladi, shuning uchun zarar qoplanmaydi. Agar ko'rilgan zarar miqdori 1,2 mln so'mni tashkil etsa, ya'ni, franshiza summasidan ortiq bo'lsa, u zarar to'liq 1,2 mln so'm miqdorida qoplanadi.

**Muqarrar yoki hisobga olinuvchi franshiza** – mazkur franshiza hech qanday shartlarsiz so'zsiz qo'llanilishini anglatadi. Muqarrar franshizda zarar har qanday sharoitda belgilangan franshiza miqdorida kamaytirilib qoplanadi. Muqarrar franshiza sug'urta polisida klauzula yordamida "birinchi X foizdan ozod qilinadi" ko'rinishdagi matn bilan ifodalaniladi. (bu yerda X foizlar hamma vaqt ko'rilgan zarar miqdoridan qat'i nazar sug'urtalangan qoplash summasidan hisoblanadi). Muqarrar franshizada sug'urtalangan qoplash ko'rilgan zarar miqdoridan shu franshiza qiymatini farqiga ayirmasiga teng bo'ladi.

Sug'urtalash, sug'urtalangan hodisa, sug'urtalangan summa, sug'urtalangan qoplash, sug'urta badali (yoki sug'urta mukofoti)ga ajratiladi. Sug'urtalangan hodisa – shartnomada yoki qonun bo'yicha sodir bo'lishi bilan sug'urtalashuvchiga yoki qandaydir uchinchi shaxsga sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha sug'urtalovchi mas'uliyatni paydo qiluvchi hodisalarga aytiladi. Sug'urtalangan hodisalarda sug'urta to'lovlari sug'urtalangan qoplash ko'rinishda beriladi. Sug'urtalangan summa aniq shartnoma yoki qonun asosida ko'rsatilgan bo'ladi. Sug'urtalanuvchi hayoti va sog'lig'i, fuqarolik mas'uliyati, qimmatliliklarini sug'urtalangan pul summasi ifodalaydi. Shundan kelib chiqqan holda sug'urta badali va summasi o'lchami belgilanadi.

Uchinchi shaxs oldida sug'urtalanuvchining keltirgan moddiy zararini fuqarolik mas'uliyati va mol-mulkini sug'urtalash orqali sug'urta fondi hisobidan zarar qoplash uchun ishlatilgan to'lov summasiga sug'urtalangan qoplash deyiladi. Sug'urtalangan qoplash sug'urta shartnomasi yoki aniq sug'urtalangan hodisa shart-sharoitidan kelib chiqqan holda sug'urta summasidan ko'p yoki kam bo'lishi mumkin. Sug'urtalangan qoplash miqdori sug'urta sistemasi-dan kelib chiqqan holda turli usullarda hisoblanadi. Mol-mulkni haqiqiy qiymati bo'yicha sug'urtalashda sug'urtalangan qoplash summasi shartnoma imzolangan kundan haqiqiy mulk qiymati bo'yicha aniqlanadi. Sug'urta ta'minoti ko'rilgan zararga teng bo'ladi. Proporsional javobgarlik sistemasi bo'yicha sug'urtalashda sug'urtalangan qoplash qiymati quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$V = \frac{S * U}{S}$$

Bu yerda: V – sug'urtalangan qoplash qiymati.(so'm)da;

S – shartnoma bo'yicha sug'urta summasi.(so'm);

U – ko'rilgan zararining haqiqiy summasi (so'm);

S – Sug'urtalangan obyektning baholangan narxi (so'm).

Masalan: sug'urtalangan obyektning baholangan summasi – 10mln so'm. Sug'urta summasi 5 – mln so'm. Sug'urtalovchini obyektning shikastlanishidan ko'rilgan zarar – 4 mln so'mni tashkil etadi. Bu holatda sug'urtalangan qoplash summasi:

$$V = \frac{S * U}{S} = \frac{5 * 4}{5} = 4 \text{ mln so'mni tashkil etadi.}$$

Birinchi risk tizimi bo'yicha sug'urtalashda, sug'urtalangan qoplash ko'rilgan zarar miqdorida, lekin sug'urtalangan summa chegarasida to'lanadi. Unda barcha ko'rilgan zarar sug'urtalangan summa chegarasida (birinchi riskda) to'liq qaytariladi, ammo, sug'urtalangan summadan ortiq zarar miqdori (ikkinchi risk) umuman qoplanmaydi. Masalan: birinchi risk sistemasi bo'yicha avtomobil 4 mln so'mga sug'urtalangan. Shikastlanish tufayli avtomobilga 2 mln so'mlik zarar yetdi. Sug'urtalangan qoplash miqdori 2 mln so'm bo'ladi. Masalan: birinchi risk sistemasi bo'yicha mol-mulk 40 mln so'mga sug'urtalangan. Ko'rilgan zarar 60 mln so'mni tashkil etdi. Sug'urtalangan qoplash summasi 40 mln so'mga teng bo'ladi.

“Kasr qismi” (nisbat qismi) sistemasi bo‘yicha sug‘urtalash holatida ikkita sug‘urta summasi o‘rnatiladi va ulardan biri ko‘rsatilgan qiymat deyiladi. Bu qiymat bo‘yicha sug‘urtalovchi foizlarda yoki natural kasrda ifodalangan riskni qoplash summasini oladi. Sug‘urtalovchi mas‘uliyati kasr qismlari o‘lchami bo‘yicha cheklangan bo‘ladi. Shuning uchun sug‘urta summasi ko‘rsatilgan qiymatdan va uning kasr qismidan kam bo‘ladi. Sug‘urtalangan qoplash sug‘urta summasidan ortiq bo‘lmagan hajmdagi ko‘rilgan zarar miqdoriga teng bo‘ladi. Qiymatni tiklash bo‘yicha sug‘urtalashda obyekt uchun sug‘urtalangan qoplash miqdori mos turdagi mulkni yangi bahosiga teng bo‘ladi. Mulkni eskirishi hisobga olinmaydi.

Mulkni sug‘urtalashda sug‘urta summasi shartnoma imzolayotgan vaqtdagi uning haqiqiy bahosidan ortiq bo‘lmasligi kerak. Agar sug‘urta shartnomasida to‘lanishi lozim bo‘lgan sug‘urtalangan qoplashning aniq summasi ko‘rsatilmagan bo‘lsa, sug‘urta vaziyatida sug‘urtalangan qoplash sug‘urtalovchi yoki uchinchi shaxsning sug‘urtalangan mulkiga yetkazilgan zarar miqdoridan oshmasligi kerak. Agar sug‘urtalovchi bir nechta sug‘urta kompaniyasi bilan o‘z mulki qiymatidan bir necha barobar ortiq miqdordagi summaga sug‘urta shartnomasi tuzsa, (ikkilamchi sug‘urtalash), u holda uning barcha sug‘urtalangan kompaniyalardan oladigan sug‘urtalangan qoplash miqdori shu mulkning sug‘urtalangan qiymatidan ortiq bo‘lmasligi kerak. Unda har bir sug‘urta kompaniyasi ko‘rsatilgan mulkni sug‘urtalash bo‘yicha sug‘urtalovchi bilan tuzilgan hamma shartnomalarning umumiy summasiga proporsional nisbatda sug‘urtalangan qoplam summasini to‘laydi.

Sug‘urta shartnomasida ko‘rilgan zarar summasini sug‘urtalangan summasi chegarasida natura shaklida berish ham nazarda tutilishi mumkin. Sug‘urta badali. Xorijda sug‘urta mukofoti bu – sug‘urta shartnomasi yoki qonun asosida sug‘urtalovchini sug‘urta qiluvchiga sug‘urta uchun to‘lash majbur bo‘lgan to‘lovi. Risk ehtimoli quyidagi ko‘rsatgichlar bilan aniqlanadi.

Sug‘urtalangan hodisalar takrorlanishi bu bir sug‘urta obyektidagi sug‘urtalangan hodisalar takrorlanishi miqdori.

1) Riskning kumulyatsiya koeffitsienti – shikastlangan obyektlar sonini, sug‘urtalangan hodisalar soniga nisbati bilan hisoblanadi.

2) Sug'urtalangan summaning ko'radigan zarari – bu to'langan sug'urtalangan qoplash summasini sug'urtalangan barcha obyektlarning sug'urta summasiga nisbati.

3) Shikastlanishining og'irligi – bu sug'urta summasining qanday qismi yo'q qilinganini ko'rsatadi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$U=V*n/c*m/$$

Bu yerda: V – to'langan sug'urtalangan qoplash summasi (so'm);

n – sug'urtalangan obyektlar soni (ta);

s – sug'urta summasi (so'm);

m – sug'urtalangan zarar ko'rilgan sug'urtalangan obyektlar soni (dona).

Sug'urta operatsiyachilarining moliyaviy barqarorligi to'liq sug'urta fondi bo'yicha, ya'ni sug'urtalovchi (straxovshik) xarajatlari mablag'lari taqchilligi yoki daromadni xarajatdan ustunligini ifodalanadi. Mablag'lar taqchilligining ehtimollik darajasi V Konipin koeffitsienti bilan aniqlanadi:

$$Kk=\frac{1-q}{n*q}$$

Bu yerda: Kk -Konipin koeffitsienti qoplash portfeldagi barcha sug'urtalar o'rtacha tarif stavkasi, so'm;

n – sug'urtalangan obyektlar soni (ta) Xarajatga nisbatan daromadlarning ortishi sug'urta fondining moliyaviy barqarorlik koeffitsientini ifodalaydi.

$$Ku=\frac{D+Z}{R}$$

Bu yerda: Ku – sug'urta fondining barqarorlik koeffitsienti;

D – ta'rif davri davomida sug'urtalovchining daromadi summasi(so'm.);

R – ta'rif davri davomida sug'urtalovchining xarajati summasi (so'm);

Z – zaxira fondidagi mablag' summasi (so'm).

Sug'urtalovchi qayta sug'urtalash imkoniyatiga ega. Qayta sug'urtalash – bu alohida obyektlarni yoki sug'urtalashdagi riskning bir qismini bir sug'urtalovchidan ikkinchisiga o'tkazish demakdir.

Sugʻurtalovchi sugʻurtalash boʻyicha majburiyatini qoplashga oʻz mablagʻi va zaxirasi yetarli boʻlmasa, bu majburiyatni qayta sugʻurtalash yoʻli bilan qoplashni taʼminlashga majbur. Xedjirlash – valyuta riskni sugʻurtalash usuli. Adabiyotlarda “xedjirlash” – iborasi har qanday tovar moddiy qimmatliklarni nomaqbul narxlar boʻyicha riskiga oid kontraktlarni sugʻurtalash degan maʼnoda keng qoʻllaniladi. Sugʻurtalashga oid kontrakt xedj deyiladi. Xedjirlashni oshirish va pasaytirishning ikki operatsiyasi mavjud.

**Oshirish xedjiri yoki xarid xedjiri** opsion yoki tezkor kontraktni xarid qilish boʻyicha birja operatsiyasi tushuniladi. Oshirish boʻyicha xedj kelgusida narx (valyuta kursi) oshishi imkoniyatidan sugʻurtalash zarurati tugʻilgan hollarda qoʻllaniladi. U real tovarni sotib olingan vaqtdan ancha oldin xarid narxini belgilash imkonini beradi.

**Pasaytirish xedjiri yoki sotish xedjiri** bu tezkor kontraktni sotishga oid birja operatsiyasi. Pasaytirishga oid xedjirlashni amalga oshiruvchi xedjir kelgusida tovarni sotish imkonini beradi, shuning uchun birjada tezkor kontrakt yoki opsionni sotib, u kelgusida narxning pasayib ketishidan oʻzini sugʻurtalaydi.

Valyuta kursini oshirishga oid xedj misolida xedjirlash texnologiyasini qarab chiqamiz. Valyuta riskini xedjirlashdan xoʻjalik subyekting yuz oʻgirishi. Xoʻjalik subyekti xedjirlashdan yuz oʻgirganda, riskni oʻz zimmasiga oladi va valyuta kursining qulay dinamikasiga tayanib(nogahon) oʻzi bilmagan holda valyuta qallobiga (chayqovchisiga) aylanadi. Bu holda aktivlar qiymati valyuta kursi oʻzgarishga toʻgʻri bogʻlanishda boʻladi.

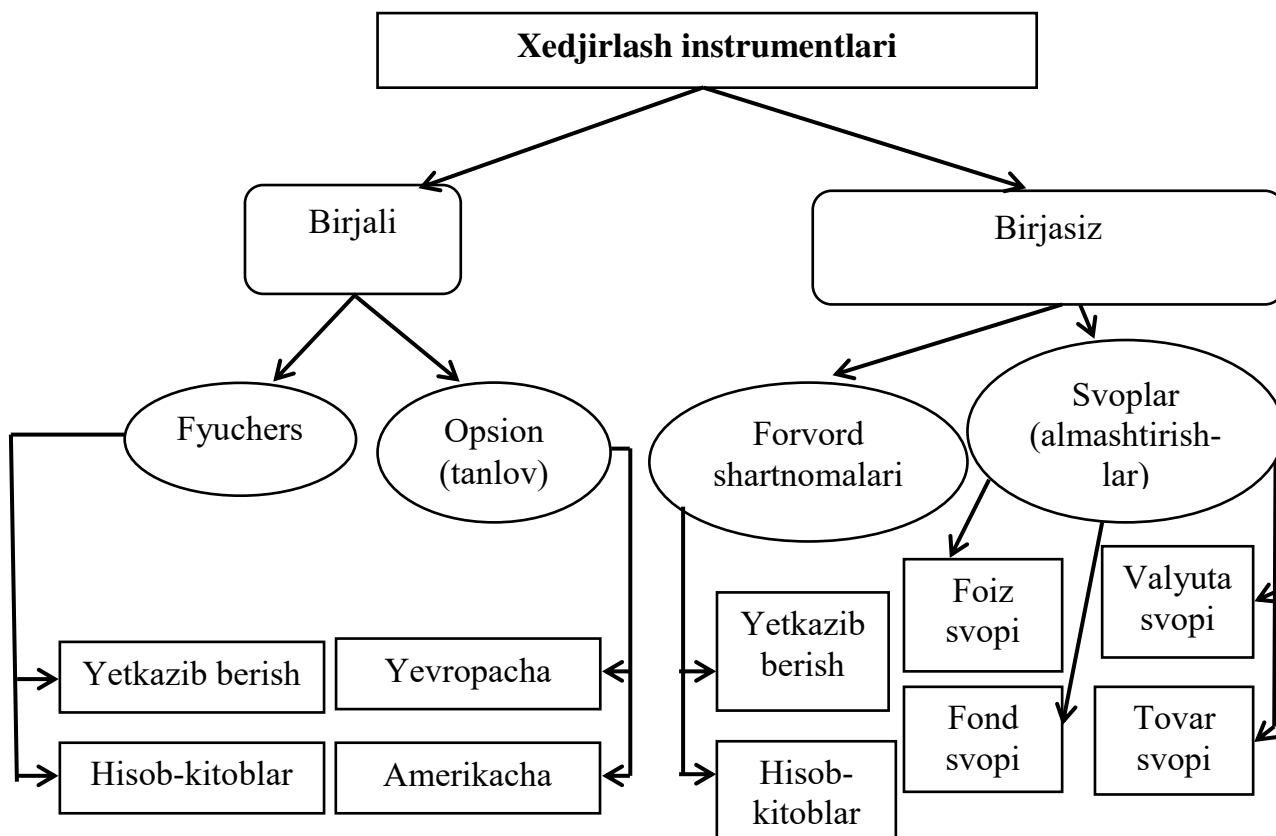
**Xedjing** – bu bozorda narxlarning salbiy oʻzgarishidan sugʻurta qilishdir. Odatda, xedjing oʻxshash moliyaviy vositalar bilan koʻp yoʻnalishli operatsiyalarni amalga oshirish orqali amalga oshiriladi (yoki bir-biri bilan yuqori korrelyatsiyaga ega). Xedjlash – bu omadli tasodif boʻlgan taqdirda olinishi mumkin boʻlgan foyda evaziga riskdan qochish imkoniyatidir.

### **Xedjlashning asosiy himoya instrumentlari**

Yuqorida aytib oʻtilganidek, asosiy moliyaviy aktiv boʻyicha hosilalar (hosilaviy moliyaviy vositalar – bu sugʻurta qilinayotgan

bitim), asosan, xedjlash vositalari sifatida ishlatiladi. Ushbu vositalarni shartli ravishda ikkita asosiy toifaga bo'lish mumkin:

- Birja savdolarida xedjlash instrumentlari;
- Birjadan tashqari savdolarida xedjlash instrumentlari.



### Birja instrumentlari

Birja, nomidan ko‘rinib turibdiki, birjalarda sotiladi. Bunga fyuchers va opsion kabi moliyaviy instrumentlar kiradi. Ularning afzalliklari orasida mavjudlik, likvidlik, nisbatan past komissiya xarajatlari va ishonchlilik mavjud. Va asosiy kamchilik - bu almashinuv qoidalari tufayli bunday shartnomalarni aniq standartlashtirish (yetkazib berish muddati, tovarlarning miqdori va turi qat’iy cheklangan).

### Fyuchers shartnomalari

Fyuchers yoki fyuchers shartnomalari, xuddi forvardlar kabi, ikki tomonning asosiy aktivni yetkazib berish to‘g‘risidagi kelishuvidir. Bu yerda narx va yetkazib berish muddati ham



muhokama qilinadi. Fyuchers shartnomalarining barcha shartlari ular sotiladigan har bir birja saytlari uchun standartlashtirilgan. Aslida, fyucherslar bir xil forvard, faqat standartlashtirilgan shartnoma shartlari bilan va ular aytganidek, oqim (birja savdolari orqali) orqali yetkazib beriladi. Fyucherslar yetkazib berish va hisob-kitoblarga ham bo‘linadi. Biroq, ularning faqat kichik bir qismi tovarlarni (asosiy aktivni) haqiqiy yetkazib berish bilan tugaydi, aksariyat fyucherslar shartnomada ko‘rsatilgan narx bilan real bozor narxi o‘rtasidagi farq shaklida hisob-kitobni o‘z ichiga oladi, ya’ni ular hisoblangan.

### **Opsionlar (tanlovlar)**

Variantlar ma’lum bir asosiy aktivni oldindan belgilangan narx va muddat bo‘yicha sotib olish yoki sotish huquqini anglatadi. CALL opsiyasi sotib olish huquqini beradi va PUT opsiyasi sotish huquqini beradi. Fyucherslardan farqli o‘laroq, opsion bitim tuzish (sotib olish yoki sotish) majburiyatini emas, balki to‘liq huquqni nazarda tutadi. Variantlarning ikkita asosiy turi mavjud: Yevropa; Amerika.

Yevropa opsionlari aniq belgilangan sanada (opsionning amal qilish muddati deb ataladi) mashq qilishni o‘z ichiga oladi, Amerika opsionlari esa opsionning amal qilish muddati tugagan vaqt oralig‘ida istalgan sanada amalga oshirilishiga imkon beradi.

### **Birjadan tashqari instrumentlar**

Birjadan tashqari chetlab o‘tish vositalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki diler orqali tomonlar o‘rtasidagi aloqa orqali qo‘llaniladi. Bunga forvard shartnomalari va svoplar kiradi. Bu yerda afzallik – tovar turlari, ularning hajmi va yetkazib berish vaqtlari bo‘yicha cheklovlarning yo‘qligi (hamma narsa tomonlar o‘zaro kelishgan holda yoki dilerning vositachisi orqali bo‘ladi). Bu yerda yana ko‘plab kamchiliklar mavjud, ularning asosiylariga quyidagilar kiradi: nisbatan yuqori qo‘shimcha xarajatlar, past likvidlik, tomonlardan birining o‘z majburiyatlarini bajarmaganlik riski.

## **Forvard shartnomalari**

Forvard yoki forvard shartnomalar – bu ikki tomon o‘rtasida bittasi boshqasiga, asosiy aktivni (bitimning predmeti bo‘lgan) belgilangan miqdorda, belgilangan vaqtda va belgilangan narxda yetkazib beradigan bitim. Birja tovarlari, fond bozori vositalari va valyuta bozorida vositalar forvard uchun asosiy aktiv bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Eng ko‘p ishlatiladigan tovarlar (ishlab chiqarish va sanoat maqsadlari uchun) va valyuta forvardlari (ma‘lum miqdordagi valyutani ma‘lum sanaga yetkazib berishni o‘z ichiga olgan). Barcha forvardlar yetkazib berish va hisob-kitoblarga bo‘linadi. Yetkazib beriladigan – asosiy aktivning haqiqiy yetkazib berilishini o‘z zimmasiga oladi, hisoblanganlar esa forvard shartnomasida ko‘rsatilgan narx bilan forvard ijro sanasidagi real bozor narxi o‘rtasidagi farqni to‘lashni o‘z ichiga oladi.

## **Svoplar (almashtirishlar)**

Svoplar shartnomalar bo‘lib, unga binoan asosiy aktiv oldindan belgilangan narx bo‘yicha keyinchalik qayta sotib olish majburiyati bilan sotiladi. Forvard singari, svop ham birjadan tashqari moliyaviy vositadir va shuning uchun shartlarning aniq standartlashuvi mavjud emas. Asosiy aktivni xedjirovka qilish turiga qarab quyidagi svop turlari ajratiladi:

- Foiz stavkasini almashtirish;
- Valyuta svopi;
- Birja almashtirish;
- Tovarlarni almashtirish.

## **Asosiy tayanch tushunchalar**

Moliyaviy risk, risk chegarasi, xedjirlash, investor, venchur, foyda, spekulyatsiya, kredit, foyda, foiz, valyuta, fond, sug‘urta, portfel, prinsip, divesifikatsiya, limit, investor, franshizm.

## **Takrorlash uchun savollar**

1. Moliyaviy risk nima?
2. Toza risk nima?
3. Spekulyativ risk nima?
4. Moliyaviy risk turlarini tushuntirib bering.
5. Risklardan saqlanish deganda nimani tushunasiz?
6. Risk darajasini pasaytirish deganda nimani tushunasiz?
7. Risk darajasini pasaytirish prinsiplari nimalardan iborat?
8. Risk darajasini pasaytirish usullarini aytib bering.
9. Sug'urtalash nima?
10. Xedjerlash nima?

## **VII BOB. RISKLARNING MIQDORIY KO'RSATKICHLARI VA ULARNI BAHOLASH USULLARI**

### **7.1. Risklarni miqdoriy baholash**

Risk – ehtimollik toifasiga kirgani uchun ham risk darajasini miqdordan aniqlash va noaniqlikni baholash jarayonida, ehtimollik hisob-kitoblaridan foydalaniladi. Oldin aytib o'tganimizdek, riskni miqdoriy baholashda ancha keng tarqalgan usullaridan biri – bu statistik usullaridir. Riskni hisoblashdagi statistik usullarga quyidagilar kiradi:

- o'rgatayotgan tasodifiy miqdorni o'rtacha qiymati (qandaydir xatti-harakati oqibati masalan: foyda, daromad va h.k.);
- dispersiya;
- standart (o'rta kvadratik) og'ish;
- variatsiya koeffitsienti;
- o'rganilayotgan tasodifiy miqdor uchun ehtimollikning taqsimoti, statistika nazariyasidan ma'lumki, miqdorning qiymati uchun uning o'rtacha qiymati orqali aniqlanadi. O'rtacha miqdor-kutilayotgan natijaning umumlashgan miqdoriy tavsifini ifodalaydi. Sodir bo'lishi mumkin bo'lgan natijalar o'lchamini belgilovchi muhim tavsif – bu o'rtachadan haqiqiy natijalarning kvadratik og'ishini o'rtacha o'lchami bo'lgan dispersiyadir. Dispersiya va o'rta kvadratik og'ishlar absolyut tarqoqlikning o'lchami bo'lib xizmat qiladi va variatsiyalangan belgilari o'lchanuvchi kattaliklar bilan o'lchanadi.

O'zgaruvchanlik darajasini tahlil qilish uchun ko'p hollarda (o'rta arifmetikdan o'rta kvadratik og'ishni ifodalovchi va olingan qiymatlardan og'ish darajasini ifodalovchi variatsiya koeffitsiyentidan foydalaniladi:). Variatsiya koeffitsienti nisbiy miqdoridir. Shuning uchun ham uning yordamida turli xil o'lchov birliklarida ifodalangan belgilar tebranishini taqqoslash mumkin. Ma'lumki, kutilayotgan natijalarni (masalan daromad miqdorini) shakllanishi uchun juda ko'plab tasodifiy omillar ta'sir etadi, tabiiyki, ular tasodifiy miqdor bo'ladi.

Tasodifiy miqdorning yana bir xislati uning ehtimoliyatining taqsimot qonunidir. Taqsimot turining xislati o'rganilayotgan ko'rsatkichlar (variatsiyasiga ta'sir etuvchi xususiyatlar, hodisalar

tabiati va mohiyatidan kelib chiquvchi umumiy sharoitlarni ifodalaydi). Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki,

ijtimoiy-iqtisodiy taqsimot tavsifi uchun ko'proq me'yoriy taqsimot qo'llanilmoqda. Aksariyat xo'jalik faoliyatning natijalari (daromad, foyda va h.k.) tasodifiy miqdor sifatidan qandaydir me'yorga yaqin qonuniyatga bo'ysunadi, iqtisodiy riskning miqdoriy baholash muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarda keng qo'llaniladi. Shu narsa ma'lumki, me'yoriy taqsimot qonuniyati sodir bo'lishi bir qancha o'zaro bog'liq bo'lmagan omillar ta'sirida bo'lib va bu omillarning birorta ham ustunlik qiluvchi ta'siriga ega bo'lmagan holatidagi hodisalar taqsimoti uchun xarakterlidir.

Haqiqatda, iqtisodiy hodisalar me'yoriy taqsimoti asl holda kam uchraydi, lekin agar to'planish bir xilligiga rioya etilsa, ko'p hollarda haqiqiy taqsimot me'yoriga yaqin bo'ladi. Amaliyotda qabul qilingan taqsimotning asosliligi tekshirish uchun kelishuvining turli mezonlari (empirik kuzatish va nazariy taqsimot) qo'llaniladiki, uning oqibatlarida taqsimot qonuniyatlari to'g'risidagi gipotezani qabul qilish yoki inkor etish mumkin bo'ladi. Ehtimoliyat nazariyasi va matematika statistika kursidan ma'lumki, normal tasodifiy miqdorning taqsimoti uzluksizdir.

Normal me'yoriy taqsimot funksiyasi grafigi normal egri chiziq bo'ladi (Guasse egri chizigi). Normal taqsimot differensial funksiyasining grafigini muhim xossasi shuki, unda normal egri chiziq va chegaralangan maydon har doim birga teng. Normal taqsimot zichligi funksiyasidan foydalanish tasodifiy miqdorni sodir bo'lish tebranish (ehtimoliyati)ni hisoblash imkoni paydo bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilgan hollar statistik usullar bilan riskni miqdoriy baholash uchun asosli baza bo'lib hisoblanadi. Bundan keyin faraz qilamizki, o'rganilayotgan miqdor normal taqsimot qonuniga bo'ysunadi.

Keyingi mulohazalarimizni tasdiqlash va namoyon etish uchun quyidagi oddiy misolni keltiramiz. O'zimizni ma'lum bir enlilidagi ariqdan sakrovchi kishi deb faraz qilamiz. Agar ariq tor bo'lib sakrovchi kishi yaxshi sportchi bo'lsa, risk to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Agar ariq keng bo'lib, yaxshi sportchilarning 80% sakrash ehtimoli bo'lsa, vaziyat darrov o'zgaradi. Agar chuqurligi bir metrli ariqdan emas, balki chuqurligi yuz metrli jarlikdan sakrash to'g'ri kelsachi, u holda risk nuqtai nazaridan muammo yana

o'zgaradi. Yana, albatta, risk ta'rifi nuqtai nazaridan shuni e'tiborga olish muhimki, maqsadga erishish qanday mukofot bilan rag'batlantiriladi. Bizning kundalik riskni baholashimiz hamma vaqt sodir bo'lishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni sodir bo'lish holatlarini noqulay vaziyatlarda ko'rishimiz mumkin bo'lgan zararlarni taqqoslashga asoslanadi. Endi biz yo'qotish va yutuqlarni baholarini hisobga olgan holda riskni sonda ifodalash to'g'risidagi mulohazalarimizga qaytamiz.

## 7.2. Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari

Oddiy amaliyotda risklarni taqsimlanishi – proekt ishtirokchilaridan mas'uliyatni talab qiladi, hammadan ko'ra muhimi riskni hisoblash va nazorat qilishdir. Riskni taqsimlanishi – moliyaviy reja proektini va kontrakt hujjatlarini tayyorlashda aniqlaniladi. Risk analizi kabi – proekt ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishi sifatli va miqdorli bo'lishi mumkin. Riskni proektlarda taqsimlanishi uchun konseptual sifatli modeldan foydalanish tavsiya etiladi. Model standart metodlarga asoslangan bo'lib, uni asosi “Ehtimollar va qarorlar” daraxti bo'lib, qarorlarning ketma-ketligini aniqlash uchun foydalidir, ammo bu muammo ikki xil xarakterga ega bo'lib, investitsion proektdagi ishtirokka asoslangandir. Bir tomondan buyurtmachi mumkin qadar kontrakt qiymatini kamaytirishga intiladi, bunda muddat va sifat bo'yicha barcha talablar bajarilgan bo'lishi kerak. Boshqa tomondan bajaruvchi – buyurtmalar portfeli tashkil etilganda maksimal foyda olishga intiladi.

Bajaruvchini foydasi – buyurtmalar portfelinii baholashda quyidagi formula bo'yicha hisoblanishi mumkin.

$$P = (k + U_1)r(U_1) (k + U_2)r(U_2) \dots (k + U_p)r(U_p)$$

Bu yerda:  $p$  – firma foydasi;

$k$  – firmani boshlang'ich kapitali;

$U_p$  – firmani imkoniyatli foydasi.

$(U=1,2,3,\dots,p)$ :  $p$  – proektni bajarishdagi hodisalar soni;

$R(U_p)$  – har bir tugallanish ehtimolligi.

Proektlarni investrlash davomiyligi va razmerlarini o'sishi murakkablik va xilma-xillik, ularni tadbiq etishda muhitni yuqori dinamikligi, raqobatlilik, inflyatsiya va boshqa salbiy faktorlar-proektni ro'yobga chiqarishda risk darajasini o'sishiga olib keladi. Riskni sifatli taqsimlanishida – proekt ishtirokchilari qator qarorlar qabul qiladiki, ular investorlar diapazonini yo kengaytiradilar yoki qisqartiradilar. Risk darajasini investorlarga yuklamoqchi bo'lsa, proekt ishtirokchilari proektni moliyalashtirish uchun tajribali investorlarni jalb qilishi qiyin bo'ladi. Shuning uchun proekt ishtirokchilariga fikr almashish vaqtida riskning qaysi qismini o'ziga olishni xohlashi masalasida maksimal egiluvchanlik tavsiya etiladi.

Proekt ishtirokchilari tomonidan riskni quyi qismini olish xohishi bildirilsa tajribali investorlarni o'z talablarini pasaytirishga undashi mumkin. Ko'pchilik katta proektlar uchun ularni tadbiq qilinishidagi to'xtalish bo'lib buyurtmachi uchun ishlar qiymatini o'sishiga olib keladiki, bu proektni boshlang'ich qiymatini o'sishiga olib keladi. Masalan: elektr bilan ta'minlash liniyalarini o'z vaqtida ulab bermaslik natijasida, to'xtalish bo'lganligi uchun pudratchi to'laydigan jarima, buyurtmachini xarajatlaridan kamroq bo'ladi. Bunday holatdan chiqish uchun, proektda ishtirok etishga sug'urta kompaniyalarini jalb qilish zarur.

Risk sug'urtasi – aniq riskni sug'urta kompaniyasiga o'tkazishdir. Bu masalani yirik qurilish kompleksini bunyod etish misolida ko'rib chiqamiz. Sug'urtani 2 xili qo'llanilishi mumkin: mulk sug'urtasi va baxtsiz hodisalardan sug'urta. Mulk sug'urtasining quyidagi formalari bor:

- pudrat qurilishi risk sug'urtasi;
- dengiz yuklari sug'urtasi;
- pudratchiga taalluqli bo'lgan jihozlar sug'urtasi.

Baxtsiz hodisalardan sug'urta:

- umumiy fuqarolik mas'uliyati sug'urtasi;
- profeffional mas'uliyat sug'urtasini o'z ichiga oladi.

Pudratchi qurilish riski sug'urtasi, tugallanmagan qurilish sug'urtasi uchun mo'ljallangan bo'lib, moddiy yo'qotishlar uchun mo'ljallangan. Pudratchi qurilish riski sug'urta-shartnomasi sug'urta riskiga ko'ra 3 tipda bo'lishi mumkin. Yong'in sug'urtasi standart shartnomasi – moddiy yo'qotishlardan yoki yong'inga qarshi

mulkchilik shartnomasida ko'rsatilganidek, zararlardan himoya sifatida xizmat qiladi. Yong'inga qarshi sug'urtani kengaytirilgan shartnomasi o'z ichiga sug'urtani standart shartnomasini va bir yoki bir necha qo'shimchalarni (konkret sug'urtachini ehtiyojini hisobga oluvchi) oladi.

Barcha risklardan sug'urta shartnomasi pudratchining konkret ehtiyojini hisobga oladi va unga sug'urta xizmatining keng tanlovini taqdim etadi. Bunday shartnoma tugallanmagan qurilishni qamrab oladi. (barcha materiallar, jihozlar, mehnat natijalari). Dengiz yuklari sug'urtasi – moddiy yo'qotishlardan himoyani ko'zda tutadi. (Havo transportida, dengiz orqali keltirilayotgan yuklarni). Sug'urta riskning barcha turini qamraydi, shu jumladan, urush, zabastavkalar, turlarini. Pudratchiga tegishli jihoz sug'urtasi pudratchilar tomonidan keng foydalaniladi. O'z faoliyatlarida jihozlarning katta sonini yuqori qiymat bilan qo'llanadi. Sug'urtani bu formasi ijaradagi jihozlarga ham tarqatiladi (taalluqli).

Umumiy fuqarolik mas'uliyati sug'urtasi – sug'urtaning baxtsiz hodisalarda formasi bo'lib, bosh pudratchini himoya qilish maqsadi bo'lib, (faoliyati natijasida uchinchi tomondan jarohati, mulki jarohatlangan bo'lsa). Professional mas'uliyat sug'urtasi shu vaqtda talab etiladiki – qachonki bosh pudratchi arxitektura va texnik proektlarni tayyorlash, proekt boshqaruvi, proekt bo'yicha professional xizmat ko'rsatishda mas'uliyatni zimmasiga olsa. Bosh pudratchi yuridik mas'uliyati – professional xizmatlarni aniq sifat standartiga muvofiqligini ta'minlay olmagan holda yuzaga keladi.

### **Ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun mablag'larni rezervlash**

Ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun mablag'lar rezervini tashkil etish – risk bilan kurash omili bo'lib, potensial risk o'rtasida muvozanat o'rnatishni ko'zda tutadi, (proekt qiymatiga xarajatlar razmeriga ta'sir etadi). Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv tashkil etishda asosiy muammo bo'lib riskni potensial oqibatini baholash hisoblanadi. Proekt qiymatini aniq baholash ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv razmeriga ta'sir etadi. Ko'zda tutilmagan xarajatlar bahosini sinchkovlik bilan ishlab chiqilsa, mablag'lar xarajatini minimumga olib keladi.



Ko‘zda tutilmagan xarajatlarni qoplashga rezerv strukturasi (tarkibini) aniqlash 2 yo‘nalishda olib boriladi:

2-yo‘nalishda rezerv 2 bo‘lakka bo‘linadi: umumiy va maxsus. Umumiy rezerv smetadagi o‘zgarishlarni qoplashi kerak. Maxsus rezerv – narx oshishida ustamalarni alohida pozitsiyalar bo‘yicha xarajatlar o‘shishini, shuningdek, kontraktlar bo‘yicha da‘volarni to‘lashni o‘z ichiga oladi. Yo‘nalish chiqimlar turi bo‘yicha ko‘zda tutilmagan xarajatlarni aniqlash. Masalan: mehnat haqi uchun materiallar, sub kontraktlar. Bunday differensiyalash risk darajasini aniqlashga imkon yaratadi. Bu yo‘nalish ko‘zda tutilmagan xarajatlar ustidan nazoratni ta‘minlaydi va nisbatan katta bo‘lmagan proektlarga qo‘llaniladi. Ko‘zda tutilmagan xarajatlar rezervi boshlang‘ich smetaga kirgan chiqimlar turi bo‘yicha aniqlanadi.

Rezerv qoniqarsiz ishlash natijasida yuzaga kelgan chiqimlar kompensatsiyasi uchun ishlatilmasligi kerak. Umuman, rezerv quyidagi maqsadlarda ishlatilishi mumkin: projekt bo‘yicha yangi aniqlangan ishlar uchun pul mablag‘lari ajratishda bajarilayotgan ish uchun pul mablag‘lari ajratishni ko‘paytirish byudjetni vaqtinchalik tashkil etish, shunday ishlarni hisobga olib, zaruriy pul mablag‘lari ajratilmagan - proektlar ustida ishlashda yuzaga kelgan, ko‘zda tutilmagan chiqimlar kompensatsiyasi. Rezervni joriy xarajatlari bo‘lajak riskni qoplash uchun qoldiqlar bilan ta‘minlashda baholanishi kerak.

Ko‘zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv ajratilgan ishlarni bajargandan keyin, ko‘zda tutilmagan xarajatlarni rejali va haqiqiy taqsimlanishini taqqoslash mumkin va shu asosda ko‘zda tutilmagan xarajatlardan foydalanish projekt tugaguncha aniqlanadi. Bu vaqtda ajratilgan rezervni foydalanilmagan qismi projekt rezerviga qaytarilishi mumkin. Ko‘zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun ketgan mablag‘ning bir qismi – umumiy rezerv deb ataluvchi qismi - yuqori rahbar nazoratida bo‘ladi.

### **7.3. Risklarni pasaytirish yo‘llari**

Risklarni boshqarish tizimining muhim elementi ularni pasaytirish choralarini ishlab chiqishdir. Kompaniya risklarini pasaytirish bo‘yicha quyidagi choralar mavjud:

- normativ usul;

- sug'urta (zaxira) fondlarini yaratish;
- tavakkalchilikni sug'urtalash;
- foiz stavkasi xavfini sug'urtalash;
- himoya qilish;
- diversifikatsiya.

Normativ usul – bu muayyan standartlarni, chegaralarni, muayyan harakatlarni amalga oshirishda cheklovlarni belgilash, ya'ni, ishlab chiqarishning maksimal hajmini, mahsulotni kreditga jo'natishning maksimal hajmini (iste'molchilarning moliyaviy holatini hisobga olgan holda) belgilash qarz mablag'larini jalb qilish, faoliyatning ma'lum bir sohasiga investitsiyalar hajmining chegaralari (aniq tarkibiy bo'linmalar, javobgarlik darajalari va boshqalar uchun) va boshqalar.

### **Sug'urta orqali risklarni kamaytirish**

Sug'urta (zaxira) fondlarini yaratish, xususan, xomashyo, materiallar va tayyor mahsulotlar zaxiralari uchun zaxira fondlarini shakllantirishni, kompaniyaning joriy hisob raqamidagi mablag'larining zaxira qoldig'ini, obligatsiyalar va dividendlar bo'yicha foizlarni to'lash uchun zaxira fondini o'z ichiga oladi. Zaxira fondlarini yaratish kapital aylanmasini susaytiradi va shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini pasayishiga olib keladi. Riskni sug'urtalashning asosiy shakllari – xodimlarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash, mol-mulkni sug'urta qilish (yuk, transport, mol-mulk va boshqalar), moliyaviy risklarni sug'urtalash, javobgarlikni sug'urtalash. Albatta, barcha risklarni sug'urtalash yaxshi bo'lar edi, ammo kompaniya bepul moliyaviy manbalarni qayerdan topishi mumkin? Kompaniya kuponli obligatsiyalar chiqarganda paydo bo'ladigan va foiz stavkalarining pasayishi, zayom obligatsiyalarini muddatidan oldin qaytarib olish, o'zgaruvchan (suzuvchi) kuponni belgilash va hokazolardan kelib chiqadigan zarar bilan bog'liq bo'lgan foiz stavkasini sug'urtalashi lozim.

### **Xejlash va diversifikatsiya qilish orqali risklarni pasaytirish**

Xejlash – bu xomashyo, tayyor mahsulotlar narxlarining o'zgarishi, valyuta kurslarining o'zgarishi va boshqalar bilan bog'liq. Xedjlash protseduralari mahsulotni sotib olish (sotish) bo'yicha

forvard shartnomalari (Forvard shartnoma – bu majburiy fyuchers shartnomasi bo‘lib, unga binoan xaridor va sotuvchi kelgusida belgilangan sifat va miqdordagi tovarlarni yoki valyutani belgilangan sanada yetkazib berishga kelishadilar. Tovarlarning narxi, valyuta kursi va boshqa shartlar bitim tuzilayotganda belgilanadi.) tuzilguncha yoki belgilangan yangi qiymatidagi valyuta qiymatlari bilan bog‘liq. Xedjlashning asosiy turlari – bu kelajakda mahsulotni shartnomada belgilangan narxlarda sotib olish va sotish bo‘yicha tomonlarning o‘zaro majburiyatlarini, shuningdek, valyuta va valyuta opsiyalari bo‘yicha forvard shartnomalarini nazarda tutuvchi forvard shartnomalari.

Diversifikatsiya – bu korxonaning texnologik jihatdan turli sohalarini kengaytirish. Bu korxonada turli xil turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda mahsulotlarning xilma-xilligini o‘z ichiga oladi, ularning bir qismi ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi bilan bog‘liq emas va ko‘pincha yangi texnologiyalarni ishlab chiqishni talab qiladi; kapital qo‘yilmalarni mintaqalar va ishlab chiqarish turlari bo‘yicha diversifikatsiya qilish; moliyaviy aktivlarni diversifikatsiyasi - har xil turdagi qimmatli qog‘ozlarni sotib olish. Diversifikatsiya korxonalarining bankrotlik xavfi va ehtimolini kamaytirishning muhim omilidir, ammo bu ishlab chiqarish moslashuvchanligi va katta xarajatlarni talab qiladi. Amalda, kompaniyalar riskni kamaytirish usullarining kombinatsiyasidan foydalanadilar va menejerlar avvalgi tajribaga asoslanib, risklarni boshqarish qoidalarini shakllantirishadi:

- siz o‘zingizning kapitalingiz imkoniyatidan ko‘proq xavf tug‘dira olmaysiz;

- xavfning oqibatlari haqida o‘ylashingiz kerak;

- ozi uchun ko‘p tavakkal qila olmaysiz;

- sarmoyaviy qaror faqat shubha bo‘lmaganda qabul qilinadi;

- agar shubhangiz bo‘lsa, bunday qaror qabul qilinmaydi;

- har doim faqat bitta yechim bor deb o‘ylamang. Ehtimol, boshqa yechimlar mavjuddir.

Tadbirkorlikni risk qilmasdan tasavvur qilish mumkin emas. Shuning uchun risklarni boshqarishni o'rganish, ya'ni, ularni tahlil qilish, rejalashtirish va baholashni o'rganish muhimdir.

### **Asosiy tayanch tushunchalar**

Tavakkalchilik, baho, standart, dispersiya, variatsiya, empirik, risk, kontrakt, model, standart, inflyatsiya, diapazon, sug'urta, pudrat, rezerv, moliyalashtirish, kompaniya, normativ hujjat, forvard shartnomasi, xejlash, diversifikatsiya.

### **Takrorlash uchun savollar**

1. Xo'jalik tavakkalchiligining nazariy asoslari nima?
2. Lokal va global tavakkalchilik to'grisida ayting?
3. Tavakkalchilik turlarini asoslab bering?
4. Xo'jalik tavakkalchiligini alohida xislat va xususiyatlarini izohlang?
5. Normativ usullar deb nimaga aytiladi?
6. Xejlashni tushuntirib bering.
7. Diversifikatsiya nima?
8. Forvard shartnomasini tushuntirib bering.
9. Eng katta tavakkalchilik nima?
10. Moliyalashtirish nechta asosiy masalani bajarishga qaratilgan bo'lishi kerak?

## **VIII BOB. STRATEGIK BIZNES DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH**

### **8.1. Strategik biznes darajasida risklarning turi**

Sogʻlom bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat xoʻjalik yurituvchi subyektlarning majburiyatlari ustidan javobgarlikni oʻz zimmasiga olmaydi va riskning oqibatlari esa tadbirkorning zimmasiga tushadi. Risksiz biznes boʻlish mumkin emas. Risk tadbirkorning faoliyat yuritish boʻyicha qaror qabul qilishdagi mustaqilligining mahsulidir. Riskni talqin qilish, uning sinonimi adabiyotlarda turlicha boʻlib, “risk” soʻzi ispancha – portugolcha soʻzdan olinib, “suv ostidagi qoya” degan maʼnoni bildiradi. V.Kuznetsov “risk” bu “kutilgan moliyaviy daromad xavf-xatari” deb taʼrif beradi, V. Cherkasov – esa, “risk – ishlab chiqaruvchining muayyan holati” sifatida qaraydi va bizning fikrimizga koʻra ham risk – bu zarar koʻrish yoki kutilayotgan iqtisodiy, moliyaviy manfaatni boy berish bilan bogʻliq boʻlgan ehtimoldir.

Milliy iqtisodiyotda bozor munosabatlarining kuchayishi bilan raqobat muhiti ham kuchaya boradi. Kuchli raqobat muhitiga bardosh berish uchun ishlab chiqarish jarayoniga texnikaviy yangiliklarni joriy etish zaruriyatini tugʻdiradi va oqibatda riskni koʻpaytiradi. Bunday holda riskni baholash va uning natijasida kutilayotgan zararlarni oldini olish muhim hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Ishlab chiqarish riski;
2. Tijorat riski;
3. Moliyaviy risk.

Ishlab chiqarish riski mahsulotlar, tovarlar ishlab chiqarish, xizmatlar koʻrsatish bilan yoki ishlab chiqarish faoliyatining har qanday turini amalga oshirish bilan bogʻliqdir. Bu riskni vujudga kelish sabablarining eng muhimlari quyidagilardan iborat:

a) ishlab chiqarish hajmining koʻzda tutilgan darajasidan pasayishi;

b) moddiy yoki boshqa xarajatlarning o‘sishi;

v) yuqori darajadagi (orttirilgan) soliqlarni va boshqa ajratmalarni to‘lash va h.k.

Korxonaviy mavqakchiligining strategik tahlilini o‘tkazish strategik rejalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlariga bog‘liq: birinchidan, bu ushbu rejalarni amalga oshirish uchun juda uzoq muddat, ikkinchidan, bu rejalarni amalga oshirish va amalga oshirishga ta’sir ko‘rsatadigan ko‘plab ishtirokchilar. Uchinchidan, bu tashqi omillarning o‘zgarishi dinamikasi, biznes muhiti va rejalashtirish jarayoni ishtirokchilarining maqsadlari. Strategik rejalarni amalga oshirish jarayonining davomiyligi, shuningdek, uni amalga oshirishning noaniqligini taxmin qiladi. Rejalashtirish jarayonida ishtirokchilarning ko‘pligi, ularning har biri muayyan qarorlar qabul qilishi va bu jarayonga ta’sir qilishi ham xavf omilidir, chunki har bir ishtirokchining o‘z maqsadlaridan chetga chiqishi umuman rejalashtirilgan rejadan chetga chiqishga olib keladi. Strategik rejani ishlab chiqishda siz qo‘shimcha ravishda rejalashtirish jarayonida aniq ishtirokchilar xavfini ta’kidlashingiz kerak.

Strategik rejalarni amalga oshirishga ta’sir qiluvchi omillarning ko‘pligi xatarlarni tahlil qilishni murakkablashtiradi. Xatarlarni strategik tahlil qilishda strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirokchilarni va ularning reja bajarilishiga ta’siri darajasini tekshirish kerak; rejani amalga oshirish jarayoniga ta’sir qiluvchi omillar va obyektning tavsiflovchi ko‘plab ma’lumotlar. Xatarlarni tahlil qilishning murakkabligi, shuningdek, xavf omillarining ta’siri ularning paydo bo‘lishining ketma-ket tartibida emas, balki ma’lum bir to‘plam va munosabatlarda amalga oshirilishi bilan izohlanadi. Korxonaviy strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirishning barcha bosqichlarida yuzaga kelish joyi va vaqti, ta’sir vaqti va darajasi bilan farq qiluvchi har xil turdagi xatarlarni, darajaga ta’sir ko‘rsatadigan tashqi va ichki omillar majmuini hal qilish kerak.

Ko‘rinib turibdiki, korxonada tavakkalchiligini tahlil qilishda tahlilning quyidagi jihatlarini ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir:

- xatarlarning asosiy manbalari;
- xavf-xatarlarning ayrim manbalari bilan bog‘liq yo‘qotishlarni (yoki natijaga erisha olmaslik) olib borish ehtimolini baholash;
- yuzaga keladigan xatarlarni bartaraf etishdagi qiyinchiliklarni kamaytirish bo‘yicha harakatlar.

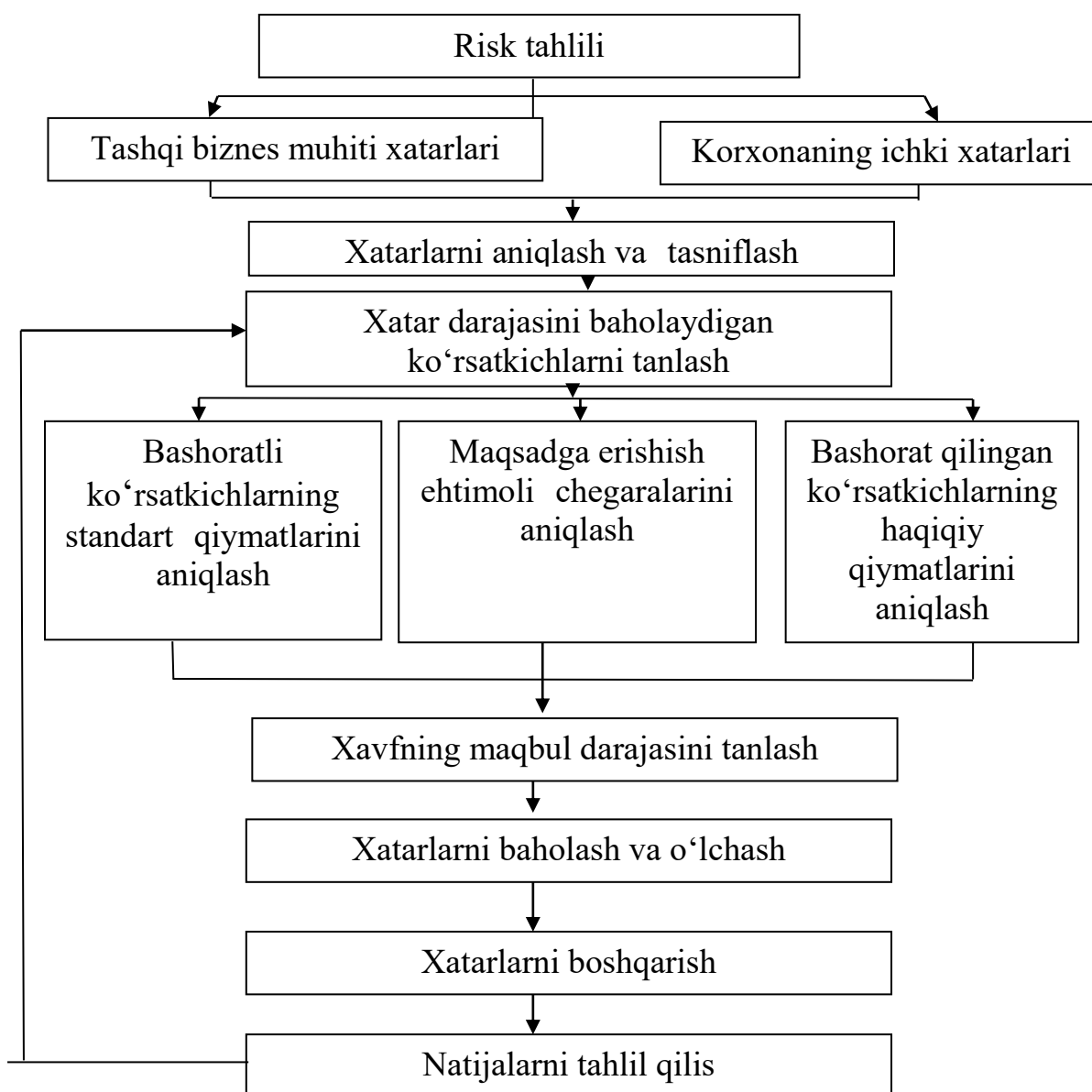
Qoida tariqasida, bitta ta‘sir qilish xavfi kamdan-kam uchraydi. Ko‘pincha, barcha turdagi xatarlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bu ularni tahlil qilish metodologiyasini tanlashni ancha qiyinlashtiradi. Avvalo, risklarni tahlil qilish barcha xavflarni uchta asosiy toifaga bo‘lish yo‘li bilan amalga oshirilishi kerak:

- tashqi ishbilarmonlik muhitining xatarlari;
- ma‘lum bir korxonaning xatarlari yoki ichki xatarlari;
- ma‘lum bir loyiha, strategiya, mahsulotning xatarlari.

Strategik risklarni tahlil qilishning sxematik diagrammasi 6-rasm. Bizningcha, risklarni tahlil qilish, risklarini tahlil qilishdan boshlanishi kerak, so‘ngra ma‘lum bir korxonaning ichki xatarlari va ushbu xatarlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilishga o‘tishi kerak va xulosa qilib, ushbu strategiyalarning xatarlarini tahlil qilish kerak. Yuqoridagi barcha xavflarning o‘zaro bog‘liqligi taxmin qilingan natijaga ta‘sir qiladi.

Yuqoridagi jihatlarining har biri uchun tavakkalchilikni tahlil qilish jarayonida quyidagilar zarur:

- 1) berilgan mezonlarga muvofiq xatarlarni aniqlash va tasniflashni amalga oshirish;
- 2) xatarlarning asosiy manbalarini aniqlash;
- 3) xavf-xatarning ayrim manbalari tufayli yo‘qotishlarni, maqsadga erisilmaslik yoki natijaga erisilmaslik sabablarini aniqlash;
- 4) xavf darajasini o‘lchash;
- 5) tahlil qilinadigan xatarlarning ta‘sirini kamaytirish bo‘yicha asosiy harakatlarni belgilab berish.



**6-rasm. Strategik xatarlarni tahlil qilish jarayonining sxemasi**

Strategik xavf tahlili turli xil sxemalar bo'yicha va har xil chuqurlik darajalarida amalga oshirilishi mumkin. Strategik tahlilning mohiyati, tahlil usulini tanlash va uning chuqurlik darajasi ko'plab omillarga bog'liq. Ulardan asosiylari: tavakkalchilik subyektlarining tavakkalchiliklariga munosabati, qabul qilinadigan tavakkal darajasi va tavakkalchilik obyektining moliyaviy imkoniyatlari.

Strategik risklarni tahlil qilish jarayonida bir qator talablarni hisobga olish kerak:



- ma'lum bir xavf omili ta'siri ostida strategiyani amalga oshirish uchun baholash mezonlarining og'ishlari individual ravishda aniqlanishi kerak (iloji bo'lsa);

- tavakkalchilik turlaridan birining zarari, boshqasining zarari ehtimolini oshirishi shart emas;

- mumkin bo'lgan maksimal og'ish, belgilangan tavakkalchilik parametrlari va korxonaning moliyaviy imkoniyatlaridan oshmasligi kerak;

- tavakkalchilikni optimallashtirish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun moliyaviy xarajatlar xatarlar ta'siridan korxonaga salohiyatining potensial yo'qotilishidan oshmasligi kerak.

Ushbu sxemada risklarni strategik tahlil qilishning barcha vazifalari shartli ravishda uch guruhga bo'linishi mumkin:

- tahliliy va boshqaruv;

- ijro etuvchi;

- muvofiqlashtirish.

Vazifalarning analitik va boshqaruv guruhiga quyidagilar kirishi kerak: faoliyat yuritayotgan korxonaga yoki biznes turini strategik tahlil qilish, xatarlarni aniqlash va tasniflash, xavf manbalarini aniqlash, xavf omillarini aniqlash va ularning o'zaro aloqalari va o'zgarishi dinamikasini o'rganish, usullarni aniqlash tahlil qilish va xavfni baholash.

Ijro etuvchi guruhiga quyidagi vazifalar kiradi: strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonidagi barcha ishtirokchilar harakatlarining ketma-ketligi, qabul qilingan strategiyalarni amalga oshirish bo'yicha harakatlarni nazorat qilish, bashorat qilinmaydigan xavf-xatar hodisalarini bashorat qilish.

Muvofiqlashtiruvchi guruhiga ilgari qabul qilingan strategiyalarni to'g'rilash va yuzaga kelgan xatarlarning oqibatlarini oldini olish bo'yicha shoshilinch choralar ko'rish, shuningdek, risklarni boshqarish usullarini aniqlash vazifalari kiradi.

## **8.2. Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklar**

Tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan yoki sotib olingan tovarlar, mahsulotlar va xizmatlarni sotish jarayonida vujudga

keladigan risk – tijorat riski deyiladi. Bu riskning sabablari quyidagilar bo‘lishi mumkin.

- a) bozor konyunkturasining o‘zgarishi natijasida savdo hajmining kamayishi;
- b) mahsulotlarni sotish bahosining ko‘tarilishi;
- v) sotib olish hajmining ko‘zda tutilmagan holda pasayishi;
- g) muomala jarayonida mahsulotlarning ko‘payib ketishi va boshqalar.

Moliyaviy risk – bu korxonaning banklar va boshqa moliyaviy institutlar bilan vujudga keladigan munosabatlari sohasidagi risklardir. Korxonada faoliyatining moliyaviy riski, aksariyat hollarda, u qarz mablag‘larining o‘z mablag‘lariga munosabati (nisbati) bilan o‘lchanadi. Masalan, korxonada qarz mablag‘larining o‘z mablag‘lariga nisbati qancha yuqori bo‘lsa, bu korxonada shu darajada o‘z faoliyati davomida kreditorlarga bog‘liq bo‘lib qoladi. Shunga mos ravishda moliyaviy risk ham shuncha yuqori bo‘ladi, chunki kreditlashning to‘xtatilishi yoki kredit shartlarining og‘irlashuvi natijasida xomashyo, materiallar va boshqalarning yetarli emasligi tufayli ishlab chiqarish jarayoni to‘xtab qolishi mumkin.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlar yirik firmalarining ko‘pchiligi risk bo‘yicha maxsus menejerga egadir. U firma faoliyatining boshqa sohalarida ish olib borayotgan boshqa menejerlar bilan birgalikda risk xatarlari bo‘yicha javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi. Xususan, moliyaviy menejer bilan birgalikda risk darajasini aniqlash masalalari, moliyaviy faoliyat hamma turlarining oqibatlarini baholash, qimmat baho qog‘ozlar investitsion risklarini baholash va boshqalar bilan shug‘ullanadi. Ko‘pgina muammolarni risk bo‘yicha menejer marketolog, xodimlar bo‘yicha mas’ul bo‘lgan menejer va texnika xavfsizligi bo‘yicha muhandis bilan birgalikda hal etadi.

Biznesni yuritish bu biznesning xatarlarini tushunish va boshqarishni anglatadi. Bu kompaniya boshqaruvining eng muhim amaliy prinsipidir. Tajribali rahbar har doim xatarlarni to‘g‘ri to‘sadi va ularning salbiy oqibatlaridan o‘z vaqtida xalos bo‘lishga qodir. Iste’dodli rahbar o‘zi uchun to‘g‘ri yo‘nalishda tavakkal qiladi, xavf omillaridan foyda topa oladi. Har qanday menejer o‘z ish jarayonida o‘zining iste’dodi tufayli tavakkalchiliklarni minimallashtirishga

harakat qiladi, bu inson faoliyatining tabiati. Biznes kichik bo'lsa-da, xatarlar ham kichik va ularni hech qanday maxsus texnologiyalarsiz boshqarish oson. Katta biznes tizimga muhtoj va bu tizim risklarni boshqarish deb ataladi.

Ushbu bo'lim leytmotivlari quyidagicha:

- ko'plab kompaniyalar o'zlarining bizneslari uchun o'lik bo'lishi mumkin bo'lgan xavflarni hisobga olmasdan, o'zlarini turli xil xatarlardan sug'urta qiladilar;

- aynan shu tahdidlarni oldindan ko'rish muhim va ularni hisobga olish kerak;

- ushbu tahdidlar qo'shimcha imkoniyatlar uchun yashirin joy bo'lishi istisno etilmaydi.

Xavf nima ekanligini tushunish uchun biznes jarayonlari sodir bo'ladigan atrof-muhit holatini tushunish kerak. Bu noaniqlik holati. Biz mutlaqo aniqlik bilan hech narsani oldindan bila olmaymiz. Noaniqlik turli omillar ta'sirida shakllanadi:

- vaqt noaniqligi omilning kelajakdagi ahamiyatini 100% ehtimol bilan bashorat qilishning iloji yo'qligi bilan bog'liq;

- bozor tizimi parametrlarining aniq qiymatlarining noaniqligi bozor konyunkturasining noaniqligi sifatida tavsiflanishi mumkin;

- manfaatlar to'qnashuvi sharoitida ishtirokchilarning xatti-harakatlarining oldindan aytib bo'lmaydiganligi ham noaniqlikni keltirib chiqaradi.

Xavf – bu biz kutmagan va odatda minus belgisi bilan seziladigan oqibatlarining ehtimoli, ya'ni. istalmagan kabi.

Tavakkalchilikning amaliy falsafasini to'g'ri tushunish uchun biz tavakkalchilik to'g'risida eng keng tarqalgan uchta noto'g'ri tushunchani shakllantiramiz.

Noto'g'ri tushuncha M1 Xavf har doim yomon

Xavf “yaxshi” yoki “yomon” tushunchalari bilan belgilanmaydi, lekin obyektiv ravishda mavjud. Ko'chaga chiqqanda, yomg'ir ostida qolish xavfi bor. Bu holda yomg'ir siz uchun yomon deb o'ylash, hech bo'lmaganda, asossizdir. Bu tabiatning holati. Soyabonda zaxiralash - va kamroq xavf. Aynan biznesda ham - siz o'zingizning yangi g'oyangizni amalga oshirishni boshlaysiz, shu bilan bir vaqtda siz mutlaqo muvaffaqiyatga erishishingiz shart emasligini tushunasiz, lekin davom etasiz, chunki buni bir necha marta qilgansiz.

Noto'g'ri tushuncha M2. Ba'zi xavflar juda xavfli, ular butunlay chiqarib tashlanishi kerak

Keling, ushbu bayonotni tahlil qilaylik. Sizning korxonangiz zilzilaga moyil bo'lgan hududda joylashgan, ya'ni. o'rtacha 100 yilda bir marta 6 balli zilzila bo'lishi mumkin. Ushbu zilzila sizning ishlab chiqarish korxonangizni 60% ga yaqin buzishi mumkin va bu uch oy davomida ishlab chiqarishni to'xtatadi. Ushbu mumkin bo'lgan, ammo ehtimoli bo'lmagan zilzilaning oqibatlarini butunlay chiqarib tashlashingiz kerakmi yoki yo'qmi, deb o'ylang. Axir, buning uchun juda ko'p qo'shimcha mablag' kerak bo'ladi, chunki u bilan yana shunga o'xshash zavod qurish mumkin bo'lar edi. Siz biznesni sug'urtalash mumkin deb aytasiz. Ha, albatta, lekin hamma narsa sug'urtalovchiga to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta mukofoti miqdoriga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, siz barcha mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni bartaraf etishga intilmasligingiz kerak, chunki ba'zida ushbu xavfni amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarni bartaraf etishdan ko'ra, uni yo'qotish uchun ko'proq pul sarflash talab etiladi.

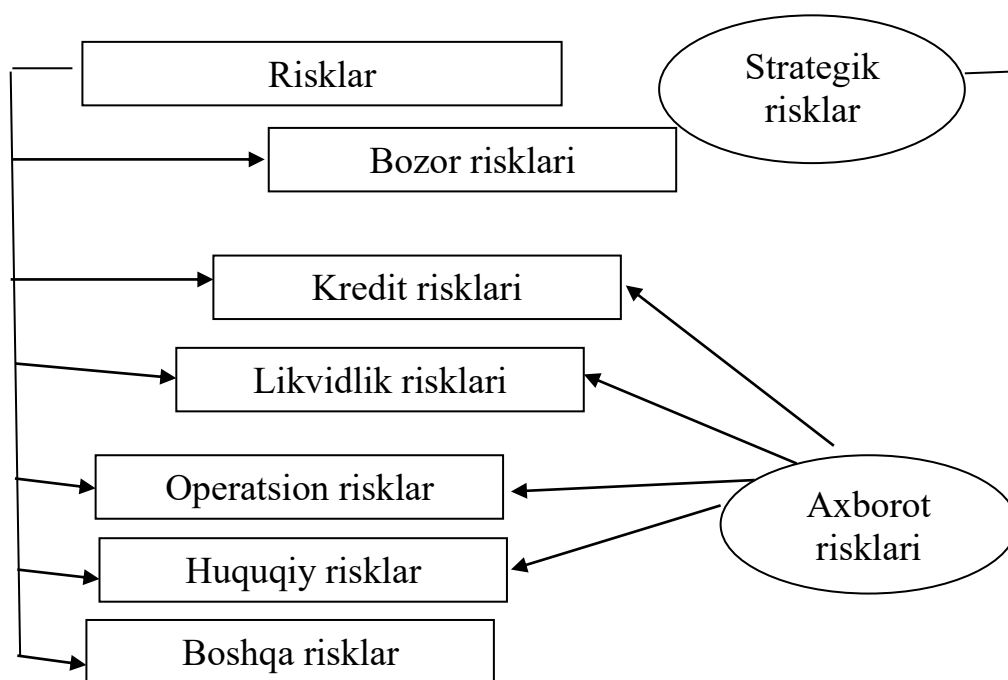
Noto'g'ri tushuncha M3. Eng xavfsiz yo'lni tanlash, har doim biror narsani qilishning eng xavfsiz usuli.

Bu – umuman aldanish emas, balki odatiy amaliyotga o'xshaydi. Ammo agar siz chuqurroq o'ylasangiz: “Xavfsiz yo'l nima?” Xavfsiz yo'lda harakatlanish strategiyasiga rioya qilgan holda, men barcha xavf-xatarlardan qochishga harakat qilaman, ya'ni, iloji boricha “men uchun zararli bo'lgan narsani qabul qilish” imkoniyatini minimallashtiraman. Shu bilan birga, men yana bir xavf borligini unutam – “foydali narsani qabul qilmaslik”. Birinchisidan qochib, ikkinchisidan qochishim muqarrar – bu mening xatarlarga bo'lgan munosabatimning natijasidir: men xatarlarni yoqtirmayman. Va men bundan muqarrar ravishda azob chekaman, chunki qo'shimcha imkoniyatlarni qo'ldan boy beraman va shu bilan yanada ko'proq xavf tug'diraman.

Xatarlarni boshqarishning asosiy vazifasi barcha mumkin bo'lgan xatarlarni hisobga olgan holda biznesni boshqarishning eng yaxshi usulini topishdir. Birinchidan, albatta, barcha xatarlarni aniqlash va o'lchash kerak. Xatarlarni tasniflash vaqti keldi. Har qanday tasniflash juda qiyin vazifadir, chunki barcha mumkin bo'lgan xususiyatlarni hisobga olish hech qachon mumkin emas. E'tibor

bering, hozirda yagona, hamma tomonidan qabul qilingan, xavf-xatar tasnifi mavjud emas. Shu sababli muallif o'z tasnifini taklif qilishni iloji bor deb hisoblaydi, bu esa qandaydir tarzda o'rtacha variantlarni hisobga oladi.

Ushbu tasnif 7-rasmda. Strategik xatarlar ushbu diagrammada asosiy xatar sifatida ko'rsatilgan. Ko'pincha strategik xatarlarning ta'siri eng katta hisoblanadi, garchi korxonalar sug'urta qilishni va an'anaviy tijorat va operatsion xatarlarni kamaytirishni afzal ko'rishadi.



**7-rasm. Kompaniya risklari turlari**

### **8.3. Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklarni baholash**

Riskni baholash har bir tadbirkorning vaziyatni idrok etishiga bevosita bog'liqdir. Risk darajasini to'g'ri tanlash tadbirkorning muvaffaqiyatga erishishi yoki muvaffaqiyatsizlikka uchrashi bilan bog'liq bo'lgan qarori bilan belgilanadi. Ba'zi tadbirkorlar, odatda, yangiliklarga haddan tashqari intilmasdan, har qanday riskdan qochib qutilishga harakat qiladilar. Boshqa bir tadbirkorlar esa, risk yuqori bo'lgan qarorlarni qabul qilish yo'lini tanlaydilar. Shu bilan birgalikda,

ular agar riskni boshqarish imkoni cheklangan bo'lsa, riskdan qochishga harakat qiladilar. Shu toifadagi tadbirkorlar mahoratlariga to'la ishonsalar, ular eng qiyin yoki murakkab holatlarda ham riskli qarorlarni qabul qiladilar. Tadbirkorning riskli qaror qabul qilishi, ko'p jihatdan, noaniqlilik sharoitida qabul qilingan shunga o'xshash qarorlarning amalga oshirilishi natijalari ta'siri tufayli shakllanadi. Agar shunga o'xshash qaror qabul qilish natijasida o'tgan davrda zarar ko'rilgan bo'lsa, tadbirkorda ehtiyotkorroq faoliyat yuritishga, aksincha, muvaffaqiyatga erishilgan bo'lsa yana risk qilishga yetaklaydi.

Tadbirkorlarning ko'pchiligi risksiz loyihalarni tanlashi tabiiy. Lekin shu bilan birga, riskka bo'lgan munosabat ko'p jihatdan tadbirkor ega bo'lgan investitsiya hajmiga bog'liqdir. Tadbirkorning investitsiyasi 100 mln. so'mga teng bo'lsa, u uchun 30 mln. so'mlik zarar juda katta qiymatdagi zarardir. Agar tadbirkor 10 mlrd. so'mlik investitsiyaga ega bo'lsa, u holda 30 mln. so'm bilan risk qilish mumkin. Ko'rinib turibdiki, tadbirkorlar risk darajasi belgilashda kutilayotgan zararining qiymati bilan aniqlaydilar va risk muayyan qiymat chegarasidan o'tgunga qadar qo'rqmasdan risk qiladilar.

Qarorlarning muqobil variantlarini baholash jarayonida tadbirkor bo'lishi mumkin bo'lgan moliyaviy natijalarning istiqbolini belgilashi lozim. Lekin bu yerda quyidagi savollarning tug'ilishi tabiiy: Qanday sharoitlarda bunday tahlil amalga oshiriladi? Aniqlilik sharoitidami? Riskli sharoitdami? Noaniqlilikdami? Va qanday qarorlar qabul qilinadi?

Shuni ta'kidlash lozimki, agar tadbirkor har bir muqobil variant qarorlarining natijalarini aniq bilsa, qaror aniqlilik tartibida qabul qilingan hisoblanadi. Misol tariqasida bunga depozit sertifikatlari va davlat obligatsiyalariga qo'yilgan investitsiyalarni ko'rsatish mumkin. Chunki bunday hollarda qo'yilgan mablag'larga yillik, masalan, 80 foiz daromad olinishi oldindan ma'lum bo'ladi.

Riskli sharoitda qabul qilingan qarorlarga har bir olinishi mumkin bo'lgan natijalarning ehtimoli ma'lum bo'lgan qarorlar kiradi. Bu holda ehtimollik ma'lum voqeliklar sodir bo'lishi imkoniyatining darajasi sifatida aniqlanadi va u "0" dan "1" gacha o'lchanadi. Hamma muqobillar ehtimollarining yig'indisi "1" ga teng bo'lishi kerak.

Agar sodir bo'lishi lozim bo'lgan natijalar ehtimolini baholashning imkoniyati bo'lmasa, qaror noaniqlilik sharoitida qabul qilingan sanaladi. Masalan, shunday bo'lishi mumkinki, hisobga olinishi lozim bo'lgan omillar shunchalik murakkab va yangi bo'lib, ular to'g'risida yetarli darajada ma'lumotlar bo'lmasligi yoki ular haddan ziyod qimmat bo'lishi mumkin. Bunday holda u yoki bu natijaning ehtimolini yetarli darajadagi haqqoniylik bilan oldindan aytib berishning imkoni bo'lmay qoladi. Tez-tez o'zgarib turuvchi holatlardan qabul qilinadigan ko'pgina qarorlar uchun ham xuddi shunaqangi noaniqlilik xarakterlidir. Hozirgi kunda bu narsani har bir ish bilarmon o'zining faoliyati davomida har qadamda sezib turibdi.

Dastlab shuni ta'kidlash lozimki, riskni tahlil etish uning manbalari va sabablarini anglashdan boshlanadi. Shu o'rinda, qaysi manbalar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini aniqlash va ularga nisbatan tahlilni mujassamlashtirish muhim ekanligini alohida ta'kidlash zarur. Shunday qilib, korxonalar faoliyatini uzoq muddatli rejalashtirishda tashqi risklarni tahlil qilishga, xususan, raqobatlik ustunligini yo'qotib qo'ymaslikka harakat qiladilar. Bozor iqtisodiyotida barcha iqtisodiy subyektlar faoliyati raqobatlik tamoyiliga asoslanadi. Dunyo mamlakatlarida raqobat muhiti davlat tomonidan tartibga solinadi va bu milliy iqtisodiyot resurslarini optimal foydalanish imkonini beradi. Shuni ham qayd etish kerakki, raqobat muhitida faoliyati samarasiz bo'lgan korxonalar bozordan chiqib ketishga majbur bo'ladilar.

Xulosa tariqasida ta'kidlash mumkinki, tadbirkorlik qarori bu boshqaruv asosidir. Unga ko'ra, tadbirkor bir qancha imkoniyatdan eng maqbulini tanlaydi. Risk ikki qarama-qarshi bo'lgan manfiy va musbat natijalarning nisbati bilan aniqlanib, korxonalar faoliyatini batafsil tahlil qilish asosida oqilona ishlab chiqarish va moliyaviy siyosat bir tomondan noqulay holatlar ehtimolini kamaytirsa, ikkinchi tomondan, bunday holatlarning salbiy oqibatlarini kamaytiradi. Tadbirkor tomonidan qabul qilingan qaror korxonalar faoliyati muvaffaqiyatining garovidir, chunki u riskni sezilarli darajada kamaytiradi va oxir oqibatda yuqori natijaga erishish imkonini beradi. Faoliyat davomida tadbirkorlar turli xil xatarlarga duch kelishadi, ular jihatidan farq qiladi kelib chiqish vaqti va joyi, yig'indisi ta'sir

qiluvchi tashqi va ichki omillar ularning kattaligi va natijada, ularning usullariga ko‘ra tahlil va hisobga olish usullari.

Xatarlarni boshqarishni tashkil etish samaradorligi ilmiy ishlab chiqilgan tasniflash tizimiga muvofiq xavfni to‘g‘ri aniqlash bilan belgilanadi. Bunday tizim kerak xatarlarning toifalari, guruhlari, turlari, kichik turlari va turlarini o‘z ichiga oladi va tegishli usullar va boshqarish usullarini samarali qo‘llash uchun zarur shartlarni yaratadi.

Har xil omillar, ham tashqi, ham ichki, iqtisodiy inqiroz ta‘siri ostida davlatga turlicha ta‘sir ko‘rsatadi. Va bu tadbirkorlik tavakkalchiligining barcha turlariga taalluqlidir, bu ularning munosabatlarining tabiati bilan bog‘liq. Shu sababli, mohirlik bilan boshqarish va xatarlarni minimallashtirish (sug‘urta qilish) muammosi o‘ziga xos xususiyatga ega barcha biznes tuzilmalari uchun mutlaq qiymat. Shuni ta‘kidlash kerakki, risklarni boshqarish ko‘p qirraliligi nazarda tutiladi biznesning barcha sohalarini va tortishuvlarni qamrovli qamrab olish tizim boshqaruvini amalga oshirish.

Normativ usullarni, shuningdek, olimlarning muammoga bo‘lgan turli xil yondashuvlarini tahlil qilib xatarlarni aniqlash, xulosa qilish kerak, qonunchilikda qo‘llanilishi kerak bo‘lgan xatarlarni hisoblash mexanizmlariga qaramay, har qanday korxonani amalga oshirishi kerak. Umumiy xavfni baholash bo‘yicha o‘zingizning metodologiyangizni ishlab chiqing. Bu ham haqiqat bilan bog‘liq tartibga soluvchi ko‘rsatmalar aniqlamagan tashqi xatarlar umumiy xatarning ajralmas qismi sifatida va umuman olganda uni juda yuqori darajaga yetkazadi ishonchli bo‘lmagan xavf bo‘yicha garov baholash, xususan, risklarni hisobga olgan holda jami aktivlarni hisoblash metodologiyasi, deyarli barcha faol tijorat operatsiyalarini, masalan, kreditlar va investitsiyalarni yuqori xavfli (risk – 100%) deb baholaydi. Bunday baholash xatarlarni aniq belgilamaydi va korxonani imkoniyatlarini ham. Bundan tashqari, u risklarni boshqarish tizimi ko‘rib chiqiladigan konseptual yondashuv bilan bog‘liq.

Umumiy hisobda tadbirkorlik xatarlari tashqi va ichki xatarlar va to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqaruv tizimiga bog‘liq, birlashish jarayonida barcha bo‘linmalarining analitik faoliyati (kumulyativ xavf emas butun harakatlarni birlashtirmaslik kerakligini aniqlang korxonaning tashkiliy tizimi).



Ya'ni, tadbirkorlik xatarlari tizimini boshqarish quyidagi tamoyillar asosida asoslanishi kerak:

- kiruvchi tizimning aniqlanishi ichki va tashqi xatarlar;
- asosiy hisob-kitoblarni amalga oshirish imkoniyati uchun barcha asosiy ko'rsatkichlarning ishonchliligi;
- bosqichma-bosqich va ketma-ketlik asosida tashkilotda xatarlarni boshqarish tizimini ishlab chiqish;
- biznes risklarini boshqarish siyosatining belgilangan strategik maqsad va vazifalarga muvofiqligi korxonaning investitsiya siyosati;
- izchillik va barqarorlik barcha tarkibiy bo'linmalar faoliyati xatarlarni aniqlash jarayonida korxonalar va ularni boshqarish;
- barcha magistrallarning mavjudligi umumiy xavfni aniqlash uchun omillar.

Toifani belgilovchi asosiy omillar, "tizimli xatarlarni boshqarish yondashuvi", quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

1) uslubiy asosning mavjudligi, ichki va tashqi xatarlarning ta'riflarini hisobga olish, tashkilot va umumiy xavf tartibga solinadigan va mustaqil ravishda korxonadan tomonidan ishlab chiqilgan metodologiyalar va ko'rsatkichlar mavjudligi;

2) analitik tizimlarning mavjudligi, matematik va ekspluatatsion omillar (dasturiy mahsulotlar) va sifat parametrlarini birlashtirish asosida shakllangan ekspert tabiati;

3) ishlarni samarali muvofiqlashtirish, tartibga solish va operatsion bo'limlar, korxonalar va operativ almashinuv, to'liq va risklarni boshqarish jarayonida ishonchli ma'lumotlar;

4) xodimlar o'rtasidagi samarali, o'zaro ta'sir uchun asos yaratadigan jamoada qulay ijtimoiy-psixologik iqlim;

5) xodimlarning yetarlicha yuqori malakasi va kasbiy mahorat darajasi;

6) boshlang'ich ko'rsatkichlarni aniqlashdan tizimni shakllantirishgacha bo'lgan davrda xatarlarni boshqarish bosqichlarini amalga oshirish ketma-ketligi, sug'urta va nazorat;

7) minimallashtirish usullaridan foydalanish xatarlari, iloji bo'lsa, boshqaruvning barcha bosqichlarida, shuning uchun turli xil usullarni turli bosqichlarda birlashtirishga tizimli yondashuv siyosatini amalga oshirish (masalan, aniqlash, tahlil qilish va bosqichlarida diversifikatsiya qilish usuli) tavakkalchilikni sug'urtalash;

8) tizimga korxonaning investitsiya siyosati va siyosatining maqsadlarini kiritish xatarlarni boshqarish, shuningdek, ichki va xatarlarni sug'urtalashning tashqi siyosati.

Shunday qilib, kumulyativ mexanizm prinsiplar va determinantlarni amalga oshirish tadbirkorlik xatarlari tizimi bo'ladi. Menejment tizimini joriy etishga hissa qo'shish, shakllantirish jarayoni uchun ham, risklarni samarali boshqarish jarayoni uchun ham muhimdir. Xatarlarni boshqarish bo'yicha tizimli yondashuv, aytib o'tilganidek, muhim tarkibiy qismlarning umumiyligini hisobga olib tadbirkorlik faoliyatining tashqi va ichki muhiti, shu jumladan, atrof-muhitning ko'p mezonli tabiatini taxmin qiladi.

Asosiy elementlarni aniqlash tashkilot faoliyatining tashqi va ichki muhitiga bevosita bog'liqdir. Shu munosabat bilan shuni ta'kidlash kerakki, faqat tashkilotni tashqi va ichki muhit bilan bog'laydigan axborot oqimlarini birlashtirish orqali kiruvchi ma'lumotlarning ishonchliligi va muntazamligi, risklarni boshqarish samaradorligini ta'minlash mumkin; bu sizga ko'rsatkichlar tizimini yaratishga, investitsiya faoliyatini va umumiy moliyaviy holatini sifat jihatidan yaxshilashga imkon beradi. Shunday qilib, mavjud tarkibiy munosabatlar sinergetikani qo'llashga imkon beradi, imkon beradigan usullar va protseduralar xatarlarni boshqarish tizimini joriy etish samaradorligini oshiradi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda biz tadbirkorlikning risk tizimini shakllantirishga konseptual yondashuvni shakllantirishimiz mumkin va uni o'zaro bog'liq bo'lgan xavf omillarini optimallashtirish to'plami sifatida aniqlash har qanday tashkiliy tuzilishga ega korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining tashqi va ichki muhiti, sanoat va biznes jarayonini amalga oshirish nuqtai nazaridan boshqariladigan faoliyat sohasi va xatarlarni boshqarish elementlari to'plami bo'ladi. Xatarlar tizimini optimallashtirishni modellashtirish metodologiyasi turli sanoat korxonalar uchun universal deb belgilanishi mumkin va faoliyat sohalari, ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar yo'nalishi, shu bilan birga uning doirasida tavsiya etilgan xavf omillari hajmini pasaytirish jarayoni risklarni baholash texnologiyasini sezilarli darajada soddalashtirishga imkon beradi.

Tavakkalchilik tizimini tizimli optimallashtirish bo'yicha tavsiya etilgan metodologiya batafsil tavsiflanishi kerak. Yakuniy mahsulotni

optimallashtirish strategik pozitsiyani baholash uchun universal model obykti bo‘lib xizmat qiladigan, xatarlarni boshqarish bo‘yicha tizimli yondashuv doirasida tashkil etilgan, cheklangan miqdordagi xatarlar bo‘ladi.

### **Asosiy tayanch tushunchalar:**

Strategiya, baho, ishlab chiqarish riski, tijorat riski, moliyaviy risk, soliq, konyunktura, tadbirkor, qaror, investitsiya, biznes, menejer, texnika, marketolog, firma, kompaniya.

### **Takrorlash uchun savollar:**

1. Bozor iqtisodiyotida risklar nechiga bo‘linadi?
2. Risksiz biznes bo‘ladimi?
3. Risk so‘zi nima ma‘noni anglatadi?
4. V.Kuznetsov risk haqida nima degan?
5. V.Cherkasov nima degan?
6. Tijorat riski nima?
7. Moliyaviy risk nima?
8. Moliyaviy risk nima bilan o‘lchanadi?
9. Riskni tahlil etish nimadan boshlanadi?
10. Iqtisodiy subyektlar deb nimaga aytiladi?

## **IX BOB. INVESTITSION LOYIHALARDA RISKLAR TAHLILI**

### **9.1. Investitsiya loyihalaridagi risklarni baholash xususiyatlari**

Investitsiya faoliyati yuqori darajadagi noaniqlik bilan tavsiflanadi, bu, asosan, loyihalar va dasturlarning uzoq davomiyligi, ushbu loyihalarning yakuniy natijalarini belgilaydigan ko'p sonli omillarning mavjudligi, vaqt o'tishi bilan natijalarning o'zgaruvchanligi, qisman qaytarilmaslik bilan tavsiflanadi. Natijada, xo'jalik yurituvchi subyektlarning aksariyati investitsiya faoliyatini amalga oshirish jarayonida doimo salbiy risklarga duch kelishadi. Shu munosabat bilan potensial investorlar mablag'larni qaytarish va foyda olishning haqiqiy istiqbollari to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishlari uchun investitsiya risklarini samarali tahlil qilish va baholash zaruriyati tug'iladi. Nazariy tadqiqotlar investitsiya loyihalari riskini baholashning ko'plab usullari va ko'rsatkichlarini ajratib ko'rsatishga imkon beradi, ammo bugungi sharoitda inqirozdan keyingi omillar (kutilmagan inflyatsiya) ta'sirini hisobga olgan holda baholash jarayonini takomillashtirish zarur.

#### **Nazariy tadqiqotlar sharhi**

Investitsiya riskini tahlil qilish va baholash muammolari bilan ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar shug'ullanishgan. Investitsiya loyihalari riski va rentabelligining optimal nisbati F. Nayt, G. Markovits kabi mualliflarning asarlarida o'rganilgan. Riskologiya bo'yicha savollar Sharp Aleksandr, J. Beyli, V. Vitlinsky, G. Velikoivanenko, A. Martinez, A. Yastremskiy tomonidan yoritilgan. V. Shevchuk, P. Rogozhin, A. Goyko, S. Shumilinning asarlari investitsiyalarni rejalashtirish riskini minimallashtirish muammolariga bag'ishlangan. Biroq, investitsiyalar nazariyasining chuqur rivojlanishiga qaramay, investitsiya risklarini to'g'ri baholash bilan bog'liq ko'plab savollar hal qilinmagan. Bularga risklarni baholash usullarini tanlash, ularni tashkiliy va iqtisodiy

asoslash, investitsiyalar uchun risklarni boshqarish tizimini ishlab chiqish kiradi. Ushbu fakt kosmik va vaqtdagi investitsiya loyihalarining risklarni boshqarish bo'yicha keyingi nazariy, uslubiy va amaliy tadqiqotlar zarurligini belgilaydi.

Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilganlarni hisobga olgan holda, o'quv qo'llanmaning maqsadi investitsiya loyihalarining riskini baholash xususiyatlarini aniqlash va uni takomillashtirish va olingan natijalarning ishonchliligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

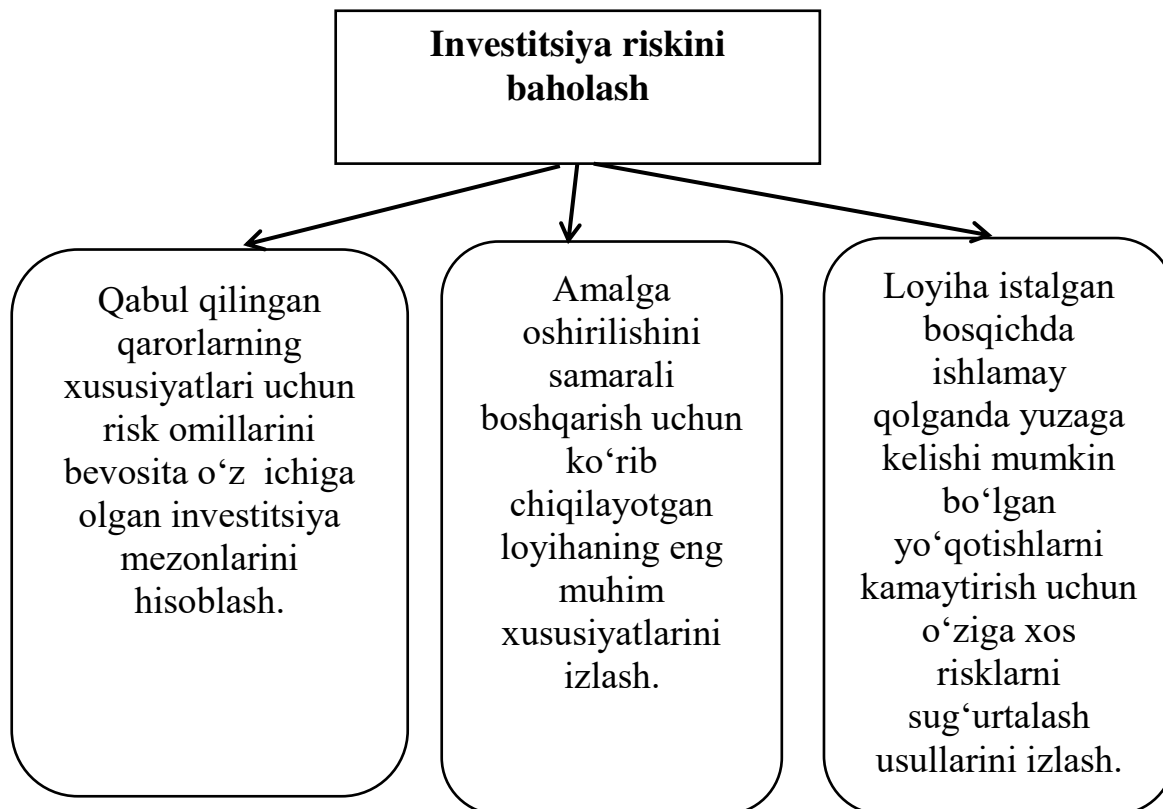
Risk investitsiya loyihasining asosiy qismi - bu investitsiya loyihasining har bir ishtirokchisi uchun ham miqdoriy ham sifat jihatidan individual bo'lgan risklar majmuasi shaklida o'zini namoyon qiladigan omillar tizimi. Investitsiya loyihasi risklari tizimini quyidagicha ifodalash mumkin:;

$$R_m = \begin{bmatrix} R_{11} & R_{12} & R_{13} & \dots & R_{1n} \\ R_{21} & R_{22} & R_{23} & \dots & R_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & & \\ R_{m1} & R_{m2} & R_{m3} & \dots & R_{mn} \end{bmatrix}$$

Bu yerda: n – investitsiya loyihasining mumkin bo'lgan xatarlari soni; m – loyiha ishtirokchilarining soni.

Noaniqlik darajasi va risk darajasi biznes g'oyasi paydo bo'lgan paytdan boshlab loyiha tugaguniga qadar o'zgarib turadi. Shu sababli, loyiha faoliyati riskini tahlil qilish nafaqat o'rganish boshlanishida, balki hayot siklining barcha bosqichlarida ham amalga oshirilishi kerak. Har qanday investitsiya loyihasining riskini baholash uchta o'zaro bog'liq vazifalarning yechimini ta'minlashi kerak (1-rasm). Investitsiya loyihalari tahlikasi va riskini baholash muammolari bo'yicha nashrlarni sarhisob qilishda biz riskni baholashning asosiy bosqichlarini aniqlay olamiz, ya'ni, riskni sifatli baholash, riskni miqdoriy baholash, noaniqlik sharoitida investitsiya loyihasining moliyaviy maqsadga muvofiqligi va samaradorligini

baholash, riskni kamaytirish bo'yicha choralarni ishlab chiqish va amalga oshirish.



Ushbu bosqichlarning har birida tadqiqotlarni olib borishda olingan natijalarning ishonchliligini oshirish uchun turli xil yondashuv va usullardan foydalanish kerak. Dastlabki ikki bosqich eng qiyin ammo riskni sifat jihatidan baholash juda katta qiziqish uyg'otadi, chunki u eng kam rasmiylashtirilib, subyektivlikning sezilarli qismida farq qiladi va tizimlashtirish qiyin. Investitsiya loyihalari riskini sifatli baholash uchun ko'pincha ekspert baholash usuli qo'llaniladi. Ularning asosida risk darajasi aniqlanadi, bu riskning loyihaga ta'sirini aks ettiradi va risk ehtimoli va uning ta'sir darajasi mahsuli sifatida baholanadi:

$$R = PL$$

Bu yerda: R – xavf darajasi; P – yuzaga kelish ehtimoli; L – ta'sir darajasi.

Shu bilan birga, reyting jarayonida risk ehtimoli va uning ta'siri darajasini baholashdan tashqari, loyiha riskining ichki o'zaro ta'siriga ham e'tibor qaratish lozim. Shunday qilib, bitta riskni amalga oshirish ehtimoli yoki hatto boshqasining paydo bo'lishi uchun to'g'ridan-to'g'ri sababni oshirishga turtki bo'lishi mumkinligi aniq. Investitsiya loyihalarini ko'rib chiqishda, ta'sir o'tkazish obyektlari o'rtasidagi yaqin munosabatlar tufayli ushbu masala alohida e'tiborga loyiqdir. Bunday holda biz boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida iqtisodiy tizimlar elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish sohasida ancha vaqtdan beri muvaffaqiyatli qo'llanib kelinayotgan kognitiv modellashtirish usullaridan foydalanishni taklif qilamiz. Investitsiya loyihalari riskini tahlil qilish va baholash bosqichida kognitiv (idrok, sun'iy intellekt) modellardan foydalanish muammoli vaziyatlarni yaxshiroq tushunishga, ziddiyatlarni aniqlashga va to'g'ri natijalarga erishishga yordam beradi.

Investitsion loyihaning risklari o'rtasidagi munosabatlarning tuzilishini tushunish va tahlil qilish uchun risklarning sababiy munosabatlarining tarkibiy diagrammasini tuzish kerak. Investitsiya risklarini baholash uchun kognitiv modellashtirish jarayoni, quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olishi kerak.

Birinchi bosqich. O'zaro bog'liqligi tekshirilishi kerak bo'lgan risklar ro'yxatini belgilash kerak. Bunday holda shuni ta'kidlash kerakki, barcha mavjud loyihaviy risklar, ularning paydo bo'lishi ehtimoli va ta'sir darajasidan qat'i nazar, alohida e'tiborga loyiqdir.

Ikkinchi bosqich. Ko'rib chiqilayotgan risklar o'rtasidagi barcha mumkin bo'lgan aloqalarni aniqlash lozim. Bunday vaziyatda risklarning o'zi kognitiv xaritani tuzishda cho'qqilar (omillar), bog'lanishlar esa yoy vazifasini bajaradi.

Uchinchi bosqich. To'liq kognitiv modelni yaratish uchun, shuningdek, ta'sirning mohiyatini, kuchini va risklar o'rtasidagi munosabatni aniqlash kerak.

## 9.2. Investitsiya loyihalarining risklarni baholash va hisobga olish usullari

Investitsiya risklarini baholash investitsiya qarorlarini qabul qilishning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi, chunki risklar nafaqat yangi loyihaning, balki butun biznesning rentabelligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu turdagi baholash boshqa muammoni hal qilish uchun mo'ljallangan risklar to'g'risida tushunchaga ega bo'lib, ularni qanday qilib samarali boshqarishni o'rganish mumkin. Investitsiya riski investitsiya loyhasidan olinadigan daromadlarning yo'qligi yoki ularning sezilarli darajada pasayishida ifodalangan rejalashtirilgan samaradorlik ko'rsatkichlarining yomonlashuv ehtimolini anglatadi. Agar riskni baholashda raqamli ko'rsatkichlar haqida gapiradigan bo'lsak, unda ko'pincha quyidagilar baholanadi: ichki rentabellik darajasi, sof joriy qiymat va qoplash muddati.

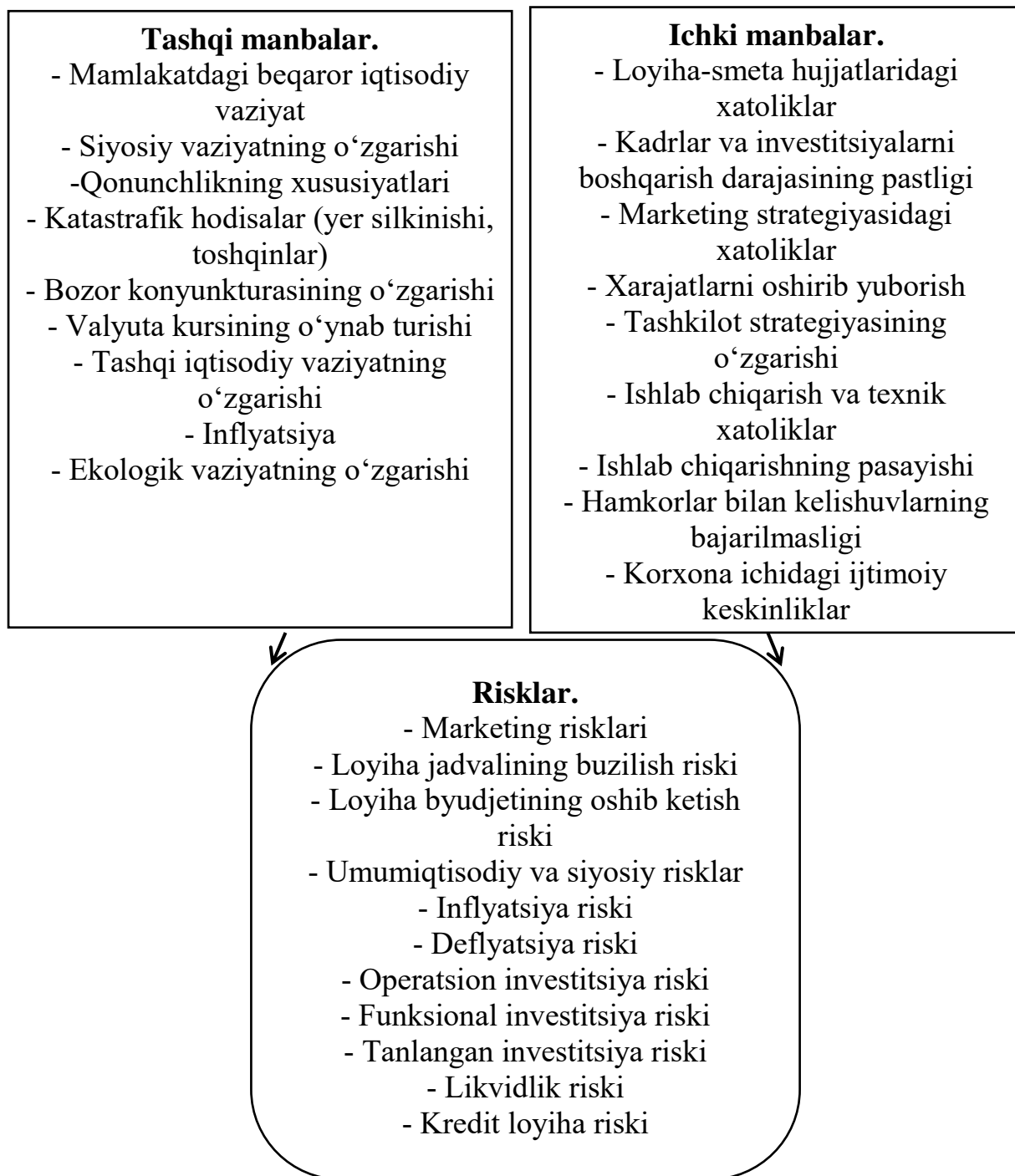
### Investitsiya risklari turlari

Sarmoyaviy risklar juda ko'p va ularning qat'iy tasnifi mavjud emas, ammo ko'plab loyihalar uchun eng keng tarqalgan risk turlari aniqlanishi mumkin. Quyidagi diagrammada investitsiya risklarining asosiy turlari va ularning manbalari ko'rsatilgan.

Investitsiya risklarini baholashda ular quyidagi darajalar bo'yicha tasniflanadi:

- **halokatli** (moliyaviy bankrotlik, qaytarib bo'lmaydigan zarar, loyihani tugatish);
- **tanqidiy** (moliyaviy beqarorlik, davriy zararlar koeffitsiyenti, rentabellikning yo'qolishi);
- **maqbul** (moliyaviy turg'unlik, minimal rentabellik);
- **o'rtacha** (raqobatdoshlikning pasayishi, rentabellikning davriy yo'qotilishi);
- **minimal** (uchuvchan hosil).





### **Investitsiya riskini baholash usullari**

Investitsiya riski omillarini baholash uchun loyihani amalga oshirish shartlari to'g'risidagi barcha mavjud ma'lumotlar ishlatiladi. Bunday holda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- miqdoriy riskni baholash,

- riskni sifatli baholash.

Sifatli baholashning maqsadi – mumkin bo‘lmagan noaniqliklarni aniqlash va ularni keltirib chiqaradigan sabablarni tahlil qilish. Buning uchun ko‘pincha maxsus mantiqiy xaritalardan foydalaniladi, ular loyihaning mumkin bo‘lgan risklarini aniqlashga yordam beradigan savollar ro‘yxatidir. Aniqlangan investitsiya risklari ahamiyat darajasi va kutilayotgan zararlar darajasiga qarab saralanadi. Keyinchalik eng xavfli risklar miqdoriy tahlil qilinadi.

Investitsiya riskini sifatli baholash quyidagi usullar bilan amalga oshiriladi:

1. Riskning har bir turi bo‘yicha ekspert baholarini yig‘ish va tahlil qilishdan iborat. Ushbu baholash usulining kichik turi Delfi usuli bo‘lib, u mutaxassislarning birgalikdagi muhokamalarini taqiqlaydi – faqat mutaxassislarning individual fikrlari hisobga olinadi.

2. Mumkin bo‘lgan riskli joylarni aniqlashga yo‘naltirilgan xarajatlarning dolzarbligini tahlil qilish. Ushbu usul loyihaning narxini oshirib yuborish sabablari bo‘lishi mumkin deb taxmin qiladi:

- loyihaning umumiy qiymatini (yoki uning alohida bosqichlari va tarkibiy qismlarini) dastlabki baholash;

- kutilmagan holatlar;

- real mahsuldorlik va uning rejalashtirilgan qiymati o‘rtasidagi farq;

- inflyatsiya, qonunchilikdagi o‘zgarishlar va boshqa tashqi va ichki sabablar.

3. Analogiyalar - ushbu baholash usuli shu kabi loyihalar riskini tahlil qilish va ularning asosida joriy loyiha uchun risk qiymatlarini hisoblashdan iborat.

Analogiya usuli, odatda, boshqa baholash usullaridan foydalanib bo‘lmaydigan hollarda qo‘llaniladi. Investitsiya loyihasi risklarini miqdoriy baholash asosiy risk omillari uning samaradorligi ko‘rsatkichlariga qanchalik ta’sir qilishi mumkinligini tushunishga imkon beradi. Miqdoriy tahlil quyidagi usullar bilan amalga oshiriladi:

1. Loyiha barqarorligining maksimal darajasi, ishlab chiqarish hajmi aniqlanganda, uni sotishdan tushadigan mablag‘ ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdoriga teng. Ya’ni “zararsizlanish nuqtasi” aniqlanadi. Bu usul ko‘pincha korxonalar yaratishda yoki uni

modernizatsiya qilishda, yangi turdagi mahsulotlarni joriy etishda qo'llaniladi.

2. Dastlabki ma'lumotlarning turli xil o'zgarishlari uchun ishlash ko'rsatkichlari hisoblanadigan loyihaning sezgirligi.

3. Loyihani ishlab chiqish ssenariylari loyihaning eng muhim parametrlari bir vaqtning o'zida o'zgarishini uning ishlash ko'rsatkichlariga ta'sirini tahlil qilishdan iborat. Asosan, quyidagi ssenariylar ko'rib chiqiladi: optimistik, pessimistik va eng ehtimolli.

4. Risklarni modellashtirish (Monte-Karlo usuli deb ataladi). Bunday hisob-kitoblar juda zahmatli va ko'pincha valyuta qiymatlari va foiz stavkalari riskini aniqlash uchun ishlatiladi.

5. Soddalashtirilgan, Rossiya Federatsiyasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan taklif qilingan va hisob-kitoblarga tuzatish normativ koeffitsiyentlarini kiritishdan iborat.

### **9.3. Investitsiya loyihalaridagi risklarni tahlil qilish**

Loyiha riski, odatda, loyihaning yakuniy ko'rsatkichlari noaniqlik ta'sirida yuzaga keladigan yomonlashuv deb tushuniladi. Miqdoriy jihatdan risk, odatda, loyihaning raqamli ko'rsatkichlari o'zgarishi sifatida aniqlanadi: sof joriy qiymat, rentabellikning ichki darajasi va qaytarilish davri. Ayni paytda korxonaning loyihaviy risklari bo'yicha yagona tasnif mavjud emas. Shu bilan birga, deyarli barcha loyihalarga xos bo'lgan quyidagi asosiy risklarni ajratish mumkin: marketing riski, loyiha jadvaliga mos kelmaslik riski, loyiha byudjetidan oshib ketish riski, shuningdek, umumiy iqtisodiy riskl

#### **Loyiha riskining asosiy turlari**

##### **Marketing riski**

Marketing riski – bu sotish hajmi yoki mahsulot narxining pasayishi natijasida foydaning yetishmasligi riskidir. Ushbu risk ko'pgina investitsiya loyihalari uchun eng muhimlardan biri hisoblanadi. Uning paydo bo'lishining sababi yangi mahsulotni bozor tomonidan rad etilishi yoki kelajakdagi savdo hajmining haddan tashqari optimistik baholanishi bo'lishi mumkin. Marketing strategiyasini rejalashtirishdagi xatolar, asosan, bozor ehtiyojlarini

yetarli darajada o'rganmaslik tufayli yuzaga keladi: mahsulotni noto'g'ri joylashishi, bozor raqobatbardoshligini noto'g'ri baholash yoki noto'g'ri narxlash. Shuningdek, targ'ibot siyosatidagi xatolar, masalan, targ'ibotning noto'g'ri usulini tanlash, targ'ibot byudjetining yetarli emasligi va boshqalar riskga olib kelishi mumkin.

Sotish hajmining o'sish sur'atlariga tashqi omillar ham ta'sir qilishi mumkin. Masalan, kompaniyaning o'z do'konlarining bir qismi bu holda yangi savdo markazlarida ochilmoqda, mos ravishda ulardagi savdo hajmi ushbu markazlarning "reklama" darajasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun riskni kamaytirish uchun lizing shartnomasida sifat parametrlarini belgilash zarur. Shunday qilib, ijaraga berish stavkasi savdo markazi tomonidan chakana savdo maydonchasini ishga tushirish jadvalining bajarilishi, xaridorlarni savdo nuqtasiga yetkazib berishni ta'minlash, avto turargohlarni o'z vaqtida qurish, ko'ngilochar markazlarni ishga tushirish va boshqalarga bog'liq bo'lishi mumkin.

### **Jadvalga rioya qilmaslik va loyiha byudjetidan oshib ketish riski**

Bunday risklarning sabablari obyektiv bo'lishi mumkin (masalan, uskunalarni bojxona rasmiylashtiruvi paytida bojxona qonunchiligidagi o'zgarishlar va natijada yukning kechikishi) va subyektiv (masalan, loyihani amalga oshirish bo'yicha ishlarning yetarli darajada o'rganilmaganligi va nomuvofiqligi). Loyiha jadvaliga rioya qilmaslik riski to'g'ridan-to'g'ri va yo'qolgan daromad tufayli qoplanish muddatini ko'payishiga olib keladi. Bizning holatlarimizda, bu risk juda yaxshi bo'ladi: agar kompaniyada yangi mahsulotni sotish qishki eng yuqori cho'qqisi tugashidan oldin sotishga ulgurilmasa, bu katta yo'qotishlarga olib keladi. Xuddi shunday, byudjetdan oshib ketish riski loyihaning umumiy ishlashiga ta'sir qiladi.

### **Loyihaning haqiqiy muddati va byudjetini aniqlash**

Loyiha davri va byudjetini aniqroq baholash uchun XX asrning 60-yillarida AQSH dengiz kuchlari va NASA tomonidan ishlab chiqilgan PERT tahlil qilish usuli (dasturlarni baholash va ko'rib chiqish texnikasi) mavjud. Polaris ballistik raketasini qurish vaqti.

Texnika samarali ekanligini isbotladi va keyinchalik nafaqat vaqtni, balki loyihaning resurslarini ham baholash uchun foydalanildi. Hozirgi vaqtda PERT tahlili eng ommabop va oddiy usullardan biri hisoblanadi. Ushbu usulning ma'nosi shundan iboratki, loyihani tayyorlashda, amalga oshirish davrining uchta bahosi (loyiha qiymati) belgilanadi – optimistik, pessimistik va eng ehtimoliy. Keyin kutilgan qiymatlar quyidagi formula yordamida hisoblanadi:  $\text{Kutilayotgan vaqt (xarajat)} = (\text{Optimistik vaqt (xarajat)} + 4 \times \text{ehtimol, vaqt (xarajat)} + \text{Pessimistik vaqt (xarajat)})$ : 6. 4 va 6 koeffitsiyentlar empirik ko'plab loyihalarning statistik ma'lumotlaridan olingan. Hisoblash natijasi kelajakda loyihaning qolgan ko'rsatkichlarini olish uchun asos sifatida ishlatiladi. Shunga qaramay, shuni ta'kidlash kerakki, PERT tahlil sxemasi faqat uchta taxminning qiymatlarini asoslay olsagina samarali bo'ladi.

Agar ish tashqi pudratchilar tomonidan bajarilgan bo'lsa, unda ushbu risklarni minimallashtirish usuli sifatida shartnomada maxsus shartlar bo'yicha muzokaralar olib borilishi mumkin. Shunday qilib, bizning misolimizda, loyihani tayyorlashda tashqi pudratchi tomonidan amalga oshiriladigan binolarni qurish va jihozlarni o'rnatish bo'yicha ishlar rejalashtirilgan. Ushbu ishlarning davomiyligi uch oy, qiymati 500 ming AQSH dollarini tashkil qilishi kerak. Ish tugagandan so'ng, kompaniya zanjirlar ishlab chiqarishdan 120 ming dollar miqdorida qo'shimcha daromad olishni rejalashtirmoqda. AQSHda oylik rentabellik 25%. Agar yetkazib beruvchining aybi bilan ta'mirlash va o'rnatish muddati, masalan, bir oyga ko'paysa, u holda kompaniya \$ 30,000 ( $1 \times 120 \times 25\%$ ) miqdorida kamroq foyda oladi. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun, shartnomada pudratchining aybi bilan bir oyga kechiktirilganligi uchun shartnoma qiymatining 6% miqdorida sanksiyalar belgilangan, ya'ni, 30 ming AQSH dollari ( $500 \text{ ming} \times 6\%$ ). Shunday qilib, sanksiya miqdori mumkin bo'lgan zararga teng.

Loyihani faqat o'zimiz amalga oshirayotganda, risklarni minimallashtirish ancha qiyin, zararlar hajmi esa ko'payishi mumkin. Bizning misolimizda, uskunani o'zimiz o'rnatganimizda, bir oyga kechiktirilgan taqdirda, foyda yo'qotishi ham 30 000 AQSH dollarini tashkil qiladi. Biroq, siz ushbu oy davomida ishchilarning qo'shimcha mehnat xarajatlarini hisobga olishingiz kerak. Bunday xarajatlar bizning misolimizda 7000 AQSH dollarini tashkil etadi deb taxmin

qilaylik. Shunday qilib, kompaniyaning umumiy zarari 37 ming AQSH dollariga teng bo‘ladi va loyihaning qoplash muddati 1,2,3 oyga ko‘payadi (1 oy + 7 ming AQSH dollari: (120 ming x 25%)). Shuning uchun, bu holda, ishning davomiyligi va narxini aniqroq baholash, shuningdek loyihani amalga oshirish jarayonini samarali boshqarish va uni doimiy nazorat qilish talab etiladi.

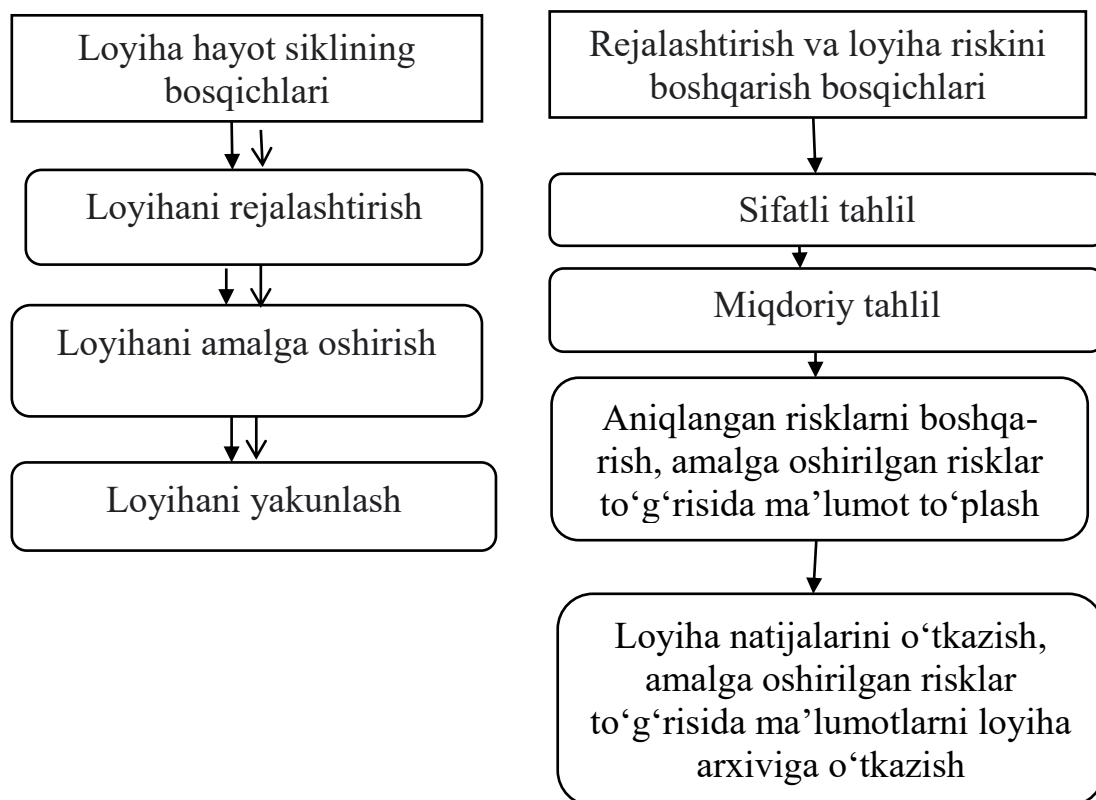
### **Umumiqtisodiy risklar**

Umumiqtisodiy risklarga korxonaga nisbatan tashqi omillar bilan bog‘liq bo‘lgan risklar kiradi, masalan, valyuta kurslari va foiz stavkalarining o‘zgarishi, inflyatsiyaning kuchayishi yoki zaiflashishi. Ushbu risklarga, shuningdek, mamlakatda iqtisodiyotning umumiy rivojlanishi va bozorga yangi o‘yinchilar kirib kelish riski tufayli sohada raqobatning kuchayishi riski ham kirishi mumkin. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu turdagi risk alohida loyihalar uchun ham, umuman kompaniya uchun ham mumkin.

Bizning misolimizda eng ahamiyatlisi valyuta riski. Loyihani hisoblashda barcha pul oqimlari ko‘pincha barqaror valyutada, masalan, AQSH dollarida beriladi. Shu bilan birga, valyuta riskini aniqroq hisobga olish uchun pul oqimlari to‘lov amalga oshirilgan valyutada hisoblanishi kerak. Aks holda, siz baholanmagan valyuta riskiga duch kelishingiz mumkin, chunki valyuta kurslarining o‘zgarishi hisobga olinmaydi. Masalan, har ikkala mablag‘ va investitsiyalar bir xil valyutada hisoblansa va dollar kursi o‘sib borsa, lekin mahsulotning rubl narxi o‘zgarmasa, demak, aslida biz dollar ko‘rinishida kamroq daromad olamiz. Hisoblash uchun turli xil valyutalardan foydalanish ushbu omilni hisobga olishga imkon beradi, ammo bitta valyuta hisobga olinmaydi. Bu, ayniqsa, binoni ta’mir qilish va jihozlarni sotib olish uchun barcha kapital qo‘yilmalar chet el valyutasida amalga oshirilganda va mahsulot sotishdan tushadigan mablag‘lar rublda bo‘lganida bizning holatlarimizga to‘g‘ri keladi.

### **Loyiha riskini tahlil qilish**

Loyiha riskini baholash va tahlil qilish tartibi diagramma shaklida taqdim etilishi mumkin (1-rasmga qarang).



**1-rasm. Risklarni baholash va boshqarish tartibi**

Risklarni baholash loyihani rejalashtirish jarayonida amalga oshiriladi va sifatli va miqdoriy tahlillarni o‘z ichiga oladi. Agar baholash natijalariga ko‘ra loyiha bajarishga qabul qilingan bo‘lsa, unda korxonada aniqlangan risklarni boshqarish vazifasi turibdi. Loyiha natijalariga ko‘ra, kelajakda risklarni aniqroq aniqlash va ular bilan ishlashga imkon beradigan statistik ma‘lumotlar to‘planib boriladi. Agar loyihaning noaniqligi juda yuqori bo‘lsa, uni qayta ko‘rib chiqishga yuborish mumkin, shundan so‘ng yana riskni baholash amalga oshiriladi. Loyiha risklarini boshqarish, shuningdek, ma‘lum bir vaziyatda statistik ma‘lumotlarni to‘plash va ulardan foydalanish tartibi kompaniya va amalga oshirilayotgan loyihaning o‘ziga xos xususiyatlariga bog‘liq.

### **Asosiy tayanch tushunchalar**

Investitsiya, noaniqlik, salbiy risklar, risklarni miqdoriy baholash, risklarni sifatliy baholash, ekspert baholash, boshqaruv

qarorlari, kognitiv modellashtirish, diagramma, raqamli ko‘rsatkichlar, sarmoyaviy risklar.

### **Takrorlash uchun savollar**

1. Investitsiya faoliyati nima bilan tavsiflanadi?
2. Investitsiya risklarini tahlil qilish bilan kimlar shug‘ullanadi?
3. Investitsiya loyihasining asosiy qismlari nimalardan iborat?
4. Risklarni baholashning asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
5. Kognitiv modellashtirish usuli nima?
6. Risklarni baholashda raqamli ko‘rsatkichlarning o‘rni nimalardan iborat?
7. Investitsiya risklari turlarini tushuntirib bering.
8. Halokatli risk darajasi nima?
9. Investitsiya risklarini baholash usullarini tushuntirib bering.
10. Risklarni tahlil qilish deganda nimalarni tushunasiz?



## **X BOB. RISKLARNI KAMAYTIRISH USULLARI**

### **10.1. Ishlab chiqarishda risklarni kamaytirish zarurligi va yo'llari**

Mavjud noaniqliklar va risklar tadbirkorni o'z loyihasining foydaliligini chuqur tahlil etishga, ishlab chiqarish va boshqa xarajatlarni tejamkorlik asosida puxta sarflashga, asosiy vositalar va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga, baho siyosatini to'g'ri belgilashga undaydi. Aks holda korxonada faoliyati inqiroz bilan yakun topishi mumkin. Riskni kamaytirishning quyidagi yo'llari mavjud:

1. Riskning paydo bo'lishidan qochish;
2. Riskning ta'sirini kamaytirish.

Birinchi holatda tadbirkor o'z faoliyatiga risk tug'diradigan har qanday riskni chetlab o'tishga harakat qiladi. Ikkinchi holatda esa tadbirkor riskning subyekt ishlab chiqarish, moliyaviy faoliyatiga ta'sirini (zararni) pasaytirish choralarini izlaydi. Riskni kamaytirishning yo'nalishlarini belgilashda quyidagi holatlarni hisobga olish kerak:

- agar tadbirkorning faoliyat turi muqarrar ravishda risk bilan bog'langan bo'lsa, bunday holatda uni chetlab o'tish imkoniyati bo'lmaydi;

- bir turdagi riskdan qochish uning ikkinchi turini tug'dirishi mumkin;

- riskdan qochish yuqori darajada foyda keltiradigan sohalarda biznes imkoniyatlarini cheklaydi;

- tadbirkorlik faoliyatining ko'lami yirik va kutilayotgan foydaning miqdori qancha ko'p bo'lsa, riskning yuzaga kelishi ehtimoli ham shuncha yuqori bo'ladi va hokazo.

Riskni kamaytirishda tadbirkor uning ta'sirini o'ziga olishi, taqsimlashi yoki boshqalarga o'tkazishi mumkin. Riskni o'ziga olish quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

1. Oldindan rejalashtirilgan holda zararlarni qoplovchi maxsus zahira jamg'armalarini yaratish.

2. Rejalashtirilmagan riskdan ko'rilgan zararlarni foyda yoki aktivlar hisobidan qoplash.

Oldindan rejalashtirilgan zahira jamg'armalarini yaratish o'zini-o'zi sug'urtalash jarayonini anglatadi. Subyekt favqulodda yuz beradigan risk holatlari uchun foydadan ajratma hisobiga maxsus jamg'arma (risk jamg'armasi) yaratadi. Masalan, yirik tadbirkorlik subyekti uncha qimmat bo'lmagan uskunani tasodifiy risklardan sug'urtalashni maxsus sug'urta kompaniyasi orqali amalga oshirishni ma'qul ko'rmaydi. O'zini-o'zi sug'urtalash zarar ehtimoli kichik bo'lgandagina maqsadga muvofiq. Biroq, zahira jamg'armasi foyda keltirmaydigan o'lik kapital ekanligi uchun, tadbirkorlar bunday jamg'armani qisqartirishga harakat qiladilar. Ikkinchi holatda, ya'ni rejalashtirilmagan riskni o'ziga olishda tadbirkorlik firmasi risk natijasidagi yo'qotishlarni foyda yoki aktivlardan qoplashiga to'g'ri keladi. Agar yo'qotishlar hajmi foydadan katta bo'lsa, joriy likvidli aktivlar yoki xususiy kapitalning bir qismidan voz kechishga to'g'ri keladi.

Tadbirkorlik riskni pasaytirishning yana bir usuli bu riskni taqsimlash yoki birlashtirish yo'li bilan yo'qotishlarni qisqartirish hisoblanadi. Riskni taqsimlash, odatda, tadbirkorlik firmasining aktivlarini taqsimlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Mulk tadbirkor oilasining turli a'zolari nomiga o'tkaziladi yoki shu maqsad uchun yaratilgan korporatsiya va trust firmalari nomiga o'tkaziladi. Bunda bir maqsad atrofida birlashgan tadbirkor oilasining a'zolari yoki yaqin aloqada bo'lgan tadbirkorlarning guruhi (shirkat, korporatsiya, konsern va boshqa) risk qilishi oqibatida ko'rilishi mumkin bo'lgan foyda va zararlarni o'zaro taqsimlaydilar.

Riskni taqsimlash orqali kamaytirish usullaridan biri – diversifikatsiyalashdir. Uning mohiyati bir-biri bilan bog'liq bo'lgan turli xildagi faoliyat ko'rinishlari o'rtasida kapital qo'yilmalarni va tovar-moddiy resurslarni taqsimlashdan iborat. Agar risk oqibatida bir faoliyat turidan zarar ko'rilsa, boshqasidan ko'rilgan foyda hisobidan uni qoplash mumkin. Diversifikatsiyalash ishlab chiqarish, tijorat va investitsiya faoliyati sohalarida riskning darajasini kamaytirish imkonini yaratadi. Uni diversifikatsiyalash quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- kapital sarflarni bir nechta faoliyat turlariga bo'lib sarflash;
- har xil turdagi yuqori daromad keltiradigan qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish;

- moddiy-texnik ta'minoti bo'yicha tashqi sheriklarning sonini ko'paytirish;
- turli sigmentlarni qamrab olgan bozor va iste'molchilarning talabiga mos tovarlar ishlab chiqarish;
- bozor konyunkturasi va iste'molchilar sigmentiga mos keluvchi turli baho siyosatini yuritish;
- yuk tashuvchi turli transport subyektlarining xizmatidan foydalanish;
- tovar-moddiy zahiralarni bir nechta joyda bo'lib asrash va hokazo.

Amaliyotda diversifikatsiyalash riskni faqat kamaytirishi emas, aksincha oshirishi ham mumkin. Tadbirkor o'z mablag'ini samarasiz ishlab chiqarish faoliyatiga sarflagan taqdirda risk ehtimoli ortadi. Riskni birlashtirish ikki yoki undan ortiq korxonalarining qo'shilishi natijasida sodir bo'ladi va buning natijasida yangi tashkil topgan korxonada dastlabkilariga qaraganda ko'p aktivga ega bo'ladi. Risklarini pasaytirish yo'lida tadbirkorlarning o'z kapitallarini birlashtirishi, ular o'rtasida olingan foydani va zararlarni bo'lish imkonini yaratadi. Ushbu holat korxonani riskdan butunlay holi qilmaydi, lekin uning risk darajasini bir muncha pasaytirishga yordam beradi.

Riskni boshqalarga o'tkazish yoki risk transferti – tadbirkorlik riskini kamaytirishning yana bir usuli hisoblanadi. Bunda tavakkalchilik risklari shartnoma asosida ikkinchi bir yuridik shaxs zimmasiga o'tkaziladi. Riskni boshqalarga o'tkazishning ikki tomon uchun ham foydali sabablari mavjud:

1. Riskni o'ziga olishda ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarning miqdori riskni o'tkazishdagiga nisbatan ko'p bo'lishi mumkin.

2. Risk o'tkaziladigan tashqi subyekt risklarni kamaytirishning samarali usullarini bilishi va ko'proq imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin.

3. Riskni o'tkazuvchi ma'lum to'lov evaziga ehtimol tutilgan zararlardan o'zini himoyalashga erishsa, riskni oluvchi o'tkazuvchilar badali hisobidan daromad ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Riskni o'tkazishning quyidagi shakllari uchraydi:

1. Qurilish shartnomalari – bunday shartnomani tuzish orqali tadbirkor turli obyektlarni qurish bilan bog'liq bo'lgan barcha riskni qurilish firmasining bo'yniga o'tkazadi.

2. Yuklarni asrash va jo‘natish shartnomasini imzolash orqali tadbirkor mahsulotlarni tashish va asrash davrida yuz berishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar va buzilishlar bo‘yicha riskni ma’lum to‘lov evaziga transport kompaniyasining zimmasiga o‘tkazadi.

3. Sotish, xizmat ko‘rsatish va ta‘minlash shartnomasi tadbirkorga tovar va xizmatlarni tarqatish bilan bog‘liq tavakkalchilik risklarini distribyutorlar zimmasiga o‘tkazish orqali ehtimol tutilgan yo‘qotishlarni kamaytirishga imkon yaratadi. Bu yo‘l bilan subyekt iste‘molchi sifatida asosiy vositalar va asbob-uskunalarining buzilishi, ishdan chiqishi riskni kafolat muddati davomida ularni ishlab chiqargan yoki sotgan kompaniyaning zimmasiga o‘tkazadi.

4. Ijara – riskni o‘tkazishning keng qo‘llaniladigan usullaridan biri. Keyingi paytlarda keng tarqalayotgan ijara turlaridan biri moliyaviy ijara yoki lizingdir. Ijaraga beruvchi o‘z mulkini ma’lum bir davr oralig‘iga ijaraga berib, uning saqlanishi va ishlatilishi bilan bog‘liq riskni ijaraga oluvchining zimmasiga o‘tkazadi.

5. Faktoring – debitor qarzi majburiyatini faktor vositachiga o‘tkazayotgan subyektning qarzi undirish riskini kamaytirish maqsadida tuziladigan shartnomadir. Subyektlar o‘rtasida debitorlik va kreditorlik qarzlari muammosi paydo bo‘lganda, ya‘ni, tovar-moddiy qiymatliklarni jo‘natgan subyekt xaridordan mahsulot haqini o‘z muddatida undirolmasa yoki bunday qarzlarda shubhali, ularni undirish ehtimoli kam bo‘lsa faktoring vositasida qarzni undirish amaliyoti qo‘llaniladi. Faktoringda vositachi korxonasi (odatda bank) qarzi bergan subyektdan ma’lum bir komission to‘lov evaziga qarzdordan mablag‘ni undirish huquqini qo‘lga kiritadi. Faktoring shartnomasi tuzilishi bilan subyekt undirolmay turgan qarzni aksariyat qismini faktoring subyektidan (yoki bankdan) oladi. So‘ngra faktoring korxonasi qarzdor korxonaga qarzni undirish bo‘yicha da‘vo qo‘zg‘atadi. Faktoringning afzalligi shundaki, u noto‘lovlar muammosini qisman bo‘lsada yechishga imkon beradi.

6. Subyektning faoliyati bilan bog‘liq riskni o‘tkazishning eng samarali usullaridan biri – sug‘urtadir. Sug‘urtalashda subyektning ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy faoliyati yoki tabiiy omillar ta‘sirida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarning tavakkalchiligi ma’lum haq to‘lash evaziga, shartnoma asosida sug‘urta kompaniyasining zimmasiga o‘tkaziladi. Riskning biror turi natijasida

subyekt zarar ko'rsa, zararining katta qismi sug'urta shartnomasiga asosan sug'urta kompaniyasi tomonidan qoplanadi. Sug'urta obyekti sifatida quyidagilar chiqishi mumkin:

- subyekt aktivlarini buzilish, ishdan chiqish, yong'in va boshqa tabiiy ofatlardan sug'urtalash, ya'ni, mulk sug'urtasi; subyekt qabul qiladigan va jo'natiladigan yuklar sug'urtasi;

- qarzga olingan mablag'larning qaytarilmasligi, ya'ni kredit riski sug'urtasi;

- garovga qo'yilgan mulkni sug'urtalash;

- qishloq xo'jaligi ekinlari va chorva mollarini tabiiy ofatlar, kasalliklar va zararkunandalardan sug'urtalash;

- xodimlarni ishlab chiqarish jarayonidagi baxtsiz hodisalardan sug'urtalash va hokazo.

7. Xedjirlash – moliyaviy yoki tijorat faoliyatida baholarning (valyuta kursining) tebranib turishidan yo'qotishlarni kamaytirish uchun riskni fyuchers shartnomalari yordamida sug'urtalash shakli hisoblanadi.

Baho (kurs)ning o'zgarishi riskini sug'urtalashga xizmat qiluvchi shartnoma "xedj" deb ataladi. Xedjirlashni amalga oshiruvchi subyekt "xedjir" deb ataladi. Xedjirlashning ikki turi mavjud:

1. Oshishdan xedjirlash;

2. Pasayishdan xedjirlash.

Oshishdan xedjirlash kelgusida subyekt iste'mol qiladigan moddiy resurslarning narxlari (valyuta kurslari)ning oshishi ehtimolidan sug'urtalanishi zarur bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Masalan, resursning bahosi (yoki valyuta kursi, qimmatli qog'oz narxi) uch oydan keyin o'sadi deb taxmin qilinmoqda va u subyektga 3 oydan keyin kerak bo'ladi. Baholar (kursning) oshishidan ko'riladigan yo'qotishlarni qoplash uchun, resurslarni bugungi kundagi baholarda sotib olish shartnomasini qo'lga kiritish lozim bo'ladi. Agar 3 oydan keyin resursning bahosi oshib ketgan taqdirda ham, fyuchers shartnomasini sotgan subyekt resursni shartnoma sotilgan sanadagi (3 oy oldingi) baholarda yetkazib berish majburiyatini zimmasiga oladi. Shu yo'l bilan oshishdan xedjirlashni amalga oshiruvchi xedjir o'zini kelgusida baholarni oshishidan ko'rilishi mumkin bo'lgan zarardan sug'urtalaydi.

Pasayishdan xedjirlash kelgusida tovarning bahosi pasayishi riskidan qochib, uning oldi-sotdi shartnomasini fyuchers bozoridagi hozirgi baho darajasida sotish bilan bog'liq birja operatsiyasini anglatadi. Pasayishdan xedjirlashni amalga oshiruvchi xedjir kelajakda sotadigan tovar shartnomasini birjada shoshilinch sotib, o'zini kelajakda ko'rishi mumkin bo'lgan zarardan sug'urtalaydi. Xedjir shoshilinch shartnomalarni sotish yoki sotib olish yordamida bozorlardagi baholarning noaniqligidan kelib chiqadigan riskni kamaytirishga harakat qiladi.

## **10.2. Sug'urtalash orqali ishlab chiqarish tavakkalchiligini kamaytirishning asosiy masalalari**

Sug'urtalash chora tadbirlarini xavf-xatar oqibatida yuzaga keladigan yo'qotishni (kutilmagan holatlarda mol-mulk, mablag'lar va ishlab chiqarishni) to'la yoki qisman qoplash (tabiiy ofat, avariya, baxtsiz hodisalar, bankrotlikka uchragan hamkorlarni shartnomalar bo'yicha o'z majburiyatlarni bajarmasligi va boshqa holatlar yuz berganda) yoki yo'qotishlarni iloji boricha ko'proq sonli yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida taqsimlash yo'li bilan qoplash kabi usullarda amalga oshirish mumkin. Ishbilarmon korxonalar uchun riskni himoya qilishni mudofaa tadbirlari bilan bartaraf etish yoki sezilarli moliyaviy zarar yetkazish mumkin bo'lgan riskni o'z yelkasiga olishga xohishi bo'lmagan paytda sug'urtalash maqsadga muvofiqdir. Sug'urtalashda ikki tomonning ishtiroki majburiydir – sug'urta fondini bunyod etish va uni ishlatish bilan shug'ullanuvchi maxsus tashkilot yoki sug'urtalovchi hamda ushbu fondga belgilangan to'lovni to'lovchi yuridik yoki jismoniy shaxs. Ular orasidagi munosabat sug'urta shartnomasi (polis) asosida tashkil topadi.

Riskni pasaytirish maqsadiga qilinadigan sug'urtalash ixtiyoriy tartibda o'tkaziladi. Tadbirkorning har qanday faoliyati, odatda, sug'urtalanishi mumkin. Ammo, bu ba'zi bir xavf-xatar yuqori bo'lgan holatlardagina amalga oshiriladi. Tadbirkorlik sug'urtasi faoliyatning yakuniy natijalari bilan birgalikda ko'zlangan maqsadga erishish uchun ta'sir qiluvchi turli omillar himoyasiga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Natijada sug'urta vositasida ulkan bozor fazosida suzib yurgan

har bir shaxsga risk soluvchi kutilmagan holatlarga qarshi kafolat yaratishi kerak. Sug'urtalanuvchining huquqlari quyidagilardan iborat:

- sug'urta muddati davrida sug'urta masalalari bo'yicha maslahatlar olish;

- kredit shartnomasi asosida sug'urtalovchiga tekshiruv o'tkazishni topshirish;

- tashkilotlar mansabdor shaxslarning huquqiy qobiliyatini tekshirish;

- tashkilotlar bilan tuzilgan shartnomalarning to'g'riligi va haqiqiylikini tekshirish. Foyda oluvchining huquqlari quyidagilar:

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganidan so'ng shartnoma muddati tomom bo'lgan vaqtdan boshlab 20 kun mobaynida belgilangan shaklda ariza berish. Sug'urtalovchining mas'uliyatlari:

- sug'urtalanuvchining sug'urta qoidalarini bilan tanishtirish;

- foyda oluvchiga sug'urta hodisasi sodir bo'lganidan keyin sug'urta kompaniyasini to'lash;

- sug'urta qoidasida ko'zda tutilganidan tashqari hollarda sug'urtalanuvchi va uning mulkiy holati to'g'risidagi ma'lumotlarni tarqatmaslik. Sug'urtalanuvchining mas'uliyatlari:

- sug'urta shartnomasi tuzilayotgan sug'urtalovchiga unga ma'lum sug'urta riskini baholash bilan bog'lik bo'lgan barcha holatlarni ma'lum qilish;

- shartnomada ko'rsatilgan sug'urta badalini qoida asosida to'lash;

- sug'urta holatini sodir bo'lgandan keyin sug'urtalovchiga sug'urta hujjatlarini to'la-to'kis taqdim etish;

- qarzni to'lash uchun barcha chora-tadbirlarni ko'rish;

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganidan keyin ikki tomonlama kelishilgan muddatda sug'urtalovchini sug'urta hodisasi bo'yicha to'langan sug'urta qoplamasini to'lash. Sug'urta qilinadigan risk turlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- tijorat risklari sug'urtasi, yangi texnika va texnologiya risklari sug'urtasi. Tijorat risklari sug'urtasining obyektini sug'urtalanuvchining tijorat faoliyati hisoblanadi, qaysiki biron – bir ishlab chiqarish, ishlar yoki xizmatlar turiga pul mablag'lari va boshqa resurslarni investitsiya qilish hamda ma'lum davrdan so'ng bu qo'yilmalardan daromad olishni ko'zlovchi sug'urtaning bu turi shartnoma tuzish va unga amal

qilish butun davri bo'yicha ancha murakkab turlardan hisoblanadi. Bu sug'urtaning maqsadi, agar ma'lum davrdan so'ng sug'urtalangan operatsiyalar ko'zda tutilgan natijani bermasa sug'urtalanuvchiga ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashdan iboratdir.

Sug'urta qoplamasi sug'urta summasi va sug'urtalangan tijorat faoliyatidan olingan haqiqatdagi moliyaviy natijalar o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi. Sug'urtaning boshqa turlari kabi sug'urtaga va sug'urta javobgarligiga qabul qilayotganda ba'zi bir chegaralarni qo'llash zarur. Demak, sug'urtadan vositachilik faoliyatini, azartli o'yinlarga qo'yilmalar va shu kabilarni chiqarish maqsadida foydalaniladi. Umuman, har qaysi sug'urta tashkiloti o'zining javobgarligiga qabul qiluvchi risklarni chegaralash yoki kengaytirish huquqiga ega.

Tijorat riski bo'yicha ta'rif stavkalari ko'plab omillarga bog'liq: faoliyat turiga, sug'urta muddatiga, bozor munosabatlarining turg'unlik (stabil) darajasiga va boshqalarga bog'liq. Har bir korxonaga uchun risk va to'lov stavkasi alohida hisoblanadi. Yangi texnika va texnologiya risklari sug'urtasini ishlab chiqarishni ikkita yo'nalishga bo'lish mumkin, birinchidan, bu texnikani o'zini, texnologik liniyalarini ularni ishdan chiqishi, ishlash jarayonining buzilishi, talofat ko'rish hollaridan sug'urtalash. Mazkur holatda sug'urtalangan obyektidagi bevosita ko'riladigan zararlardan himoya qilish nazarda tutiladi.

Ikkinchidan –yangi texnika, texnologiyani qo'llash yoki ularni buzilishi, talofat ko'rish hollaridan sug'urtalash. Bu yerda qo'shimcha xarajatlar va olinmagan foyda ko'rinishidagi bilvosita zararlar inobatga olinadi. Bu ikkala sug'urta ham alohidadir. Bu sug'urtaning obyektini sinov va tekshirishlardan keyin ishlatishda yaroqli deb tan olingan mashinalar, texnik va texnologik qurilmalar hisoblanadi. Mazkur sug'urtaning xususiyatlari, alohida shaxslarning aybi bilan yuzaga keladigan zararlarni qoplashdan iborat. Zararlarni agarda yangi texnika va texnologiyalar bilan ishlash uchun zarur kasbiy tayyorgarlikka ega shaxslarning tasodifiy xatolari yoki ataylab qilgan harakatlari natijasida yuzaga kelsa qoplanishi ko'zda tutiladi.

Korxonalarda ishlab chiqarish risk turlarini sug'urtalash uchun yo'nalishda amalga oshiriladi:

A) Tadbirkorlik risklari sug'urtasi. Tadbirkorlik faoliyatining maqsadi foyda olish, kapital hajmini ko'paytirish hisoblanadi. Shuning



uchun kutilgan foydani yo‘qotish ehtimoli yoki ko‘zlangan daromadni ololmaslik holatlaridan sug‘urtalash muhim ahamiyat kasb etadi. Foydani yo‘qotilishiga (ololmaslikka) olib keluvchi barcha sabablar ikki guruhga bo‘linadi:

1. Tabiiy ofatlar, avariya va boshqa shunga o‘xshash hodisalar natijasida ishlab chiqarish jarayonining buzilishi.

2. Bozor konyunkturasining o‘zgarishi, mahsulot yetkazib beruvchi yoki sotib oluvchi tomonidan shartnomalarning buzilishi va boshqalar. Omillarning bu ikkala guruhi ham sug‘urta sohasida bo‘lishi lozim. Samarali tadbirkorlik faoliyatini yangi texnika va texnologiyalarni o‘zlashtirishga intilishsiz, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun qo‘shimcha mablag‘larni qidirishdagi ongli risksiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bu yo‘ldagilarning hammasi ham muvaffaqiyatni kafolatlamaydi, yo‘qotishlar ham bo‘lishi mumkin. Bunday texnik va texnologik risklardan sug‘urtalash ilmiy-texnik taraqqiyotning muhim qo‘llab-quvvatlovchisi bo‘lishi mumkin.

B) Tijorat risklari sug‘urtasi. Bu sug‘urta turining obyektiga sug‘urtalanuvchining tijorat faoliyati hisoblanadi, qaysiki biron-bir ishlab chiqarish, ishlar yoki xizmatlar turiga pul mablag‘lari va boshqa resurslarni investitsiya qilish hamda ma‘lum davrdan so‘ng bu qo‘yilmalardan daromad olishni ko‘zlaydi. Sug‘urtaning bu turi shartnoma tuzish va uni amal qilish butun davri bo‘yicha ancha murakkab turlardan biri hisoblanadi. Sug‘urta tashkilotining tijorat risklari sug‘urtasi bo‘yicha javobgarligi sug‘urtalanuvchining bozor konyunkturasining noqulay, oldindan aytib bo‘lmaydigan o‘zgarishlari va ko‘zlangan tijorat faoliyatini amalga oshirish sharoitlarini yomonlashuvi natijasidagi yo‘qotishlarini qoplashdan iborat.

Sug‘urtaning maqsadi, agar ma‘lum davrdan so‘ng sug‘urtalangan operatsiyalar ko‘zda tutilgan natijani bermasa, sug‘urtalanuvchiga ko‘rilgan zararlarni qoplashdan iboratdir. Sug‘urta qoplamasi sug‘urta summasi va sug‘urtalangan tijorat faoliyatidan olingan haqiqatdagi moliyaviy natijalar o‘rtasidagi farq ko‘rinishida aniqlanadi. Sug‘urta turining maqsadi qo‘yilmalarni yo‘qotilish ehtimolidan himoyalash hisoblanar ekan, sug‘urta shartnomasining amal qilish muddati kapital xarajatlarning qoplanish muddati bilan asoslanadi. Shuni ta‘kidlash kerakki, sug‘urta shartnomasining amal qilish muddati belgilanayotganda sug‘urtalovchi va sug‘urtalanuvchi-

ning manfaatlari bu yerda turlicha namoyon bo‘ladi. Sug‘urtalanuvchi amalga oshirayotgan faoliyatini tezroq qoplanishiga intilar ekan, obyektiv ravishda sug‘urta muddatining qisqarishidan manfaatdordir. Sug‘urta tashkiloti uchun shartnomani amal qilish muddatining qisqaligi riskni oshirib yuboradi. Muddatning uzaytirilishi qoplanishni aniqroq qiladi, shundan kelib chiqib sug‘urta tashkiloti tomonidan qoplanadigan zararlarning ro‘y berish ehtimolligini kamaytiradi.

Ko‘rilayotgan sug‘urta turining xususiyati ham shundan iboratki, sug‘urta qoplamalarining to‘lanishi, asosan, sug‘urta muddati tugagandan so‘ng amalga oshiriladi, qachonki sug‘urtalangan tijorat amallarining yakuniy natijalari aniqlansa. Sug‘urtaning boshqa turlari bo‘yicha esa, zararlarni kompensatsiyalash zarurati sug‘urta shartnomasini amal qilishining istalgan vaqtida amal qilishi mumkin. Tijorat risklari sug‘urtasida to‘lanishi mumkin bo‘lgan to‘lovlar bo‘yicha muddatning belgilanishi tushgan badallardan rejali foydalanish imkonini beradi, bu davrda zaxiralar hosil qilish uchun sharoitlar yaratadi. Shuning uchun sug‘urta shartnomasining amal qilish muddati kelishilayotganda ilmiy asoslangan ko‘rsatmalardan, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish faoliyatining turli sohalarida investitsiyalarning o‘zini qoplash amaliyotini tahlilidan kelib chiqish zarur.

V) Yangi texnika va texnologiya risklari sug‘urtasi. Ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni qo‘llash risk sug‘urtasini ikkita yo‘nalishga bo‘lish mumkin. Birinchisi – bu texnikani o‘zini, texnologik liniyalarni ularni ishdan chiqishi, ishlash jarayonining buzilishi, talofat ko‘rish hollaridan sug‘urtalash. Mazkur holatda sug‘urtalangan obyektlardagi bevosita ko‘riladigan zararlardan himoya nazarda tutiladi. Ikkinchisi – yangi texnika, texnologiyani qo‘llash yoki ularni buzilishi, to‘xtab qolishi bilan bog‘liq ko‘zda tutilmagan oqibatlar sug‘urtasi. Bu yerda qo‘shimcha xarajatlar va olinmagan foyda ko‘rinishidagi bilvosita zararlar inobatga olinadi. Bu ikkala sug‘urta ham alohidadir. Biroq ularni birgalikda qo‘llash o‘zini oqlagan. Bu sug‘urta turining obyekti sinov va tekshirishlardan keyin ishlatishga yaroqli deb tan olingan mashinalar, texnik va texnologik qurilmalar hisoblanadi. Yangi texnika va texnologiyalar sug‘urtasi ularni qo‘llash risklariga nisbatan amalga oshiriladi.

Bunday risklarga mashinalar konstruksiyalaridagi va texnologiyalardagi, materiallarni tanlash yoki tayyorlashdagi xatoliklar;

kutilmaganda bozorda yana ham unumli texnika va texnologiyalarning paydo bo'lishi; sinov paytida aniqlash mumkin bo'lmagan yashirin defektlar; o'lchov, me'yorlashtirish va boshqa asboblarning ishdan chiqishi; elektr quvvati va bosimning ortib ketishi, qisqa tutashuvlar; mashinalarni buzilishi va ishlab chiqarishni to'xtashiga olib keluvchi texnika va texnologik liniyalarga xizmat ko'rsatishdagi xatoliklar, ehtiyotsizlik, alohida shaxslarning g'arazgo'yligi va boshqa sabablar kiradi. Mazkur sug'urta turining xususiyati, ko'rinib turibdiki, alohida shaxslarning aybi bilan yuzaga keladigan zararlarni qoplashdan iborat. Zararlar, agarda yangi texnika va texnologiyalar bilan ishlash uchun zarur kasbiy tayyorgarlikka ega shaxslarning tasodifiy xatolari yoki ataylab qilgan harakatlari natijasida yuzaga kelsa, qoplanishi ko'zda tutiladi.

Umuman, har qaysi sug'urta tashkiloti o'zining javobgarligiga qabul qiluvchi risklarni chegaralash yoki kengaytirish huquqiga ega. Tijorat risklari sug'urtasi bo'yicha tarif stavkalari ko'plab omillarga: faoliyat turiga, sug'urta muddatiga, bozor munosabatlarining barqarorlik darajasiga va boshqalarga bog'liq. Har bir korxonaga uchun risk va to'lov stavkasi alohida (individual)dir. Sug'urtani sohalarga bo'lish asosida ularning obyektlari bo'yicha farqlanishi yotadi. Bu omilga mos ravishda sug'urta munosabatlari yigindisini to'rtta sohaga bo'lish mumkin:

1. Mulkiy sug'urta;
2. Fuqarolar hayot darajasi sug'urtasi;
3. Javobgarlik sug'urtasi;
4. Tadbirkorlik riski sug'urtasi.

Mulkiy sug'urtada obyekt bo'lib, moddiy qiymatliklar hisoblanadi; fuqarolarning hayot darajasi sug'urtasida – ularning hayoti, sog'ligi, mehnat layoqati; javobgarlik sug'urtasida – obyekt bo'lib sug'urtalanuvchilarning turli javobgarliklari, mas'uliyati, majburiyatlari hisoblanadi; tadbirkorlik risklari sug'urtasida esa – obyekt vazifasini tadbirkorlik ishlari bo'yicha turli risklar bajaradi.

Tadbirkorlik risklari sug'urtasida 2 tarmoq mavjud: daromadlarni bevosita hamda bilvosita yo'qotish riski sug'urtasi. Tadbirkorlik riski sug'urtasi dastgohlarni to'xtatib qolishi, savdodagi to'xtalishlar natijasida zarar ko'rish yoki foyda olmaslik sug'urtasi, yangi texnika va texnologiyalarni qo'llash riski sug'urtasi va boshqa turlarga

bo‘linadi. Ko‘rinib turibdiki, tadbirkorlik faoliyati va sug‘urta bozor munosabatlarining uzviy bog‘liq kategoriyalaridir. Tadbirkorlik sug‘urtasi faoliyatning yakuniy natijalari bilan birga ko‘zlangan maqsadga erishish uchun ta’sir qiluvchi turli omillar himoyasiga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyatining maqsadi foyda olish. Kapital hajmini ko‘paytirish hisoblanadi. Shuning uchun kutilgan foydani yo‘qotish ehtimoli yoki ko‘zlangan daromadni olmaslik holatlaridan sug‘urtalash muhim ahamiyat kasb etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sug‘urtaning o‘zi tijorat faoliyatining bir sohasi bo‘lib boradi. Shuning uchun sug‘urtalovchi o‘z javobgarligiga u yoki bu riskni olish bilan, avvalo, o‘zi haqida o‘ylaydi, ya’ni, tuzilayotgan sug‘urta shartnomasi unga nima berishi haqida.

Shuningdek, u yirik risklarning yuqori riski mavjud bo‘lgan sug‘urtaning ayrim turlariga qo‘l ura olmaydi. Shuning uchun bunday turlarning ko‘pchiligi birgalikdagi sug‘urtaning predmeti bo‘lishi mumkin. Samarali tadbirkorlik faoliyatini yangi texnika va texnologiyalarni o‘zlashtirishga intilishsiz, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun qo‘shimcha mablag‘ni qidirishdagi ongli risksiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bu yo‘ldagilarning hammasining ham muvaffaqiyati kafolatlanmaydi, yo‘qotishlar ham bo‘lishi mumkin, bunday texnik va texnologik risklarni sug‘urtalash ilmiy-texnik, taraqqiyotni muhim qo‘llab-quvvatlovchisi bo‘lishi mumkin. Bozor xo‘jaligining kengayishi bilan tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq ko‘plab obyektlar sug‘urtaga jalb qilinadi. Lekin sug‘urta himoyalarning ehtimolligi real sug‘urta bozorini shakllanishi, sug‘urta tashkilotlarining moliyaviy bazasini mustahakamlanishi bilan amalga oshadi.

### **10.3. Korxonalar raqobatdoshligini ta’minlash ishlab chiqarish riskini kamaytirishning muhim sharti sifatida**

Mamlaktimiz iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirmasdan, raqobatdosh iqtisodiyot, pirovard natijada esa raqobatdosh mamlakatni barpo etmasdan turib, o‘rta muddatli istiqbolda mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlangan demokratik davlatlar darajasiga olib chiqishdek strategik vazifani amalga oshirish mumkin emasligi yurtboshimiz tomonidan ta’kidlab o‘tildi. 2008-yilda boshlangan

global moliyaviy-iqtisodiy inqirozning jahon iqtisodiyotiga ta'siri davom etayotgan bir sharoitda xomashyo va tayyor mahsulotlarga bo'lgan talabning davomli ravishda pasayishi korxonalar, mamlakatlar o'rtasidagi raqobat kurashi barcha mahsulotlar, ayniqsa, tayyor mahsulotlar bozorlarida kuchayib borishiga sabab bo'lmoqda. Bunday sharoitda milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligini ta'minlash orqaligina mamlakatni barqaror rivojlantirish mumkinligi sir emas.

Bu maqsad mamlakat iqtisodiyotini izchil ravishda isloh qilish, tarkibiy jihatdan o'zgartirish va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish, yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlash, faoliyat ko'rsatayotgan quvvatlarni modernizatsiya qilish va texnik yangilash jarayonlarini tezlashtirish orqaligina ta'minlanishi mumkinligini ilg'or davlatlar tajribasi ko'rsatib turgani Prezidentimiz ma'ruzasida alohida qayd etildi. Mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatdoshligini ta'minlash shartlari. "Respublika sanoatini barqaror, jadal va mutanosib ravishda rivojlantirish, asosiy sanoat tarmoqlarini diversifikatsiya qilishga va eksport salohiyatini o'stirishga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, sanoat tarmoqlari, kompleksi va korxonalarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash asosida ularning samaradorligi hamda raqobatdoshligini yanada oshirish maqsadida" qabul qilingan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi 2010-yil 15-dekabrda PQ-1442-sonli qarori bilan tasdiqlangan dasturning amalga oshirilishi iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishda yangi bosqich bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Sifati va narxi bo'yicha jahon bozorida raqobatdosh bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va yangi mahsulot turlarini o'zlashtirishga katta miqdordagi investitsiyalarni jalb etish hamda o'zlashtirish orqaligina erishiladi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2011-yil 4-oktabrdagi "Yangi turdagi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va o'zlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1623-sonli qarori bilan tasdiqlangan dasturga muvofiq, 2012–2016-yillarda, hisob-kitoblar bo'yicha, qiymati 6 milliard 200 million dollar bo'lgan 270 dan ziyod

investitsiya loyihasini, shuningdek, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha tarmoq dasturlarini amalga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Raqobatdoshlikka erishish va dunyo bozorlariga chiqishni ta'minlash shartlari iqtisodiyotni izchil isloh qilish, tarkibiy jihatdan o'zgartirish va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan quvvatlarni modernizatsiya qilish va texnik yangilash jarayonlarini tezlashtirish, yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlash joriy yilda Surgil koni bazasida Ustyurt gaz-kimyxo kompleksi, Dehqonobod kaliy o'g'itlari va Qo'ng'irot soda zavodlarining ikkinchi navbatlari, sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqarish zavodini qurish ishlari yakunlanish arafasida. Sintetik suyuq yoqilg'i, "Neksiya" klassidagi avtomobillarning yangi modelini, avtomobil shinalarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish ichki va tashqi bozorlar uchun yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirishga olib keladi.

Ushbu loyihalarning aksariyati mahalliyashtirish, dasturiga kiritilgan. Avtomobilsozlik sanoati mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarining ko'payishi, o'ziga xos klasterlarning yuzaga kelishi, butlovchi qismlar ishlab chiqarishning mahalliyashtirilishi tayyorlanayotgan avtomobillar narxining barqarorligini, ularning tashqi bozorlardagi raqobatdoshligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Kabel o'tkazgichlar ishlab chiqarishini kengaytirish va texnik modernizatsiya qilish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish yuzasidan "Andijonkabel" OAJ QKda amalga oshirilishi mo'ljallangan 5 ta loyiha, "Uzkabel" OAJ bilan tashkil etilishi mo'ljallanayotgan qo'shma korxonalar negizida yiliga 6 ming kilometr kuchlanish kabellari ishlab chiqarishni tashkil qilish bo'yicha 2015–2016-yillarda amalga oshiriladigan ishlar nazarda tutiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi qarori bilan qiymati 23,4 million dollarga teng bo'lgan loyiha va boshqa bir qator loyihalar raqobatdosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga qaratilgan.

Iqtisodiyotning yetakchi, eng avvalo, bazaviy tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnikaviy qayta qurollantirish loyihalari

amalga oshirilishini ta'minlash, mamlakatni muttasil, barqaror va mutanosib ravishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga erishish, shuningdek, samarali tarkibiy va investitsiyaviy siyosatni amalga oshirish maqsadida tashkil etilgan mazkur jamg'arma o'ziga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli ado etib kelmoqda.

Fondning nizom jamg'armasini 5 milliard dollardan 2014-yilga qadar bosqichma-bosqich 10 milliard dollarga yetkazish bo'yicha qabul qilingan qaror ijrosi natijasida 2015-yil boshiga kelib uning miqdori 10 milliard dollardan oshib ketdi.

Yurtimizning eksportga mahsulot chiqaruvchi korxonalariga, eksport qilinaotgan mahsulotning turi, ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushiga bog'liq tarzda bir qator imtiyozlar (masalan, foyda solig'ining pasaytirilgan imtiyozli stavkalarini qo'llash, bojxona bojlari bo'yicha imtiyozlar) belgilab berilan. 2009-2012-yillarga mo'l-jallangan "Inqirozga qarshi chora-tadbirlar" dasturiga ko'ra, mahsulot eksport qiluchi korxonalariga beriladigan imtiyozlar doirasi kengaytirildi. Jumladan, jahon bozorida eksport qilayotgan mahsulotiga talab pasaygan korxonalariga bank kreditlarini qaytarish muddatlari prolangatsiya qilindi, soliq to'lovlari kechiktirilgani uchun penya hisoblash to'xtatib qo'yildi va h.k.

Ammo, jahon bozorida raqobat kurashi kuchayib borayotgan bir paytda mamlakatimizning mahsulot eksport qiluvchi korxonalarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish, ularga qo'shimcha imtiyoz va prefrensiyalar berish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish zarurligi Prezidentimiz tomonidan ta'kidlandi va muhim vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi. Mahsulotni tashqi bozorlarga olib chiqish uchun raqobatchilar, iste'molchilar, mahsulot eksport qilinaotgan mamlakatning qonunchiligi to'g'risida axborot ko'magini berish, davlatlararo kelishuvlarga ko'ra mamlakat korxonalarini uchun xorijiy davlatlarda eng ko'p qulaylik rejimini yaratish, bozor va ishlab chiqarish infratuzilmalarini (banklar, transport tizimi va h.k.) rivojlantirish, mahsulot reklamasiga ko'maklashish kabi chora-tadbirlar ham eksport qiluvchi korxonalar raqobatdoshligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Poytaxtimiz va viloyat markazlarida har yili o'tkazib kelinayotgan sanoat yarmarkalari, mamlakatimizning xalqaro savdo-sanoat yarmarkalaridagi ishtiroki mahsulot eksport qiluvchi korxonalarimizga

o‘z mahsulotlarini reklama qilish, xaridor va sheriklar izlab topish imkoniyatini kengaytirmoqda, reklama xarajatlarini tejash imkonini bermoqda. Ushbu ijobiy tajribadan kelib chiqib, eksport yarmarkalarini o‘tkazishni kengaytirish, yirik eksportchi korxonalarimizni nufuzli xalqaro yarmarkalarda ishtirok etishga jalb etish bo‘yicha ham hukumat qarorini qabul qilish Prezidentimiz tomonidan alohida vazifa etib belgilandi.

### **Asosiy tayanch tushunchalar**

Ishlab chiqarish, sug‘urta, risk, korxonalar, raqobat, tadbirkor, loyiha, inqiroz, rejalashtirish, subyekt, jamg‘arma, mulk, shirkat, korporatsiya, konsern, diversifikatsiya, konyunktura, segment, qurilish, ijara.

### **Takrorlash uchun savollar**

1. Yo‘qotishlarni qisqartirish deb nimaga aytiladi?
2. Tavakkalchilikni kamaytirishning qanday yo‘llari mavjud?
3. Tavakkalchilikni o‘ziga olish qanday bo‘ladi?
4. Diversifikatsiyalash nima?
5. Xedj nima?
6. Xedjlarni amalga oshiruvchi subyekt nima deb ataladi?
7. Xedjerlashning necha xil turi bor?
8. Sug‘urta munosabatlari necha turga bo‘linadi?
9. Tadbirkorlik tavakkalchilik sug‘urtasida necha turga bo‘linadi?
10. Bu tarmoqlar qaysilar?



## GLOSSARIY

**Investitsiya** – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kapital kiritish (qo‘yish). Moliyaviy investitsiya, aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog‘ozlarni sotib olish; real investitsiya mamlakat ichkarisida va chet ellarda ishlab chiqarishga kapital kiritish (qo‘yish), shuningdek, yosh mustaqil davlatlarga qarz va subsidiyalar berish shakllarida amalga oshiriladi.

**Informatsion xavfsizlik** - shaxs, jamiyat va davlat hayotiy muhim manfaatlarining axborot urushi, intervensiya hamda dezinformatsiya tazyiqlaridan himoyalanganligidir. Informatsion xavfsizlikning mohiyati davlatning informatsion resurslarini saqlash, axborot sohasida shaxs va jamiyatning qonuniy huquqlarini himoyalashdan iboratdir.

**Informatsion xavfsizlik obyektlari** – axborot resurslari, ularning shakllanish, tarqalish va foydalanish tizimi, infrastrukturasi, tizim faoliyatini ta’minlovchi tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlar.

**Informatsion xavfsizlik resurslari** – davlat va korxonalar, tashkilot va muassasalarning hujjatlar shaklidagi (kutubxona, arxiv, fond) axborotlar, kompyuter dasturlari, bilim va axborot bazalari hamda boshqa tashkilot turlaridan iborat.

**Inflyatsiya** – (lot. inflatio – shishish, ko‘chish, ko‘tarilish) – pulning qadrsizlanishi; muomaladagi pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo‘lishi.

**Ishsizlik** – aholi iqtisodiy faol qismining o‘ziga ish topa olmasdan qolishi. Mehnatga layoqatli bo‘lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

**Iqtisodiy jinoyatlar** – milliy iqtisodiyotga, uning tarmoqlari yoki sohalariga, korxonalar, tashkilot va muassasalar hamda fuqarolarga ziyon yetkazadigan yoki ziyon yetkazishi mumkin bo‘lgan, jinoyat qonunida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)dir. Bunday jinoyatlarning sodir etilishi natijasida jamiyat, davlat, xo‘jalik subyektlariga, ayrim fuqarolarga moddiy ziyon yetkaziladi, jamiyatning iqtisodiy negizlariga tajovuz qilinadi. Ularga: 1) o‘zgaralar mulkini talon-taroj qilish; 2) o‘zgaralar mulkini

talon-taroj qilish bilan bog‘liq bo‘lmagan jinoyatlar; 3) iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar; 4) xo‘jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar kiradi.

**Iqtisodiy inqiroz** – iqtisodiyotning shunday holatiki, mamlakatning yalpi ichki mahsulotining absolyut hajmi kamida ikki kvartal mobaynida ketma-ket qisqaradi.

**Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar** – mamlakat manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzish, qalbaki pul yoki qimmatli qog‘ozlar yasash, ularni o‘tkazish, valyuta bilan qonunga xilof ravishda muomala qilish, chet el valyutasini yashirish, soxta tadbirkorlik, soxta bankrotlik, bankrotlikni yashirish, bojxona to‘g‘risidagi qonunlarni buzish, rangli metallar, ularning parcha va rezgi chiqitlarini tayyorlash, olish, ulardan foydalanish hamda sotish qoidalarini buzish kabilar kiradi.

**Iqtisodiy manfaatlar** – iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari (subyektlari)ning o‘zlari tomonidan anglangan va ularni faoliyatga undovchi hayotiy ehtiyojlari, iqtisodiy faoliyatni harakatlantiruvchi kuch. Amal qilish darajasiga ko‘ra yakka shaxs, guruh yoki korporativ, milliy yoki umumdavlat miqyosidagi iqtisodiy manfaatlar mavjud.

**Iqtisodiy mustaqillik** – milliy iqtisodiyotning chet davlatlarga bog‘liqligini kamaytirish va milliy manfaatlarga xizmat qilishi uchun shart-sharoitlarning ta‘minlanishi.

**Iqtisodiyotning ochiqligi** – mamlakat iqtisodiyotining chet el tovarlari, kapitali, ishchi kuchi migratsiyasi uchun muayyan darajada ochiq bo‘lishini taqozo etadi. Mamlakat chet el bilan iqtisodiy aloqalarini o‘z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda va erkin yuritadi;

**Iqtisodiy siyosat** – mamlakat maqsadlari, vazifalari, manfaatlariga muvofiq holda iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga muayyan yo‘nalish berish, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish sohasidagi davlat, hukumat faoliyatining bosh yo‘nalishi, tadbirlari tizimi. I.S. agrar, tarkibiy, investitsiya, moliya-kredit, ijtimoiy, tashqi iqtisodiy faoliyat, ilmiy-texnika, soliq, byudjet sohalaridagi siyosatni o‘z ichiga oladi.

**Iqtisodiy xavfsizlik** – iqtisodiy kategoriya bo‘lib, iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o‘sish ta‘minlangan, ijtimoiy ehtiyojlar optimal

darajada qondirilgan, ratsional boshqarish amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarning himoyalangandagi holatini ifodalaydi. I.X. milliy iqtisodiyot mustaqilligining, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o‘z-o‘zidan takomillashib borishga qodirligini ta‘minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig‘indisidir. I.X. iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining shunday holatiki, bunday holatda mamlakat milliy manfaatlarning kafolatli himoya qilingan, mamlakat iqtisodiy rivojlanishi ijtimoiy yo‘naltirilgan, ichki va tashqi jarayonlarining eng noqulay sharoitlarida ham mudofaa salohiyati yetarli darajada ta‘minlangan bo‘ladi.

**Ichki iqtisodiy xavfsizlik** – tabiiy, texnikaviy, iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makro iqtisodiy rivojlanishning hamda turli beqarorlikni, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta‘siridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog‘liqdir.

**Iqtisodiy xavfsizlikning mezoni** – iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi muhim jarayonlar nuqtai nazaridan iqtisodiy holatni baholash.

**Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko‘rsatkichlari** – iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarning miqdor jihatdan ifodalanishi.

**Iqtisodiy razvedka** – xorijiy davlatlarning, raqobatchi korxonalar (firma) larning iqtisodiy salohiyati, iqtisodiy siyosati va iqtisodiy holatiga, doiralariга oid muhim maxfiy ma‘lumotlarni yashirincha to‘plash.

**Iqtisodiy tahdid** – jamiyat, davlat va ularning subyektlari alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro‘yobga chiqarishga to‘sqinlik qiluvchi, ularga ziyon, zarar-zahmat keltiruvchi, xavf-xatar tug‘diruvchi omillar, shart-sharoitlar va voqeliklarni ifodalaydi.

**Iqtisodiy shpionaj** – raqibiga zarba berish, raqobat kurashida yengish, xo‘jalik faoliyatida o‘zib ketish maqsadida tijorat siri hisoblangan ma‘lumotlarni yashirincha to‘plashga qaratilgan xufiyona faoliyat.

**Iqtisodiy qonunbuzarlik** – xo‘jalik yuritish amaliyotida belgilangan va qaror topgan qonun-qoidalar va mezonlarga zid xatti-harakat yoki harakatsizlik.

**Korrupsiya** – mamlakat iqtisodiy resurslariga, davlat mulkini taqsimlash jarayonlarida uning bir qismiga ega bo‘lish maqsadida uyushgan jinoiy guruhning shaxsiy boylik orttirish maqsadlarini va urug‘-aymoqlarining manfaatlarini davlat manfaatlaridan ustun qo‘yuvchi davlat xizmati amaldorlarini o‘z domiga ilintirib, ulardan foydalanishi va ular bilan birikib, qo‘shilib ketishidir.

**Milliy xavfsizlik** – manfaatlarni himoyalashning umumiy shakli sifatida manfaat va ehtiyojlarni qondirish, moddiy, ma‘naviy, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo‘lish va farovonlikka intilish to‘g‘risidagi barcha tasavvurlarni ifodalaydi.

**Risk** – dengizdagi savdo safarlarida yuk tashuvchilarga moddiy zarar yetkazuvchi vaziyatlarning yuzaga kelish imkoniyati. R. oqibatlari dengiz sug‘urta shartnomasini tuzish orqali sug‘urtalovchi zimmasiga yuklanadi.

**Resurslar** – 1) resurs, imkoniyat, boylik manbai; vosita, chora, iloj; 2) ishlab chiqarishni ta'minlaydigan omil va vositalarni bildiradi. Iqtisodiy resurslar o‘z ichiga kapital (ishlab chiqarish vositalari), mehnat (mehnat layoqatiga ega aholi, inson kapitali), yer (tabiiy resurslar), tadbirkorlik qobiliyati va axborotni oladi.

**Strategiya** – korxonaning resurslarini taqsimlash va nazorat qilish orqali belgilangan uzoq muddatli maqsadlarga erishish uchun zarur bo‘lgan amallarning umumlashtiruvchi majmuidir.

**Tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy xavfsizligi** – tadbirkorlik subyekti tomonidan amalga oshirilgan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va injener texnik tavsifdagi chora-tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarining ichki va tashqi xavf-xatarlardan himoyalanganlik holatidir.

**Tahdid** – jamiyat, davlat va ularning subyektlari, alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro‘yobga chiqarishga to‘sqinlik qiladigan, ziyon–zahmat keltiradigan, xavf–xatar tug‘diradigan omillar va shart–sharoitlar.

**Ichki tahdidlar** – mamlakat ichida vujudga keladigan tahdidlar.

**Tashqi iqtisodiy sohada xavfsizlik** – mamlakatning jahon bozorlaridagi raqobatga bardoshlilik, milliy valyutaning barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvolidan barqarorligi bilan tavsiflanadi.

**Xavfsizlik** – har qanday xavf-xatardan o‘zini himoyalangan deb hisoblovchi inson ruhining xotirjam holati; insoniyat hayotining turli sohalarida vujudga keladigan xavf-xatar, tahdidlardan himoyalanganlik, kafolatlangan.

**Xavf-xatar** – jamiyat, davlat, xo‘jalik subyekt, shaxs hayot faoliyatiga, rivojlanishga tahdid soluvchi potensial yoki real kuch, omil, shart-sharoit, vaziyat.

**Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik** – har bir davlat, ya‘ni dunyo hamjamiyati a‘zosining o‘z ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasini erkin tanlash va amalga oshirish imkoniyatlarining ta‘minlangandagi holati.

**Xufyona (yashirin) iqtisodiyot** – davlat statistika organlarida hisobga olinmagan, g‘ayriqonuniy va iqtisodiy faoliyatga teskari bo‘lgan harakatlar yig‘indisi. Xufyona iqtisodiyot – bu jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar moddiy boyliklar va xizmatlarning xarajati. Alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi davlat boshqaruv organlaridan yashirinadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ham ifodalaydi.

**Yashirish yoki norasmiy iqtisodiyot** – rasmiy hisobotlarda va rasmiy shartnomalarda aks ettirilmaydigan xo‘jalik munosabatlari yig‘indisi.

**Chayqovchilik** – turli mollarni arzon olib, qimmat sotish bilan daromad topishni ko‘zlaydigan faoliyat, man etilgan tijorat ishi; xufyona iqtisodiyotning bir qismi. Chayqovchilik obyekt taqchil (defitsit) tovarlardir.

**Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi** – uning hayotiy manfaatlarining, ya‘ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanish, mulkdor bo‘lish, hayotiy iste‘mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo‘lish, qariganda ijtimoiy ta‘minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi.

**Tashqi samaralar** – to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab chiqarish yoki bir subyektning boshqa subyektning iste‘moliga yoki ishlab chiqarishiga bozordagi ta‘siri.

**Tashqi samara xarajatlar** – tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish jarayonlari ushbu jarayonlarga bevosita aloqasi bo'lmagan shaxslar tomonidan foydali yoki zararli ta'sirlar bilan birga keladi.

**Ichki samaralar** – jamiyatga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotning o'z maqsadlarining namoyon bo'lishi.

**Ikki tomonlama monopoliya** – bozor tuzilishi, faqat bitta sotuvchi va bitta xaridor borligi bilan tavsiflanadi.

**Diversifikatsiya** – firmalarning texnologik jihatdan bog'liq bo'lmagan tarmoqlarga kirib borishi.

**Diskontirlash** – kelajakda olinadigan yoki sarflanadigan summalarning joriy qiymatini aniqlash.

**Uzoq muddatli oraliq** – barcha ishlab chiqarish omillari o'zgaruvchan deb hisoblanadigan vaqt davri.

**To'ldiruvchi mahsulotlar** – ikkinchisiz ishlatib bo'lmaydigan va birgalikda ehtiyojni qondiradigan mahsulotlar.

**Agent** – iqtisodiyotda prinsip nomidan ish yurituvchi shaxs.

**Annuitet** – qarz majburiyatini, shu jumladan foizlarni to'lash uchun vaqti-vaqti bilan amalga oshiriladigan to'lov miqdori.

**Axborot assimetriyasi** – bitim predmeti to'g'risidagi ma'lumotlarning uning ishtirokchilari uchun mavjud bo'lgan farqlari.

**Risksiz ekvivalent** – boylikning foydaliligiga olib boradigan kafolatlangan daromad, tasodifiy daromad bo'lsa, boylikning foydaliligini matematik kutishga teng.

**Byudjet chizig'i** – sotib olish uchun bir xil xarajatlarni talab qiladigan ko'plab mahsulot to'plamlarini grafik ravishda namoyish etadigan chiziq

**Byudjet chegarasi** – iste'molchining sotib olish qobiliyatini uning daromadi miqdori bilan cheklash

**Tashqi samaralar** – to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish yoki bir subyektning boshqa subyektning iste'moliga yoki ishlab chiqarishiga bozordagi ta'siri ta'sir qilmaydi. Foydali ta'sir, tashqi foydalar, tashqi xarajatlar.

**Tashqi samara/ xarajatlar** – tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish jarayonlari ushbu jarayonlarga bevosita aloqasi bo'lmagan shaxslar tomonidan foydali yoki zararli ta'sirlar bilan birga keladi. bunday effektlar tashqi

xarajatlar, agar ular salbiy bo'lsa, tashqi ta'sirlar, agar bu ijobiy ta'sir bo'lsa.

**Ichki samaralar** – jamiyatga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotning o'z maqsadlarining namoyon bo'lishi.

**Nominal daromad** – vaqt birligiga olingan pul miqdori

**Real daromad** – iste'molchi o'zining nominal daromadi bilan sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar soni

**Tabiiy monopoliya** – mahsulot, odatda, miqyosi tejamkorligi sababli, bir firma tomonidan ishlab chiqarilganidan bir necha firma tomonidan ishlab chiqarilganidan kam o'rtacha xarajat bilan bitta firma tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan sanoat.

**O'zgarar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq iqtisodiy jinoyatlarga** – moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va mehnat mahsuloti bo'lgan boyliklarni taqsimlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qiluvchi jinoyatlardan eng xavflisi hisoblanadi. O'zgarar mulkini o'zlashtirish usuliga O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksida talon-taroj qilishning: bosqinchilik, tovlamachilik, o'zlashtirish (rastrata) firibgarlik, o'g'rilik kabi shakllari kiritilgan. (164-169-moddalar). Talon-tarojning predmeti moddiy qiymati, pul bahosiga ega bo'lgan va o'zgarar mulki hisoblangan pul, qimmatbaho qog'ozlar va shakllardir.

**O'zgarar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlarga** – aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan mulkiy zarar yetkazish, jinoiy yo'l bilan topilgan mulkni olish yoki o'tkazish, mulkni qo'riqlashga vijdotsiz munosabatda bo'lish, mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish, axborotlashtirish qoidalarini buzish kabi qilmishlar kiradi.

**O'rin bosuvchi mahsulotlar** – ehtiyojni qondiradigan va bir-birining o'rnini bosishga qodir bo'lgan mahsulotlar

**Alternativ xarajatlar** – resurslardan eng yaxshi alternativ foydalanishni baholash.

**Buxgalterlik xarajatlar** – aslida sarflangan pul miqdori

**Zaruriy xarajatlar** – ishlab chiqarishni qisqartirish yoki to'xtatish orqali qaytarib bo'lmaydigan tiklanadigan doimiy xarajatlar

**Renta himoyasi** – iste'molchilarning ortiqcha qismini ishlab chiqaruvchilarni izlashdan ijaradan himoya qilish uchun mablag'-sarflaydigan iste'molchilarning xatti-harakatlari.

**Iste'molchi ortiqchaligi** – iste'molchi ma'lum miqdordagi tovar uchun to'lashga tayyor bo'lgan maksimal miqdor va uni sotib olishning haqiqiy qiymati o'rtasidagi farq

**Ishlab chiqaruvchi ortiqchaligi** – sotishdan tushgan haqiqiy tushum va ishlab chiqaruvchi ma'lum miqdordagi mahsulotni ishlab chiqarishga tayyor bo'lgan minimal miqdor o'rtasidagi farq

**Izokvanta** – ishlab chiqarish nazariyasida, ma'lum hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarishning turli xil samarali usullariga mos keladigan resurslar miqdorining barcha birikmalar to'plamini grafik ravishda aks ettiruvchi chiziq.

**Izokosta** – ishlab chiqarish nazariyasida firma tomonidan ma'lum miqdordagi naqd xarajatlar evaziga sotib olinishi mumkin bo'lgan barcha resurslar kombinatsiyasining to'plamini grafik aks ettiruvchi chiziq.

**Konsentratsiya indeksi** – bir nechta yirik firmalarning umumiy bozor hajmidagi ulushini foizlarda tavsiflovchi ko'rsatkich.

**Lindindeksi** – bir nechta eng yirik firmalarga tegishli bo'lgan bozor aksiyalarining tengsizligini tavsiflovchi ko'rsatkich.

**Iste'mol narxlari indeksi** – iste'mol savati qiymatining o'zgarishi ko'rsatkichi.

**Vertikal integratsiya** – kompaniya faoliyatining ishlab chiqarish jarayonidagi qo'shni bo'g'inlarga "yuqoriga" yoki "pastga" tarqalishi.

**Gorizontallintegratsiya** – kompaniya faoliyatini keng yoyish, bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishning katta hajmini "singdirish".

**Kapital resurs** – bardoshli ishlab chiqarish resursi.

**Befarqlik kartasi** – ko'plab befarqlik egri chiziqlari, ularning har biri turli xil qoniqish yoki foydalilik darajasini anglatadi.

**Kartel** – qanotlarni boshqarish uchun ishlab chiqarish qarorlarini muvofiqlashtirish uchun hamkorlik qiladigan bir guruh firmalar.

**Kvazirenta** – qisqa vaqt ichida resurs cheklanganligi sababli omil xizmatlari uchun to'lovning saqlanib qolayotgan daromaddan oshib ketishi.

**Jamoaviy tanlov** – bir guruh odamlar tomonidan yechimini ishlab chiqishda individual imtiyozlarni kelishish tartibi.

**Befarqlik chizig'i** – iste'mol nazariyasida xaridor uchun bir xil foydalilikka ega bo'lgan turli xil mahsulot to'plamlarini grafik ravishda aks ettiruvchi chiziq



**Lorens chizig‘i** – har qanday qiymatni ma‘lum bir agregat elementlari, xususan, aholi daromadlari o‘rtasida taqsimlanishining tengsizligining grafik tasviri

**Taklif chizig‘i** – nisbiy narxlarning turli darajalarida jismoniy shaxs boshqa tovarga almashtirishni taklif qiladigan tovar miqdorining grafik tasviri.

**Monopsoniya** – bozor tarkibiy qismlaridan biri, unda ma‘lum bir mahsulotni bitta iste‘molchi iste‘mol qiladi, bu unga narxni boshqarishga imkon beradi.

**Noaniqlik** – faqatgina mumkin bo‘lgan natijalar ma‘lum bo‘lgan, ammo ularga ehtimollik qiymatlarini belgilash mumkin bo‘lmagan tanlov holati.

**Umumiy muvozanatlik** – barcha bozorlar va iqtisodiyotning barcha subyektlari bir vaqtning o‘zida muvozanatda bo‘lgan iqtisodiyotning holati.

**Oligopoliya** – nomukammal raqobat shakllaridan biri, unda ma‘lum bir mahsulot bir nechta ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqariladi, bu ularga mahsulot narxiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishga imkon beradi, ammo raqobatchilarning mumkin bo‘lgan reaksiyasini hisobga olishni talab qiladi

**Chekli almashtirish normasi** – iste‘molchi boshqa mahsulotning birligi uchun berishga rozi bo‘lgan bitta mahsulotning birliklari soni, shuning uchun uni qondirish darajasi bir xil bo‘lib qoladi.

**Chekli texnik almashtirish normasi** – ishlab chiqarish darajasi o‘zgarishsiz qolishi uchun boshqa resurs birligi uchun sarf o‘zgarishini qoplaydigan bitta resursning qo‘shimcha birliklari soni.

**Taklif chizig‘i** – taklif funksiyasining grafik tasviri.

**Iqtisodiy renta** – faktor xizmatlari uchun to‘lovning daromadni ushlab qolishdan oshib ketishi.

**Iqtisodiy odam** – iqtisodiy odam gipotetik shaxs, uning harakati mutlaqo oqilona.

**Kesishgan elastiklik** – boshqa mahsulot narxi o‘zgarganda ma‘lum bir mahsulotga bo‘lgan talabning hajmining javob darajasi.

**Daromad samarasi** – doimiy narxlar nisbati bo‘yicha real daromadning o‘zgarishi sababli, omil mahsuloti narxi o‘zgarganda mahsulotga talab yoki omil taklifi hajmining o‘zgarishi tarkibiy qismi.

**Almashtirish samarasi** – narx o‘zgarganda mahsulotga bo‘lgan talab hajmining o‘zgarishini tashkil etadi, buning sababi ushbu mahsulot narxlari nisbati o‘zgarishi va boshqalar.

**Menejment** – Boshqaruv hokimiyati va san’ati

**Innovatsiya** – yangi tovarlarni, xizmatlarni, texnologiyalarni va jarayonlarini yuqoriroq sifatda ishlab chiqishdir.

**Tashkilot** – umumiy maqsadga ega bo‘lgan odamlar guruhi.

**Texnologiya** – birlamchi materialni muvofiq mahsulot yoki xizmatga aylantirish jarayoni ketma-ketligi.

**Menejer** – maxsus tayyorgarlik ko‘rgan, boshqarishning sir-asrorlari, qonun-qoidalarini puxta egallagan malakali mutaxassisdir.

**Kommunikatsiya** – ikki tomonlama faol rol o‘ynaydigan axborot almashinuv jarayoni.

**Vertikal kommunikatsiya** – yuqoridan pastga va pastdan yuqoriga yo‘nalgan bo‘ladi.

**Gorizontal kommunikatsiya** – bo‘limlar o‘rtasida axborot almashuvi vazifa va harakatlarni bir yo‘nalishda muvofiqlashtirish uchun zarur

**Qaror** – bu alternativ tanlov.

**Tashkiliy qaror** – rahbar egallab turgan lavozimi bo‘yicha vazifalarni bajarish uchun qilinishi kerak bo‘lgan tanlov.

**Strategiya** – «Ctategos» grek suzidan kelib chiqqan bo‘lib, «general mahorati» ma’nosini bildiradi

**Strategik rejalashtirish** – tashkilot rahbariyati tomonidan ishlab chiqilgan qarorlar va xatti-harakatlar majmuidir.

**Nazorat** – tashkilotning o‘z maqsadlariga erishishni ta'minlab turish jarayoni.

**Motivatsiya** – o‘zini va boshqalarni shaxsiy yoki tashkilot maqsadlariga erishish uchun faoliyat yuritishga yo‘naltirish jarayoni.

**Shaxs** – kadrlar tayyorlash tizimining asosiy subyekti va obyekt, ta’lim xizmatini talab etuvchi hamda amalga oshiruvchi.

**Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari** – qonun hujjatlarida nazarda tutilgan manbalar hisobidan byudjet tashkiloti tasarrufiga kelib tushadigan mablag‘lar

**G‘aznachilik** – davlatning maxsus moliyaviy organi hisoblanib, davlat byudjetining kassa ijrosi bilan shug‘ullanadi.

**Davlat byudjeti** – davlatning davlat vazifalari va funksiyalarini moliyaviy jihatdan ta'minlash uchun mo'ljallangan markazlashtirilgan pul jamg'armasi

**Biznes-reja** – korxonaning ish jarayonini tasvirlab, korxonah rahbarlarining o'z maqsadlariga qanday erishishlarini, birinchi navbatda, ishning daromad keltirishni qay tariqa oshirish mumkinligini ko'rsatib beradi.

**Kommunikatsiya** – bu kishilar o'rtasidagi o'zaro

**Konyunktura** – muayyan tovarlarga to'lash imkoniyati va uning taklifi o'rtasidagi nisbat.

**Menejerlik** – ishlab chiqarish faoliyatidan ko'proq samara olish maqsadida intellektual, moliyaviy, xom ashyo va moddiy quvvatlarni boshqarish san'ati.

**Raqobat** – ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va sotishning eng yaxshi sharoitlari uchun tovar ishlab chiqaruvchilar aro raqiblik.

**Reklama** – aniq maqsadga yo'naltirilgan, ma'lum va nomi aniq manba tomonidan haqi to'langan joyda tarqaladigan axborot.

**Reklama matni** – gazeta yoki jurnalda beriladigan e'lonlar, pochta

**Struktura** – lotincha so'z bo'lib, narsalar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq ravishda joylashishi, tuzilishini bildiradi.

**Strategiya** – grekcha “strategos” iborasidan olingan bo'lib, “general san'ati” ma'nosini bildiradi.

**Strategik rivojlantirish** – korxonaning maqsadi, resurslari va marketing imkoniyatlarining o'zaro strategik muvofiqligini ta'minlash jarayoni.

**Tadbirkorlik** – pul topish maqsadida va mas'uliyatni zimmaga olgan holda biron iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish.

**Tovar** – ehtiyojni qondira oladigan hamda sotib olish va iste'mol qilish uchun bozorda taklif etiladigan narsa; bozor uchun, sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot.

**Qaror** – bu bajarilishi mumkin bo'lgan ishning aniq yo'lini tanlab olishdir.

**Qaror qabul qilish** – mavjud holatning bo'lishi lozim bo'lgan holat bilan mos tushmasligi natijasida yuzaga keladi.

**Haqiqiy ehtiyoj** – ma'lum paytda yaxshi anglangan, aniq va qondirish mumkin bo'lgan ehtiyoj.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

### Asosiy adabiyotlar:

1. “Human safety and risk management”. Third Edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” Edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. - p. 452.
3. Уродовских В. Н. Управление рисками предприятия: учеб. пособие. - М.: ИНФРА М, 2011. – с. 355.
4. Шоломицкий А.Г. Теория риска: выбор при неопределенности и моделирование риска: учеб. пособие. - М.: Изд во ГУ ВШЭ, 2005. - с. 295.
5. Воронцовский А.В. Управление рисками: Учеб.пособие. 2-е изд., испр.и доп. – СПб.: Изд-во С.Петербур. ун-та, 2000; ОЦЭиМ, 2012. – 458 с.
6. Чернова Г.В., Кудрявцева А.А. Управление рисками: Учеб, пособие. – М.: Проспект, 2011. – 160 с.
7. Zaynuddinov Sh., To‘rayev J. Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127 b.
8. Боков В.В. Забелин П.В., Федцов В.Г. Предпринимательские риски и хеджирование в отечественной и зарубежной экономике. Уч. пособие. – М.: Приор, 2000. – 128 с.
9. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: Учеб. пособие. – М.: Изд – во «Дело и сервис», 1999. – 112 с.
10. Дубров А.М., Лагоша Б.А., Хрусталева Е.Ю. Моделирование рискованных ситуаций в экономике и бизнесе: Учеб пособие. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 224 с.
11. Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском. – М.: Наука, 2002. – 192 с.
12. Акопян А. Риск и финансовое планирование инвестиций // Управление риском. – 1999. - № 3. – с.16 – 24.
13. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 416 с.
14. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 383 с.

15. Бендиков М.А. Экономическая безопасность промышленного предприятия в условиях кризисного развития // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. - №1. – с. 17 – 29.
16. Береза Т.Н., Хрусталеv Е.Ю. Методы оценки маркетинговых решений в условиях неопределенности и риска // Маркетинг в России и за рубежом. – 2000. - №6. – с. 3 – 16
17. Быкова Е.В. Показатели денежного потока в оценке финансовой устойчивости предприятия // Финансы. – 2000 - №2. – с. 56 – 59.
18. Гиляровская Л.Т. Экономический анализ в оценке финансовой устойчивости хозяйствующих субъектов // Современный бухгалтер. – 2002. - №4. – с. 4 – 9.
19. Зражевский В.В. Основы направления совершенствования системы управления рисками // Банк. дело. – 2002. – №2. – с. 28 – 30.
20. Кинеев Ю.Ю. Оценка рисков финансово-хозяйственной деятельности предприятий на этапе принятия решения // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. - №5. – с. 73 – 83.
21. Краснова С.В. Финансовый механизм регулирования денежных потоков предприятия в рамках ФПГ // Финансы. – 2003. - №1. – с. 73 – 75.
22. Лепешкина М. Инвестиционные риски // Риск. – 2003 – №1. – с. 65 – 71.
23. Мачульская Е.Е. Социальный риск как объективная основа социального обеспечения // Вестник Московского государственного университета. Серия 11. Право. – 1999. - №1. – с. 23 – 30.
24. Моделирование рискованных ситуаций в экономике и бизнесе: Уч. пособие // Дубров А.М., Лагоша Б.А., Хрусталеv Е.Ю., Барановская Т.П.; под. ред. Б.А. Лагоши. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 223 с.
25. Москвин В. Основы теории риска для реализации инвестиционных проектов // Инвестиции в России. – 2001. - №8. – с. 33 – 37.
26. Орлов А. Роль организационно-управленческого фактора в решении проблемы неплатежей // Экономист. – 2001. - №6. – с. 46 – 51.

27. Патрушева Е. Управление производственными и финансовыми рисками предприятий // Инвестиции в России. – 2002. - №1. – с. 35 – 38.
28. Пахомов А.В. Некоторые методы оценки финансово-экономического состояния предприятия // Экономика и мат. методы. – 2002. -№1. – с. 57 – 65.
29. Проценко О.Д. Риск-менеджмент на российских предприятиях: проблемы и перспективы развития / О.Д. Проценко, А.Х. Цакаев // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. - №6. – с. 3 – 6.
30. Рудько – Селиванов В., Афанасьев А., Лапина К. Кредитные деривативы как механизм управления риском при взаимодействии банковского и реального секторов экономики // Рынок ценных бумаг. – 2002. - №4. – С.69 – 73.
31. Румянцева Е.Е. Современные финансовые технологии управления предприятием: реорганизация финансовой функции // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. - №1. – С.111 – 124
32. Самойлов В. Управление в условиях неопределенности: термодинамический подход // Экономические стратегии. – 2003. - №1. – С.76 – 82.
33. Скамай Л. Финансовые риски // Риск. – 2000. - №1-2. – С.43 – 49.
34. Скамай Л. Управление финансовыми рисками // Риск. – 2000. – №3-4. – С.20 – 26
35. Слепов В.А., Громова Е.И. О взаимосвязи финансовой политики, стратегии и тактики // Финансы. – 2000. - № 8. – С.50 – 52
36. Супрунович Е.Б. Управление рыночным риском / Е.Б. Супрунович, И.А. Киселева // Банк. дело. – 2003. - №1. – С.27 – 31.
37. Супрунович Е. Основы управления рисками // Банк. дело – 2001. - №12. – с. 9 – 12.
38. Супрунович Е.Б. Планирование рисков // Банк. дело. – 2001. - №3. – с. 13 – 15.
39. Урман Л.И. Финансовое планирование – инструмент для совершенствования управления предприятием / Л.И. Урман, Л.Н. Межова // ЭКО. – 2002. - №6. – с. 62 - 74.

40. Фадеев С. Не рисковать многим ради малого // Риск. – 2003. - №1. – с. 59 – 64.
41. Юкаева В.С. Управленческие решения. – М.: Издательский дом «Дашков и Ко», 1999. – 292 с.

### **O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari:**

42. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil istiqbollari bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017-yil 16-yanvar, №11.
43. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik o‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent : O‘zbekiston, 2016. - 56 b.
44. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b
45. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: : “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.

### **Internet saytlari:**

46. [www.gov.uz](http://www.gov.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Davlat hokimiyati portali
47. [www.president.uz](http://www.president.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti
48. [www.mfer.uz](http://www.mfer.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiya va savdo Vazirligining rasmiy sayti
49. [www.uza.uz](http://www.uza.uz) – O‘zbekiston milliy axborot agentligining rasmiy veb sayti
50. [www.er.uz](http://www.er.uz) – Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
51. [www.lex.uz](http://www.lex.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
52. [www.stat.uz](http://www.stat.uz) – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasining rasmiy veb sayti

## MUNDARIJA

<b>KIRISH.....</b>	<b>3</b>
<b>1-BOB “RISK MENEJMENTI” FANIGA KIRISH, RISKNING MOHIYATI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....</b>	<b>6</b>
1.1. “Risk menejmenti” fanining mazmuni va maqsadi.....	6
1.2. “Risk”, “xatar”, “tasodif”, “tavakkalchilik” tushunchalari talqini.....	8
1.3. “Risklarni boshqarish” tizimining tarkibiy elementlari.....	11
1.4. Risklarni turlarga ajratish.....	12
<b>2-BOB RISKLARNI BOSHQARISHNING TURLARI VA TASNIFLARI.....</b>	<b>15</b>
2.1. Risklarning turlari.....	15
2.2. Risklarning tasnifi.....	18
2.3. Tashqi va ichki risklar.....	22
<b>3-BOB FORS-MAJOR HOLATLARIDAGI RISKLAR VA BOSHQA TURDAGI RISKLAR.....</b>	<b>26</b>
3.1. Fors-major holati tushunchasi va tasnifi.....	26
3.2. Fors-major holatidagi risklar (tashkiliy, resurs, portfel, tizimli va innovatsiya).....	28
3.3. Kredit riski tasnifi va holati.....	37
3.4. Risklarni global himoya qilish.....	39
<b>4-BOB RISK CHEGARALARI, IQTISODIY VA HUQUQIY ASOSLARI.....</b>	<b>42</b>
4.1. Riskning huquqiy chegaralari.....	42
4.2. Riskning huquqiy jihatlari.....	44
4.3. Riskni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplari.....	47
<b>5-BOB RISK MENEJMENTI USULLARI VA INSTRUMENTLARI.....</b>	<b>52</b>
5.1. “Risklarni boshqarish” usullari.....	52
5.2. “Risklarni boshqarish” instrumentlari.....	55
5.3. “Risklarni tahlil qilish” usullari.....	63
<b>6-BOB MOLIYAVIY RISK, MOLIYAVIY RISK CHEGARALARI VA SUG‘URTALASH.....</b>	<b>69</b>
6.1. Moliyaviy risk mezonlari va turlari.....	69
6.2. Moliyaviy risk darajasini pasaytirish usullari.....	70
6.3. Sug‘urtalash.....	73



<b>7-BOB</b>	<b>RISKLARNI MIQDORIY KO‘RSATKICHLARI VA ULARNI BAHOLASH USULLARI.....</b>	<b>84</b>
7.1.	Risklarni miqdoriy baholash.....	84
7.2.	Tavakkalchilikni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari.....	86
7.3.	Risklarni pasaytirish yo‘llari.....	89
<b>8-BOB</b>	<b>STRATEGIK BIZNES DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH.....</b>	<b>93</b>
8.1.	Strategik biznes darajasida risklarning turi.....	93
8.2.	Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklar.....	97
8.3.	Strategik biznes darajasida yuzaga keladigan risklarni baholash.....	101
<b>9-BOB</b>	<b>INVESTITSION LOYIHALARDA RISKLAR TAHLILI.....</b>	<b>108</b>
9.1.	Investitsiya loyihalaridagi risklarni baholash xususiyatlari.....	108
9.2.	Investitsiya loyihalarining risklarni baholash va hisobga olish usullari.....	112
9.3.	Investitsiya loyihalaridagi risklarni tahlil qilish.....	115
<b>10-BOB</b>	<b>RISKLARNI KAMAYTIRISH USULLARI.....</b>	<b>121</b>
10.1.	Ishlab chiqarishda risklarni kamaytirish zarurligi va yo‘llari.....	121
10.2.	Sug‘urtalash orqali ishlab chiqarish tavakkalchiligini kamaytirishning asosiy masalalari.....	126
10.3.	Korxonalar raqobatdoshligini ta’minlash ishlab chiqarish tavakkalchiligini kamaytirishning muhim sharti sifatida.....	132
	<b>GLOSSARIY.....</b>	<b>137</b>
	<b>FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....</b>	<b>148</b>

## СОДЕРЖАНИЕ

<b>ВВЕДЕНИЕ.....</b>	<b>3</b>
<b>Глава 1 ВВЕДЕНИЕ В ПРЕДМЕТ «РИСК МЕНЕДЖМЕНТА», ПРИРОДА РИСКА И ЕГО ОСОБЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....</b>	<b>10</b>
1.1. Содержание и цель предмета «Риск менеджмента»..	10
1.2. Толкование понятий «риск», «рисков», «совпадение», «рисков».....	11
1.3. Компоненты системы управления рисками.....	15
1.4. Классификация рисков.....	17
<b>Глава 2 ВВЕДЕНИЕ В ПРЕДМЕТ «РИСК МЕНЕДЖМЕНТА», ПРИРОДА РИСКА И ОСОБЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....</b>	<b>19</b>
2.1. Виды рисков.....	19
2.2. Классификация рисков.....	23
2.3. Внешние и внутренние риски.....	26
<b>Глава 3 РИСКИ ФОРС-МАЖОРНЫХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ И ДРУГИЕ ВИДЫ РИСКА..</b>	<b>31</b>
3.1. Понятие и классификация форс-мажорных обстоятельств.....	31
3.2. Риски форс-мажорных обстоятельств (организационные, ресурсные, портфельные, системные и инновационные).....	33
3.3. Классификация и статус кредитного риска.....	42
3.4. Защита от глобальных рисков.....	44
<b>Глава 4 ОГРАНИЧЕНИЯ РИСКА, ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И ПРАВОВАЯ ОСНОВА.....</b>	<b>47</b>
4.1. Правовые пределы риска.....	47
4.2. Правовые аспекты риска.....	49
4.3. Общие принципы классификации рисков.....	52
<b>Глава 5 МЕТОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ.....</b>	<b>57</b>
5.1. Методы управления рисками.....	57
5.2. Инструменты управления рисками.....	60
5.3. Методы анализа рисков.....	68
<b>Глава 6 ФИНАНСОВЫЙ РИСК, ОГРАНИЧЕНИЯ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ И СТРАХОВАНИЕ...</b>	<b>74</b>

6.1.	Критерии и виды финансового риска.....	74
6.2.	Способы снижения уровня финансового риска.....	75
6.3.	Страхование.....	79
<b>Глава 7</b>	<b>КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ РИСКОВ И МЕТОДЫ ИХ ОЦЕНКИ.....</b>	<b>89</b>
7.1.	Количественная оценка рисков.....	89
7.2.	Количественная оценка риска и методы его определения.....	91
7.3.	Способы снижения рисков.....	95
<b>Глава 8</b>	<b>СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ НА УРОВНЕ БИЗНЕСА.....</b>	<b>98</b>
8.1.	Тип риски на стратегическом уровне бизнеса.....	98
8.2.	Риски возникающие на стратегическом уровне бизнеса.....	103
8.3.	Оценить риски возникающие на стратегическом уровне бизнеса.....	107
<b>Глава 9</b>	<b>АНАЛИЗ РИСКОВ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ.....</b>	<b>115</b>
9.1.	Особенности оценки рисков в инвестиционных проектах.....	115
9.2.	Методы оценки рисков и учета инвестиционных проектов.....	118
9.3.	Анализ рисков в инвестиционных проектах.....	121
<b>Глава 10</b>	<b>МЕТОДЫ СНИЖЕНИЯ РИСКА.....</b>	<b>127</b>
10.1.	Необходимость и способы снижения рисков на производстве.....	127
10.2.	Основные вопросы снижения риска производства за счет страхования.....	132
10.3.	Обеспечение конкурентоспособности предприятий как важное условие снижения производственных рисков.....	139
	<b>ГЛОССАРИИ.....</b>	<b>137</b>
	<b>СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....</b>	<b>148</b>

**J.Sh.Tuxtabayev, A.X.Eshbayev, N.X.Bekmurodov, A.A.Ismailov**

## **RISK MENEJMENTI**

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH  
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

<b>Muharrir:</b>	<b>N. Abdullayeva</b>
<b>Tex. muharrir:</b>	<b>A. Moydinov</b>
<b>Musavvir:</b>	<b>A. Shushunov</b>
<b>Musahhih:</b>	<b>L. Ibragimov</b>
<b>Kompyuterda sahifalovchi:</b>	<b>SH. Mamatmurodova</b>

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35  
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

**Bosishga ruxsat etildi 23.06.2021.**

**Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasini.**

**Ofset bosma usulida bosildi.**

**Shartli bosma tabog'i: 10,5. Nashriyot bosma tabog'i 9,75.**

**Tiraji: 50. Buyurtma № 88**

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA  
UYI» bosmaxonasida chop etildi.  
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,  
Universitet ko'chasi, 7-uy.**